Київський університет імені Тараса Шевченка

Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В.

Суспільно-географічне районування України

Навчальний посібник
для студентів географічних спеціальностей

Київ
Видавничий центр
“Київський університет”
2000

УДК 911.3

Н.І.Мезенцева, К.В.Мезенцев. Суспільно-географічне районування України. Навчальний посібник для студентів географічних факультетів. - К.: ВЦ “Київський університет”, 2000. – 228 с.

Рецензенти: М.Д.Пістун, д-р геогр. наук;
С.І.Іщук, д-р геогр. наук

Затверджено радою
географічного факультету
13 жовтня 1999 року

© Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В., 2000

З М І С Т

ВСТУП.....

РОЗДІЛ І. Теоретичні основи суспільно-географічного районування в Україні.....

1.1. Суспільно-географічне районування як метод наукового дослідження.....

1.2. Принципи, критерії, показники районування.....

1.3. З історії вітчизняного районування.....

1.4. Зарубіжний досвід районування.....

РОЗДІЛ ІІ. Суспільно-географічні макрорайони України.....

2.1. Сучасні сітки суспільно-географічного районування України.....

2.2. Столичний СГР.....

2.3. Центральний СГР.....

2.4. Донецький СГР.....

2.5. Придніпровський СГР.....

2.6. Північно-Східний СГР.....

2.7. Причорноморський СГР.....

2.8. Подільський СГР.....

2.9. Північно-Західний СГР.....

2.10. Карпатський СГР.....

ВИСНОВКИ.....

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....

ДОДАТОК 1. Адміністративно-територіальний устрій та сітки районування території України у XIX-XX ст. ……

ДОДАТОК 2. Перелік міст, які були перейменовані у XX ст..

ВСТУП

ХХ століття було багате на наукові досягнення в суспільній географії. Районування як метод наукового дослідження пережило кілька етапів з пріоритетними на той чи інший час підходами - статистичним, виробничим, соціальним.

На географічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка читається курс “Суспільно-географічне районування України” (районна частина “Економічної і соціальної географії України”). Відсутність навчальних посібників з нього і зумовило написання даної книги.

У навчальному посібнику пропонується концепція районування України в рамках суспільно-географічного підходу. Традиційно проаналізовані суспільно-географічне положення, природні умови і ресурси, демографічна ситуація, розселення населення, трудові ресурси, господарство і його територіальна структура, зв’язки суспільно-географічних районів (СГР). Крім цього, автори зробили спробу проаналізувати історичні чинники освоєння території і розвитку господарства районів, соціальну сферу (зокрема науково-освітню, культурну, релігійну), рівні соціально-економічного розвитку і відповідно визначити їх перспективи з урахуванням інвестиційної діяльності, функціонування нових форм розміщення продуктивних сил. Визначаючи проблеми розвитку господарства районів, автори намагались виділяти найпріоритетніші, то ж їх перелік можна розширювати. Зрозуміло, що сьогодні для кожного СГР характерні низькі рівні економічного і соціального розвитку та ефективності використання ресурсного потенціалу, демографічні проблеми, застарілі технології виробництва, високий рівень забруднення навколишнього середовища тощо.

Навчальний посібник буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів, науковців географічних та економічних спеціальностей вузів, а також для тих, хто цікавиться українознавчими питаннями.

Автори будуть вдячні за побажання і рекомендації спеціалістів.

РОЗДІЛ І.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ

1.1. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ЯК МЕТОД НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У науковій літературі розрізняють поняття процесів суспільно-географічного районоутворення і суспільно-географічного районування та наукових дисциплін - суспільно-географічної районології і суспільно-географічного районознавства.

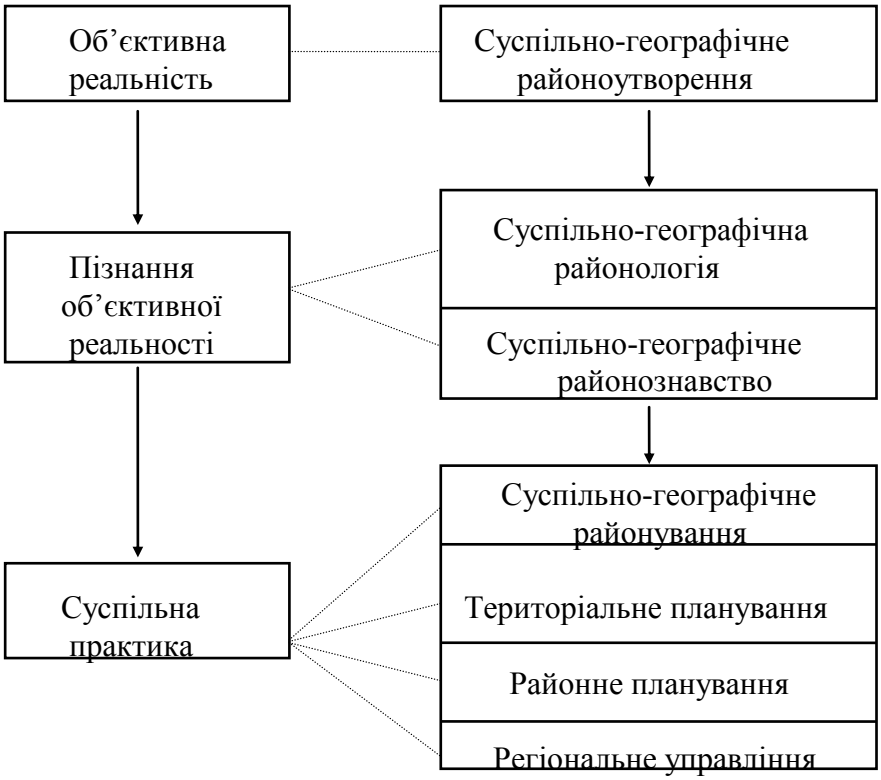

Суспільно-географічне районоутворення - це об'єктивний процес формування і розвитку суспільно-географічних районів. При цьому суспільно-географічний район розуміється як ділянка території, що характеризується якісно визначеною суспільно-географічною цілісністю та зовнішньою відмінністю.

Суспільно-географічна районологія - вчення про процеси суспільно-географічного районоутворення та методи виділення відповідних районів, тобто теорія суспільно-географічного районування.

Суспільно-географічне районознавство - наука, що займається вивченням виділених на конкретній території суспільно-географічних районів.

Суспільно-географічне районування - вид таксономізації, процес поділу території на окремі таксони - райони, що відповідають ознакам специфіки і цілісності, та результат цього процесу. Іншими словами, це метод виділення суспільно-географічних районів. До цього слід додати слушне зауваження Ю.Саушкіна, що районування - це не тільки поділ країни на частини за поєднаннями їх природних, трудових, матеріально-технічних ресурсів, характером і спеціалізацією виробництва, але й виявлення взаємних зв'язків цих частин.

Від об'єктивного процесу районоутворення методичний процес районування відрізняється, окрім всього іншого, постановкою мети і пов'язаної з цим певною суб'єктивністю. Цілей районування може бути багато, кожній з яких відповідає свій підхід і своя сітка районів. Отже, передусім при районуванні визначається мета, виходячи з якої розробляються принципи та встановлюються критерії районування. Лише після цього обирається певна система показників, на базі якої здійснюється безпосередня ідентифікація районів.

До цього варто дадати, що буль-яка ціль вносить певний суб'єктивізм у визначенні районів. Так, С.Іщук підкреслює, що будь-яка сітка економічних районів не відображає всієї складності територіальних відношень виробництва в їх розвитку. Тому повної відповідності сітки районів і об'єктивно існуючої системи господарських зв'язків практично немає в жодному з районів. Адже кожен район виділяється у вигляді лінійних границь, які визнаються з певною умовністю, оскільки в реальному житті не спостерігається суцільних розривів господарських зв'язків між окремими районами. До того ж всі райони розвиваються в просторі й часі як динамічні системи. Тому визначення контурів на певний період неодмінно веде до умовності, бо райони безпосередньо розвиваються, а з розвитком змінюється їх внутрішній зміст і зовнішні функції. [3]

Визнаючи об'єктивну основу районування, вітчизняна суспільна географія довела, що виявити контури районів можна лише на основі пізнання всіх закономірностей районоутворення, що є практично неможливим. Отже, на сьогодні існуючі сітки суспільно-географічних районів лише орієнтовно відображають складний процес районоутворення, що відбувається під дією об'єктивних законів та закономірностей.

Як зазначає М.Пістун, поняття районування має міжпредметне значення, хоча найповніше осмислене географічною наукою. Взагалі районування є могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і об'єктів, їх прогнозування, планування і управління. На його думку, районуваня - це складний процес просторового впорядкування інформації, що дозволяє глибше зрозуміти особливості розміщення досліджуваних явищ і об'єктів та їх територіальної організації в цілому. [5] Те, що суспільно-географічне районування не другорядний метод дослідження складних об'єктів і явищ підтверджує і думка Н.Баранського про те, що районування в географії є таким же важливим, як і періодизація в історії.

В цілому можна говорити про *науково-пізнавальне та практичне значення районування*. Науково-пізнавальне значення суспільно-географічного районування полягає у глибокому вивченні процесів суспільно-географічного районоутворення; виявленні законів та закономірностей їх протікання; оптимізації географічного поділу праці; виявленні внутрішніх та зовнішніх зв'язків районів; вдосконаленні існуючих сіток районування; глибокому та всебічному суспільно-географічному пізнанні держави тощо.

Практичне значення суспільно-географічного районування полягає у виявленні територіальних диспропорцій, територіальних тенденцій розвитку районів; підвищенні ефективності їх спеціалізації; раціоналізації комплексного використання території; вдосконаленні адміністративно-територіального поділу території; забезпеченні територіального прогнозування, територіального планування, районного планування, територіального проектування та регіонального управління, що дає змогу тісніше пов'язати ренгіональні інтереси із загальнодержавними.

До основних *властивостей районування* слід віднести: вичерпність, тобто районування охоплює всю досліджувану територію повністю; неповторюваність, тобто жоден з районів не повинен включатися до процесу районування двічі; одномасштабність кожної окремої сітки районування; гнучкість районування, тобто можливість зміни при зміні структури або зв'язків в районі в часі чи просторі.

Звичайно виділяють два *види суспільно-географічного районування* - інтегральне (комплексне, загальноекономічне) та галузеве (спеціальне). Інтегральне районування охоплює господарство в цілому, тобто всі галузі виробничої і невиробничої сфер у їх єдності. Галузеве ж охоплює різні окремі галузі господарства. Ряд вчених, передусім М.Пістун, О.Шаблій, пропонують виділяти ще один вид районування - міжгалузеве. На думку О.Шаблія, міжгалузеве господарське районування делімітує міжгалузеві комплекси як єдність декількох галузей (видів діяльності) на різних рівнях територіальної спільності. Відмінністю міжгалузевих комплексів від інтегральних є менше число галузей (компонентів) і вужча повнота зв'язків між ними.

Будь-яке районування може бути проведене на різних таксономічних рівнях, тобто територія може бути поділена на частини різних масштабів. При цьому кожна сітка районування повинна бути одномасштабною. В сучасній суспільно-географічній літературі виділяються такі *таксономічні (ієрархічні) рівні районування*: макрорайонування, мезорайонування та мікрорайонування. Такої точки зору дотримується більшість науковців.

На думку М.Пістуна, найбільшої уваги в науковому, прикладному і навчально-пізнавальному відношеннях заслуговує макрорайонування, яке охоплює основні (великі) суспільно-географічні райони, їхні групи, мегаполіси з прилеглою урбанізованою територією. Макрорайони в межах України звичайно охоплюють групи суміжних адміністративних областей.

Як зазначає М.Пістун, макрорайонування повинне бути науковим інструментом довгострокового прогнозування, планування розміщення продуктивних сил і управління ними на державному рівні. В межах великих суспільно-географічних районів створюються міжрайонні господарські бази, забезпечується раціональна спеціалізація, комбінування і особливо кооперування виробництва, встановлюються господарські пропорції, проводяться балансові розрахунки. В межах основного суспільно-географічного району відбувається найповніше узгодження природно-ресурсної, виробничої, розселенської, інфраструктурної і адміністративно-політичної підсистем і задаються стратегія і загальний темп їх розвитку. Ці райони є основою глибокого суспільно-географічного вивчення нашої держави. [5] На думку В.Поповкіна, здійснення макрорайонування передусім необхідне для потреб вироблення довгочасної регіональної стратегії регулювання найважливіших територіальних пропорцій. [6]

Існує два *способи районування* - дедуктивний (“згори”) та індуктивний (“знизу”). Як зазначає З.Дзеніс, в результаті застосування дедуктивного способу можна скласти загальне уявлення про весь можливий діапазон типів сукупності. Далі шляхом теоретичних міркувань висувається гіпотеза членування території за певними нечисленними, але гіпотетично значими критеріями. Дедуктивні моделі поділу території не дають точних результатів, оскільки не враховують всієї різноманітності факторів та умов районоутворення, але вони дуже плодовиті, активізують мислення і допомагають краще оцінювати виділені райони емпіричним шляхом.

Районування індуктивним способом проводиться шляхом статистичного аналізу даних емпіричних досліджень. Немаловажну роль відіграє при цьому синтез первинних територіальних виробничих і соціальних комплексів, якщо враховувати їх різномасштабний вплив на формування районів.

Методика районування передбачає обов’язкове врахування виявлених закономірностей процесу районоутворення та застосування загальноприйнятих принципів його здійснення у відповідності з визначеними критеріями та за допомогою системи обраних показників. Як зазначав Е.Алаєв, вибір методів районування залежить передусім від цілей, обсягу та якості інформації.

Процес районування передбачає здійснення трьох головних процедур (або етапів) - розрізнення районів, їх осмислення та розмежування. Вважається, що районування закінчене тоді, коли встановлені самі райони, дана їх змістовна характеристика і вказані границі між ними. Пріоритетне застосування різних способів районування залежить від конкретного його етапу.

Розрізнення районів - складний науковий процес, пов’язаний з освоєнням найрізноманітнішої інформації і спрямований на отримання переважно якісних результатів. Таке загальне уявлення про райони доцільніше отримувати дедуктивним способом, в межах якого висувається

гіпотеза членування території за певними нечисленними, але гіпотетично значими критеріями.

Осмислення районів передбачає спочатку встановлення ядер районів, визначення їх супідрядності, а потім змістовну характеристику досліджуваних явищ у визначених районах. При цьому осмислення районів здійснюється обов'язково в контексті загального процесу районоутворення на досліджуваній території (в країні в цілому).

Розмежування районів - процес конкретної делімітації районів з урахуванням визначених особливостей районоутворення. Він досить чіткий, пов'язаний з вивченням переважно кількісної інформації, легко формалізується. На цьому етапі застосовується переважно індуктивний спосіб районування шляхом статистичного аналізу даних емпіричних досліджень. За його допомогою обирається не єдиний перелік показників, що лежать в основі визначення границь всіх районів (це практично неможливе), а відповідно до специфіки кожного конкретного району підбираються спеціальні показники, які можна співставляти із показниками по сусідніх районах, шукати границі по неспівпаданням. Таке визначення границь часто у науковій літератцурі назвиається делімітацією за допомогою "пливних ознак".

В цілому ж відомо, що границі між ядрами районів розташовані там, де явище приймає свої мінімальні значення, тому особлива точність при визначенні границь районів і непотрібна, вони не впливають на змістовну сутність районів. Звідси випливає теза про те, що ядра районів об'єктивні, а границі суб'єктивні. На практиці найціннішим результатом процедури розмежування є не стільки виявлення точного розташування границь, скільки нові знання про кожний район, про характер районоутворення, що при цьому отримуються.

Отже, в межах кожного з трьох етапів районування виконуються певні види робіт, в результаті чого процес районування можна вважати завершеним на конкретний момент часу. Це пов'язано з тим, що процес районоутворення безперервний, постійно в межах виділених районів відбуваються певні зміни, що викликають як мінімум коливання їх границь, а часто торкаються і специфіки районів.

1.2. ПРИНЦИПИ, КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ

Найважливішими категоріями суспільно-географічного районування є його принципи, критерії та показники.

Принципи районування - це вихідні положення або правила поділу території країни чи її регіонів на частини. Базові принципи вітчизняного районування склалися ще в 20-х роках XX ст. і досі не втратили своєї актуальності. До таких принципів належать:

- економічний, у відповідності з яким кожен район виступає як спеціалізована частина господарства держави, що виконує певні функції в географічному поділі праці;

- національний, що передбачає повну відповідність виділених районів утвореним національним об'єднанням в інтересах зміцнення їх єдності як цілісних господарських комплексів;

- адміністративний, який передбачає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного поділу країни;

- перспективності, тобто врахування тих змін, що можуть відбутися в розвитку господарства районів.

В наш час ці принципи знайшли своє логічне розширення та застосування на практиці і в різних модифікаціях представлені провідними фахівцями з районування. Так, на думку *М.Пістуна*, основними принципами суспільно-географічного районування є:

- об'єктивна суспільна цілісність території, що базується на взаємопов'язаності всіх компонентів суспільства;

- перспективність діяльності людини, що дозволяє пов'язати інтереси району з державними;

- ефективна міжрайонна спеціалізація, що характеризується вигідними зовнішніми зв'язками;

- комплексно-пропорційний розвиток на основі внутрішніх зв'язків;

- єдність суспільно-географічного районування і політико-адміністравтиного устрою;

- соціальна та екологічна ефективність процесу життєдіяльності населення. [5]

С.Іщук вважає, шо для районування України необхідно дотримуватись таких принципів:

- об'єктивної господарської цілісності території району, яка базується на взаємозв'язаності та взаємообумовленості всіх компонентів господарського комплексу;

- комплексно-пропорційного розвитку їх господарства, який базуватиметься на раціональному використанні природних багатств, трудових ресурсів, матеріально-технічних засобів, передових досягнень науки і техніки;

- єдності господарського районування і політико-адміністративного поділу території з урахуванням національних особливостей;

- перспективності розвитку господарства;

- соціально-економічної та екологічної ефективності, що передбачає вирішення соціально-економічних завдань, головним з яких виступатиме поліпшення умов життя нселення на території району. [3]

М.Паламарчук та *О.Паламарчук* в якості найважливіших принципів соціально-економічного районування запропонували наступні, що випливають із закономірностей районоутворення і водночас є основою методів членування території:

- змістовність, а не формально-кількісний характер соціально-економічного районування. Соціально-економічний район є не статистичною однорідною територією за якоюсь ознакою, а соціально-економічною єдністю, цілісністю життєдіяльності населення. Критеріїв єдності, цілісності ще не розроблено;

- перспективність, що визначає часову властивість сіток районування. Можливі три варіанти - реконструювати минуле, відбити сучасний стан і прогнозувати майбутні тенденції. Треба орієнтуватись на останній. Відповідно і вимоги до показників, параметрів районування - часова стійкість, відбиття довгострокових процесів;

- проблемність, тобто націленість на виділення соціально-економічних проблем у різних регіонах України разом з районуванням;

- диференціації соціально-економічних умов життєдіяльності населення на території. Чітко виражені лише ядра районів, а периферія - ні, тому слід визнати, що межі соціально-економічних районів часто можуть бути розпливчастими, а їх проведення - суб'єктивне (скільки авторів районування - стільки й варіантів границь районів);

- відповідності соціально-економічного районування адміністративно-територіальному устрою країни. [4]

О.Шаблій вважає, що при соціально-економічному районуванні важливим є визначення ознак відповідних районів, до яких він відносить такі:

- тісна соціально-економічна, демографічна і культурна прив'язаність території району з головним ядром, яким є найбільше за кількістю населення місто;

- формування в районі територіальної соціально-економічної системи - такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної і екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства, стрижнем якого є територіально-виробничий комплекс;

- спеціалізація у загальнодержавному поділі та інтеграції праці;

- можливість здійснювати в його межах територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних та демографічних процесів на субдержавному рівні, зокрема комплексний розвиток і раціональну територіальну організацію суспільного життя. [9]

Отже, узагальнюючи запропоновані принципи районування, їх можна звести до таких чотирьох груп:

- принципи об'єктивної територіальної цілісності, що формується в результаті процесу районотуворення. Такі принципи як національний, економічний, єдності спеціалізації і комплексності є частковими проявами принципу об'єктивної цілісності;

- принципи історичності, які передбачають врахування попереднього розвитку території;

- принципи перспективності, що вимагають передбачення можливих шляхів розвитку районів;

- адміністративний принцип (конгруенції) - обов'язкового врахування існуючого адміністративно-територіального поділу.

Безпосередньо з принципів випливає визначення основних ***критеріїв районування***. На думку *М.Пістуна*, конкретними критеріями процесу районування повинні бути:

- наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і волі людей (за В.Четиркіним);

- ефективність функціонування енерговиробничих циклів, їх просторова локалізація;

- урахування районоформуючого значення міст як ядер господарських вузлів, центрів і пунктів;

- рівень сформованості та інтенсивності зв'язків;

- ймовірність великих новобудов, експлуатації нових видів природних ресурсів, що призводять до формування нових локальних суспільно-географічних утворень;

- вплив історичних особливостей розвитку людської діяльності чи природних характеристик території (заболоченість, залісненість, гористість тощо);

- рівень життя населення. [5]

Ф. Заставний вважає, що критерії районування повинні бути обгрунтованими і прийнятними для безпосереднього розв'язання прикладних проблем економічного районування. На його думку, на основі врахування прийнятних критеріїв і показників забезпечувалося б об'єднання в райони тільки тих суміжних областей, які характеризуються достатньо високим ступенем господарської однорідності.

У поняття "господарська однорідність", яке ввійшло в економіко-географічну літературу ще в дореволюційний час, вкладається такий смисл: серед усіх областей, що входять до складу будь-якого економічного району, повинна забезпечуватися мінімальна різниця за важливими показниками їх господарської діяльності. При цьому практично можливий тільки один шлях досягнення господарської однорідності - формування оптимальної територіальної структури господарства даних районів.

За критерії оцінки господарської однорідності економічних районів прийнято рівень і профіль розвитку, спеціалізацію основних галузей матеріального виробництва, інтенсивність трудових і транспортно-економічних зв'язків, спільність перспектив. [2]

Е.Алаєв вказував на історичність критеріїв економіко-географічного районування. Був час, коли майже виключна перевага віддавалась критеріям економічним, виробничим. Потім поступово почала збільшуватись значимість критеріїв соціальних. Зараз чітко прослідковується тенденція включення критеріїв екологічних, природних. Через деякий проміжок часу встановиться, ймовірно, оптимальна для даного періоду пропорція

представництва всіх трьох перерахованих критеріїв (критерій керованості, або зручності управління, був присутній на всіх етапах практичного районування). Але ця пропорція не залишиться постійною.

Виходячи з цього, узагальнено можна визначити такі найголовніші критерії суспільно-географічного районування:

- підвищення рівня сформованості території через розв'язання вузлових проблем району;
- раціональності використання ресурсного потенціалу;
- ефективності економічного розвитку;
- ефективності соціального розвитку;
- поліпшення екологічної ситуації.

Недостатньо розробленою є система ***показників районування***, які повинні відображати перелічені принципи і критерії. На думку *М.Пістуна*, це повинні бути різні за змістом індекси рівнів спеціалізації, концентрації, комплексності й пропорційності людської діяльності; тісноти зв'язків між компонентами суспільно-географічного комплексу. При цьому слід використовувати також палітру показників виробничого змісту, яка добре вироблена економічною географією; соціальних показників - соціальною географією, а також показників "нових" видів людської діяльності - культурної, політичної, адміністративної тощо. [5]

Науковим колективом під керівництвом *В.Поповкіна* при розробці аванпроекту економічного районування України за інформаційну систему взято понад 50 показників, які розпоїдлено на 9 груп за пріоритетами в залежності від ролі у районоутворенні:

- перший пріоритет включає чотири структурні показники: схожість структури зайнятості у господарстві, схожість галузевих структур промисловості, схожість компонентних структур ПРП, схожість етнічної структури населення;
- другий пріоритет об'єднує окремі загальноекономічні показники, що характеризують потенціал і ступінь його використання, зрештою рівень економічного розвитку;
- третій пріоритет включає деякі загальногалузеві показники по найважливіших галузях матеріального виробництва;
- четвертий пріоритет - це показники забезпеченості ПРП, а також ефективності його використання;
- п'ятий пріоритет - показники рівня соціального розвитку;
- шостий пріоритет - показники демографічної ситуації;
- сьомий пріоритет - вартістні показники життєвого рівня населення;
- восьмий пріоритет - показники ступеня забезпечення найважливіших потреб населення;
- дев'ятий пріоритет - показники захворюваності населення. [7]

А.Голіков запропонував (у співавторстві) метод багатовимірної класифікації адміністративно-територіальних одиниць як метод районування (один з видів кластерного аналізу), що визначає стійкі поєднання областей,

непомітні при роздільному, а не комплексному класифікуванні. Для його реалізації він обгрунтував використання 75 ознак (показників), об'єднаних у п'ять груп - 1) показники, що характеризують природні умови і ресурси; 2) показники, що дають соціально-демографічну характеристику населення; 3) показники, що характеризують виробничу сферу - промисловість, транспорт, сільське господарство; 4) показники, що характеризують сферу обслуговування; 5) показники, що характеризують стан навколишнього середовища та його охорону. [8]

До цього слід додати, що Ю.Саушкін відмічав, що економічні райони неможна виділяти ні за територією (з якою звичайно корелюється забезпеченість природними ресурсами), ні за населенням, ні за капіталовкладеннями і т.ін. Для районування необхідний багатофакторний аналіз, що враховує взаємодію багатьох умов і процесів розвитку продуктивних сил. Це найскладніше питання завжди залишалось без відповідної уваги. Тому єдина система показників суспільно-географічного районування досі не розроблена. Більшість вчених пропонують використовувати якомога більше найрізноманітніших показників, що характеризують стан розвитку різних суспільно-географічних комплексів - промислового, агропромислового, транспортного, соціального тощо. За подібністю цих показників пропонується об'єднувати суміжні територіальні одиниці в райони. Але такий підхід можливий за умови трактування району як однорідного утворення. Він лежить в основі виділення фізико-географічних районів. Суспільно-географічний район трактується як вузлове утворення, і з цієї точки зору, такий набір показників дозволяє судити лише про рівень розвитку території. Тому в якості показників суспільно-географічного районування найдоцільніше застосовувати систему показників наявності та інтенсивності зв'язків в розрізі основних їх видів. При цьому для співставності вони повинні бути представлені у вигляді бальної оцінки.

1.3 З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО РАЙОНУВАННЯ

Питання історії формування теоретичних основ суспільно-географічного районування найгрунтовніше розглянуті в роботах П.Алампієва, Ю.Саушкіна, Т.Калашнікової, І.Бєлоусова, В.Поповкіна.

За рівнем теоретизації, практичної значимості та пізнавальної спрямованості можна виділити чотири періоди в розвитку суспільно-географічної районології: описова районологія; практична районологія; теоретична районологія; сучасна районологія, а в їх межах - по декілька етапів.

Період описової районології. Цей період охоплює районологічні дослідження від їх початку до першої світової війни. Для нього характерні значна пізнавальна спрямованість, низький рівень теоретизації знань та обмежене їх застосування на практиці. Всі роботи з районування можна

об’єднати у дві групи. Перша - пропозиції щодо поліпшення адміністративно-територіального та політичного устрою країни. Друга - спроби групування адміністративно-територіальних одиниць з пізнавальною та навчальною метою, а надалі й для певних практичних цілей - організації статистичної служби, дослідної сільськогосподарської спарави тощо. Але головною метою районологічних досліджень було якнайкраще вивчення території країни. На цей час припадає формування районології як наукового напряму. Про це свідчать певні спроби виділення основних принципів районування без заглиблення у причинно-наслідкові зв’язки процесу районоутворення. Домінуючим був принцип однорідності районів.

І етап (XVIII ст.). Протягом XVIII ст. районологічні дослідження мали стихійний характер. Районування здійснювалось з пізнавальною метою. Переважав поділ території країни за природними розбіжностями у широтному напрямку, в результаті чого в якості основної таксономічної одиниці районування виділялись смуги (зони). Районуванням займались державні, політичні діячі, мислителі, різнопрофільні науковці.

Першим досвідом районування був поділ території країни за градусами широти - “за природнім її станом”, здійснений німецьким камеральним статистиком *Антоном Фрідріхом Бюшінгом* (“Про географію взагалі, про Європу та про Російську імперію”, 1766). Пізніше даний принцип закріпився - на території країни виділялись смуги.

Одним з перших до проблем районування звернувся *Сєргєй Плєщеєв*, який зробив спробу поділу країни на смуги, базуючись на “багатьох розбіжностях у кліматі та земних прозябаннях” (“Огляд Російської імперії в нинішньому її новоустроєному стані”, 1787) Вперше питання про економічне районування країни як про наукову проблему поставив *Александр Радіщев*, що часто вважають початком формування наукових основ районування. А.Радіщев вказував на наявність значних територіальних розбіжностей, на неспівпадання географічного поділу (районування) з адміністративним устроєм. Він вважав, що при розробці проблем виділення районів необхідно враховувати не одну тільки природу (“увага не на одні квіти та трави”), але й господарську діяльність населення.

ІІ етап (І пол. XIX ст.). В цілому етап характеризується описово-статистичними дослідженнями. До середини XIX ст. вже був значний досвід районування країни (пропонувалось не менше 15 варіантів районування), але теоретичного обгрунтування його здійснення фактично не було. Автори обмежувались лише короткими поясненнями до своїх варіантів. Районуванням займались переважно фахівці-статистики. Під статистикою як наукою на той час розуміли описове державознавство. Основною таксономічною одиницею районування став господарський район. В цілому район трактувався як частина країни, що різниться від інших за поєднанням природних ресурсів, співвідношенням земельних угідь, характером сільського господарства і промислової діяльності населення.

Найбільший внесок у розвиток теорії районування в цей час зробили статистик *Карл Герман* та статистик, географ й історик *Константин Арсеньєв*.

К.Герман виказав думку про незадовільність поділу країни за градусами широти, запропонувавши виділення районів "за властивостями землі і клімату" ("Статистичні дослідження стосовно Російської імперії", 1815).

Поглиблюючи ці ідеї, К.Арсеньєв підставами для поділу країни на райони ("простори") вважав "подібність деяких губерній між собою за кліматом, якістю землі, творами природи і за промисловістю жителів". Він виступав проти досить поширеної думки, що виділення в країні районів для наукового дослідження може призвести до "хаосу", а треба дотримуватись того, що встановлено "від уряду". К.Арсеньєв вважав, що районування країни дає можливість встановити "фізіогномію" окремих частин країни "небагатьма, але чудовими, характерними рисами" і тим полегшити огляд "багаторозбіжних творів Російської держави". Його работи закріпили в науці ще на початку XIX ст. виділення господарських районів ("Накреслення статистики Російської держави", 1818-19 та "Статистичні нариси Росії, 1848").

Водночас продовжувались і роботи з поділу країни на смуги за градусами широти (.Зябловський; В.Андросов - з урахуванням зональних особливостей сільського господарства).

<u>III етап (II пол. XIX ст. - 1918 р.).</u> З другої половини XIX ст. вивчення проблем районування набуло значного поширення. Найбільше уваги приділялось обгрунтуванню принципів районування, а також факторів районоутворення, показників районування, що певною мірою заклало основи районології як науки. Проведенням господарського районування території країни займались вчені найрізноманітніших спеціальностей - статистики, економісти, агрономи, а також географи. Найпоширенішим було сільськогосподарське районування.

Увагу широкої громадськості до проблем районування привернув політичний діяч та публіцист *Ніколай Огарьов*. В своїх статтях він виказав думку про необхідність виділяти райони як реально існуючі утворення, а не як "гру розуму". Н.Огарьов підкреслював, що більшість попередніх районувань будувались на засадах "різнорідних начал" і являли собою "безсистемний ряд назв різних відділів". Він вважав, що в основу економічного районування повинне бути покладене врахування "матеріальних сил держави". При цьому необхідно враховувати і "майбутній розвиток", визначаючи районування як "зближення однорідних діяльностей , що зросли на однорідних грунтах". Ставлячи питання про федеральний устрій майбутньої Росії, Н.Огарьов пропонував поділ її території на "союзи", в основу якого поклав два принципи: національний та промислів ("Ідеали", 1859).

В другій половині XIX ст. до проблем районування звертався ряд вчених-дослідників, передусім природознавець, географ, ботанік, мандрівник *Пьотр Семенов-Тян-Шанський*, різнобічний вчений *Дмитрій Менделєєв*, земський статистик *Дмитрій Ріхтер*, економіст-аграрник *Александр Скворцов*, статистик-аграрник *Алєксєй Фортунатов,* географ і статистик *Веніамін Семенов-Тян-Шанський*, статистик, економіст-аграрник *Александр Челінцев*.

Спочатку П.Семенов-Тян-Шанський в основу районування поклав критерій природних розбіжностей, практично виділивши фізико-географічні райони, хоча враховувались і культурно-історичні ознаки (“Населеність Європейської Росії в залежності від причин, обумовлюючих розподіл населення імперії”, 1871). Пізніше він врахував розвиток господарства в цілому, при цьому основну увагу надаючи сільському господарству, яке на той час було головною галуззю.

Д.Менделєєв відмічав значну різноманітність по території країни умов для розвитку промисловості, найпершими з яких є густота населення, зручність шляхів сполучення для вивозу продукції і підвозу сировини та можливість отримати дешеве паливо. Відмінність цих умов у різних частинах країни лягла в основу економічного районування з виділенням країв. Оригінальність цієї роботи полягає у першочерговому врахуванні інтересів промисловості, на відміну від попередніх, де перевага надавалась сільському господарству (“Фабрично-заводська промисловість і торгівля Росії”, 1893). При аналізі районів Д.Менделєєв вживав термін “характеристика” замість загальновживаного “опис”. Він першим дав порівняльну кількісну оцінку економічних районів, запропонувавши для цього систему показників економіки країв.

Вперше історичний огляд досвідів поділу Росії на райони дав А.Фортунатов (“До питання про сільськогосподарські райони в Росії”, 1896). Аналізуючи роботи з цього питання, він дійшов висновку, що в них “мало приділялося уваги принципам” виділення районів і не давалося їх “обгрунтування”. Запропоноване А.Фортунатовим визначення району досить тривалий час утримувалось в економіко-географічній літературі, хоча і носило досить загальний характер. Районом він називав “точно окреслену на карті частину земної поверхні, що відрізняється від інших частин певними ознаками”, підкреслюючи при цьому, що “вдалі райони повинні показувати всередині порівняно мале коливання відносно виразу найважливіших ознак”.

На початку XX ст. В.Семенов-Тян-Шанський разом із М.Штруппом та К.Голубковим на території країни за особливостями розміщення промисловості і торгівлі виділяли смуги і мікрорайони (торгово-промислові райони). В основу районування були покладені як кількісні (рівень економічного розвитку), так і якісні (структура, тип господарської діяльності) ознаки (“Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах”, 1900-1911). Також В.Семенов-Тян-Шанський здійснив

районування країни за типами заселення (“Місто і село в Європейській Росії”, 1910).

З українських вчених найбільшу увагу проблемам районізації України наприкінці XIX ст. приділяв Микола Драгоманов, беручи за основу історико-географічний принцип.

Серед галузевих районувань в цей час найбільша кількість робіт торкались питань сільськогосподарського районування. В цілому погляди на сільськогосподарське районування різнилися за визначенням основи виділення районів. Частина вчених вважала, що оскільки природні умови виступають у якості важливих факторів, які територіально диференціюють сільське господарство, то за основу виділення сільськогосподарських районів слід приймати саме природні (фізико-географічні) особливості території, але з урахуванням ряду господарських ознак (А.Фортунатов, Д.Ріхтер, А.Скворцов, В.Вінер та ін.). Інші виділення сільськогосподарських районів пов’язували з територіальною диференціацією систем господарства і, зокрема, систем землеробства (А.Челінцев, А.Єрмолов та ін.).

Період практичної районології. Цей період охоплює районологічні дослідження у 1918-22 роках. Для нього характерна значна практична спрямованість, формування нової теоретичної концепції. Практика районування в цей час випередила теорію. Руйнація старих державних механізмів, проголошення будівництва держави нового типу, необхідність вивчення територіальної диференціації природних і економічних ресурсів країни, господарських особливостей висунуло на перший план питання розробки нових підходів до районування. Провідні діячі цього періоду вважали за неможливе використання до радянських умов результатів досліджень попереднього періоду, вказуючи на їх різні цілі та засоби. В даний період основні зусилля районологів були спрямовані на практичне обгрунтування втілення нової сітки районування. Всі розроблені методологічні засади носили прикладний характер.

IV етап (1917-21 рр.). До 1920 р. районологічні дослідження носили неорганізований характер. Домінуючою була ідея єдності економічного та адміністративного районування. Але районувались території, де ще відбувались військові дії, а їх майбутнє було невідомим. Здійснення адміністративно-господарського районування розпочалося лише після утворення Адміністративної комісії (1920 р.) та отримало новий поштовх з розробкою плану ГОЕЛРО. Районуванням займались переважно державні керівники, які для теоретичних обгрунтувань використовували дослідження відомих вчених.

Завданням створеної президією ВЦІК Адміністративної комісії було не тільки вирішення першочергових практичних питань зміни адміністративно-територіального устрою країни, але й розробка принципів нового районування республіки (РСФСР). До її складу ввійшли представники різних відомств, а головою був обраний М.Владимирський. Результатом діяльності комісії стали виділені принципи районування

(національний, сільськогосподарський, промисловий, військовий, транспортний, природничоістоичний), а також визначені показники, що лежать в основі виділення адміністративних одиниць.

Новий виток робіт з районування розпочався у зв'язку із складанням плану ГОЕЛРО (з кінця 1920 р.), як його органічна частина. Пізніше казали, що "ідея економічного районування народилась безпосередньо від ідеї електрифікації". Керував Державною комісією з електрифікації Росії Г.Кржижановський. В плані ГОЕЛРО були вперше закладені основи енергетичного принципу районування, розвинутого і збагаченого в подальших роботах Держплану. Особливістю районування ГОЕЛРО було те, що райони охоплювали територію країни не суцільно, а переважно лише території, на які поширювався вплив великих електростанцій. За цих умов значні території фактично випадали з районування, тобто даний поділ країни районуванням можна назвати умовно.

<u>V етап (1921-22 рр.).</u> Цей етап характеризується розробкою наукових засад радянського економічного районування, створенням чіткої методики його здійснення, що є заслугою комісій Держплану і ВЦІК. Районуванням займались державні діячі, які, як правило, очолювали відповідні владні органи та установи. Найбільший внесок у розвиток районологічних досліджень зробили інженер-енергетик *Глєб Кржижановський*, інженер-енергетик, гідротехнік *Іван Александров*, економіст *Леонід Нікітін*, економіст-статистик *Константин Єгоров,* економіст статистик *Борис Кніпович*.

В цілому протягом даного етапу здійснені такі теоретичні оновлення: передбачення цілісності, комплексності економічного району, врахування його внутрішньої неоднорідності (на відміну від попередніх, де район вважався однорідним). Підкреслювалось, що територія ні в якому разі не ділиться, а організується. До кінця 1922 року була в основному завершена вся попередня робота з районування, що включала розробку базисних методологічних положень радянської районології. Водночас дуже жорстка централізація керівництва економічними районами, неврахування багатьох районоутворюючих факторів досить принижували прогресивне значення районологічних думок перших років радянської влади.

В складі створеного у 1921 р. Держплану була організована підкомісія з районування Росії, яку очолив І.Александров. Результатом її діяльності була розробка так званого держпланівського економічного районування. В його рамках район розглядався як органічне ціле і разом з тим як частина загального господарського організму країни. Головною особливістю в розумінні району було не прийняття певної статистичної ознаки за вихідний критерій, а виділення у вигляді району деякої своєрідної, економічно завершеної (але не замкненої) території країни, яка завдяки певній комбінації з природних особливостей, капітальних цінностей (тобто культурних накопичень минулого) і населення з його побутом і підготовкою для виробничої і, взагалі, господарської діяльності являла б певну потенцію для

виконання тієї чи іншої функції в загальній господарській динаміці країни. В якості найбільшої одиниці економічного районування і одночасно адміністративно-територіального поділу була взята область, яка є комплексним економічним районом в дійсності чи перспективі.

Важливим етапом розробки питань економічного районування були роботи комісії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦІК) під загальним головуванням М.Калініна, утвореної у 1921 р. Її робота була прямим продовженням і подальшим розвитком та поглибленням робіт Держплану. Результати роботи цієї комісії були систематично викладені в "Тезах з районування", підготовлених І.Александровим та Л.Нікітіним.

Підсумок розробки теорії економічного районування в цей час був підведений у 1922 р. в доповіді Держплану, де економічний район трактується як територіально-виробнича єдність з розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками, з спеціалізацією у загальносоюзному масштабі, плномірний розвиток якого забезпечує підвищення продуктивності суспільної праці. Головна мета районування - здійснення на практиці планової порайонної територіальної організації продуктивних сил (включаючи і встановлення найвигіднішої для всієї країни спеціалізації кожного району) і міжрайонного поділу праці. Основний принцип районування - економічний, а також - енергетичний; єдності економічного і адміністративного районування; перспективності; національний; спеціалізації і комплексного розвитку районів; найкращого використання всіх ресурсів при найменших витратах суспільної праці. Головний критерій виділення районів - досягнення найвищої економічної ефективності розвитку кожного району з точки зору господарства всієї країни. Транспортні магістралі виступають в ролі районоформуючих осей.

Особливе місце в цей час займали погляди Б.Кніповича, який займався переважно питаннями сільськогосподарського районування. Він дав перше зведення та огляд попередніх праць з питань сільськогосподарського районування, аналізуючи в першу чергу принципи районування ("До методології районування", 1921). Найважливішою категорією при сільськогосподарському районуванні Б.Кніпович вважав систему господарства.

Радянська районологія в Україні бере свій початок з 1922 р., коли на III сесії ВУЦІК 6-го скликання були затверджені основні принципи районування. Районологічні дослідження в цей період узгоджувались із держпланівськими.

Період теоретичної районології. Цей пріод характеризується значними теоретичними узагальненнями, глибоким і всебічним дослідженням методологічних питань районування. Саме на цей час припадає формування концептуальних положень вітчизняної районології, формування базових теорій районування та структурно-динамічного аналізу виділених районів, їх типізації, що в більшості зберігають своє значення та мають застосування і сьогодні. Важливе місце в цих роботах займало

питання об'єктивності існування економічних районів. Однак з кожним витком теоретизації районологічна думка віддалялась від практичної реалізації. Досить поширеним було питання корінної відмінності соціалістичної і буржуазної районології.

VI етап (1922 - середина 50-х рр.). Цей етап характеризується формуванням дійсно глибоко наукових засад економічного районування, затвердженням економічної районології як наукового напряму економічної географії. Водночас можна говорити і про певну його спадковість щодо попереднього етапу. Основні методологічні положеня початку двадцятих років не заперечувались, а лише застосовувались до нових економічних умов і, відповідно до цього, деякі сторони цієї методології розвивалися далі, збагачуючись новими положеннями. Важливою специфікою є те, що у зв'язку із закріпленням відомчо-галузевого принципу управління господарством, втратив своє значення принцип єдності економічного районування і адміністративно-територіального поділу.

В цілому розвиток теорії економічного районування в цей час пов'язаний з діяльністю економіко-географів, передусім *Сєргєя Бернштейн-Когана*, *Александра Рибнікова*, *Ніколая Баранського* та *Ніколая Колосовського.*

З середини 20-х років розпочалася дискусія між представниками галузевого (економіко-статистичного) та районного (географічного) напрямів в економічній географії. Чітку позицію на боці районного напряму займав С.Бернштейн-Коган, якому належить перша спроба обгрунтування поняття "економіко-географічного району" ("Нариси економічної географії", 1925). Він вважав, що економічна географія є наукою про економічні райони та їх взаємодію. С.Бернштейн-Коган висував ідею створення вчення про типи економіко-географічних районів (по аналогії з типами ландшафтів).

А.Рибніков обгрунтовував принципи районування, серед яких найперші природно-історичні та економічні, здійснив систематику основних типів економічних районів, розуміючи під останніми такі "простори, на яких через зовнішні чинники та організаційно-продукційні зв'язки спостерігається об'єднання галузей господарства, сільськогосподарської промисловості в певних постійних комбінаціях" (1929).

Остаточне становлення районного напрямку в радянській економічній географії пов'язують з іменем Н.Баранського. Поклавши в основу радянської районології теорію, розроблену на попередньому етапі, він зв'язав її з теорією географічного поділу праці і вченям про економіко-географічне положення. В результаті в економічній географії склалася теорія економічних районів, що включає уявлення про формування і диференціацію районів, про їх систему і міжрайонні зв'язки, про районні територіальні комплекси, про типологію районів і про їх ієрархії, про наукові методи економіко-географічного вивчення районів і їх економіко-географічні характеристики. Н.Баранський розглядав район як "виробничий комплекс з

певною спеціалізацією загальнодержавного масштабу", а не як "статистичну однорідність".

Н.Колосовському належить уточнене визначення економічного району соціалістичної країни, дане ще у 20-х рр. Держпланом. Він грунтовно розкрив фактори формування економічних районів, дав їх класифікацію, заклав основи теорії територіальних пропорцій народного господарства. Значним доробком Н.Колосовського є розробка вчення про районні виробничо-територіальні комплекси на основі розкриття безпосереднього зв'язку процесу районоутворення з комплексністю господарського розвитку. Н.Колосовський з метою поглибленого вивчення економічних районів ввів в обіг поняття та відповідний метод енерговиробничих циклів. Аналіз виробничо-територіальних комплексів, що склалися на той час, за допомогою цього методу дозволив йому провести типізацію економічних районів країни ("Основи економічного районування", 1958; "Теорія економічного районування", 1969 - вийшли посмертно). При цьому концепція економічного району Н.Колосовського має і певні недоліки. Зокрема, він дещо звужував поняття економічного району через трактування його як єдності (при цьому досить відносної) техніко-економічної, технологічної.

Після війни в наукових колах, передусім економічних і географічних, все частіше почали лунати заклики до державних органів планування повернутись до проблем економічного районування, але до середини 50-х років це питання залишалось відкритим.

В кінці 20-х - на початку 30-х років значно активізувалась наукова діяльність українських дослідників. Проблем районування тією чи іншою мірою торкались *Костянтин Воблий*, *Антін Синявський*, *Кость Дубняк, Степан Рудницький*, *Володимир Кубійович, Валентин Садовський*. Найближче до сучасного трактування поняття економічного району підійшов В.Садовський, розуміючи під ним певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому, чи певна група господарських з'явищ зв'язана певною закономірністю ("Світове господарство", 1932-33). К.Дубняк здійснював економічне районування на підставі природного районування та беручи до уваги найголовніші економічні ознаки (корисні копалини, забезпеченість землею, торгівлю, промисловість, шляхи комунікацій, інтенсивність сільського господарства та ін.) (1927). А.Синявський пропонував вести мову про економічні райони в розумінні соціально-економічному та економічні ландшафти - в географічному розумінні. Найважливішою проблемою він вважав систематизацію районів.

К.Воблий трактував район як частину території країни, що відмінна від іншої певною сукупністю природних та господарських ознак ("Економічна географія України", 1927). В основу районування він поклав спільність економіко-географічного положення, своєрідність процесу формування господарства в минулому, сучасну спеціалізацію господарства, внутрішні (міжобласні) економічні зв'язки і перспективність.

VII етап (середина 50-х рр. - середина 70-х рр.). Цей етап характеризується поглибленням загальних теоретичних основ економічного районування, формуванням цілого ряду окремих напрямів економіко-географічної районології (вчення про районні комплекси, зв'язки; вчення про функціональну структуру району; мікрорайонування; районне планування; методика районування тощо).

Заклики до перегляду існуючої сітки економічних районів (особливе незадоволення викликало об'єднання різних союзних республік в один район) дедалі поширювались. Так, В.Костенніков зауважував, що теорія районування значно відстала від практики планування народного господарства і не зробила будь-яких істотних успіхів з часів першого районування країни 1921-22 рр. Відгуком на це стало створення Держпланом СРСР у 1956 р. комісії з розробки проекту мережі економічних районів країни, до складу якої ввійшли переважно економісти - академіки Анатолій Єфімов, Василій Немчінов, Станіслав Струмілін та ін., а також економіко-географи - *Пьотр Алампієв* (автор двохтомної праці "Економічне районування СРСР", 1959, 1963), *Владімір Четиркін* ("Проблемні питання економічного районування", 1967). Результатом діяльності цієї комісії була розробка державної концепції економічного районування (нотатки "Основи економічного районування СРСР", 1956).

На основі розробленої комісією методики було запропоновано вісім проектів нової сітки економічних районів, здійснені такими організаціями та установами: Науково-дослідним економічним інститутом Держплану СРСР, РВПС АН СРСР, Інститутом комплексних транспортних проблем АН СРСР, Інститутом географії АН СРСР, Енергетичним інститутом, Московським та Ленінградським держуніверситетами, Московським державним економічним інститутом. Але жоден з цих проектів не був реалізований у зв'язку з переходом до територіального (раднаргоспівського) принципу управління народним господарством та відповідною реорганізацією Держплану СРСР. Основною одиницею економічного районування та адміністративного поділу став економічний адміністративний райони (ЕАР), що трактувався як територіальна частина господарства країни, що має не тільки економічну, але й адміністративну єдність, з єдиними органами управління та планування господарства.

Зважаючи на розміри території і великі масштаби господарства УРСР, *Олексій Діброва* запропонував з навчальною метою окрім економічних адміністративних районів виділяти й основні економічні райони, виходячи з географічного поділу праці між окремими частинами країни, які повинні забезпечити максимальне використання всіх природних та матеріальних ресурсів і підвищення продуктивності суспільної праці. При цьому він враховував природні умови і ресурси, густоту і розміщення населення, досягнутий рівень продуктивних сил, транспортні зв'язки, а також потенціальні перспективи господарського розвитку території.

Значне зростання кількості економічних адміністративних районів в країні викликало потребу у виділені так званих укрупнених економічних районів й на державному рівні , що відбулось у 1961 р. В основу виділення цих районів були покладені такі принципи: врахування об'єктивної основи економічного районування у вигляді територіально-виробничих комплексів, які реально існують і визначають економічну єдність районів; територіальної єдності кожного району; єдності економічного районування і адміністративно-територіального поділу; перспективності тощо. Виділені за цими принципами економічні райони країни залишались практично незмінними до розпаду СРСР.

У 1965 р. раднаргоспи були звинувачені у зниженні темпів економічного зростання і ліквідовані (відповідно ліквідовані й ЕАР). Повернення до старого - галузевого - принципу управління народним господарством значно зменшило зацікавленість державних органів питаннями економічного районування, хоча наукові дослідження районологічних проблем тривали майже до кінця 60-х років.

Найбільший внесок у розвиток економіко-географічної районології в цей час окрім вищезгаданих зробили: *Василій Костенніков* ("Про економічне районування СРСР", 1957, "Економіко-географічні райони СРСР", 1965), *Валентин Танаєвський* ("Економічне районування СРСР", 1958), *Юліан Саушкін* ("Лекції з економічного районування СРСР", 1960, "Економічна географія СРСР. Економічні райони", 1972, "Економічна географія: історія, теорія, методи, практика", 1973), *Абрам Пробст* ("Розміщення соціалістичної промисловості. Теоретичні нариси", 1962), *Енрид Алаєв* ("Ефективність комплексного розвитку економічного району", 1965), *Людмила Телепко* ("Великі економічні райони СРСР", 1963, "Рівні економічного розвитку районів", 1971), *Шмуль Розенфельд* ("Визначення рівнів розвитку промисловості в районах", 1963, "Методологія вирівнювання рівнів розвитку економічних районів СРСР", 1965), *Яків Фейгін* ("Закономірності і фактори розвитку економічних районів СРСР", 1965), *Данило Богорад* ("Конструктивна географія району. Основи районного планування", 1965), *Антін Колотієвський* ("Питання теорії і методики економічного районування", 1967), *Віктор Кістанов* ("Комплексний розвиток і спеціалізація районів СРСР", 1968),

Новий сплеск зацікавленості районологічними проблемами припадає на середину 70-х років. Роботи цього часу мали переважно узагальнюючий характер. Серед їх авторів слід особливо відзначити *Івана Бєлоусова* ("Основи вчення про економічне районування", 1976), *Ігоря Нікольського* ("Теоретичні основи регіональної економічної географії", 1976), *Максима Паламарчука* ("Теоретичні основи методики дослідження функціональної структури промислового комплексу економічного району", 1970, з Н.Процко, "Територіальна структура промислового комплексу економічного району", 1974, з К.Тащуком, "Економічна географія Української РСР з основами теорії", 1977). В рамках економічної науки сформувався новий

напрям - регіональна економіка, пов'язаний з іменем *Ніколая Нєкрасова* ("Регіональна економіка. Теорія, проблеми, методи", 1975, 1978).

Надалі розвиток районологічних досліджень у зв'язку з незмінністю виділених основних економічних районів йшов по шляху вивчення функціональної структури та особливостей розвитку макрорайонів, а також проведення мезо- та мікрорайонування з метою встановлення і делімітації внутріреспубліканських підрайонів, вдосконалення обласних господарських комплексів, а також низових районів та інших територіальних систем і комплексів (промвузлів, центрів тощо).

В цілому протягом даного етапу районологічні дослідження охоплювали таке коло питань: спеціалізація і комплексний розвиток економічних районів (Е.Алаєв, П.Алампієв, В.Кістанов, В.Костенніков, І.Нікольський, А.Пробст, Ш.Розенфельд, В.Танаєвський, Л.Телепко, Я.Фейгін); районні виробничо-територіальні комплекси, зв'язки (П.Алампієв, І.Бєлоусов, Т.Калашнікова, В.Кістанов, А.Колотієвський, Ю.Саушкін, В.Танаєвський); галузева структура економічного району (П.Алампієв, М.Паламарчук, А.Пробст, Л.Телепко); метод ЕВЦ (Т.Калашнікова, І.Нікольський, Ю.Саушкін); районне планування (Д.Богорад, Є.Перцик /"Основи районного планування", 1973/); рівні економічного розвитку районів (П.Волобой, М.Паламарчук, В.Поповкін, Ш.Розенфельд, Л.Телепко); принципи, критерії районування (А.Колотієвський, В.Четиркін); фактори та особливості районоутворення (П.Алампієв, Д.Богорад, Р.Кабо, А.Колотієвський); історія економічного районування (П.Алампієв, І.Бєлоусов, В.Костенніков, Ю.Саушкін); мікрорайонування (А.Колотієвський, В.Танаєвський); галузеве районування (промислове - А.Хрущов /"Географія промисловості СРСР", 1969/; сільськогосподарське - І.Мукомель /"Сільськогосподарські зони Української РСР", 1961/, А.Ракітніков /"Географія сільського господарства (проблеми і методи дослідження)", 1970/, А.Челінцев /"Сільськогосподарські райони СРСР", 1962 - стаття посмертно/; у сфері обігу - І.Бєлоусов; транспортно-географічне - І.Нікольський /"Географія транспорту СРСР", 1978/).

Водночас значного поширення набули районознавчі роботи, передусім з вивчення основних економічних районів. В Україні цьому були присвячені роботи: по Донецько-Придніпровському району - Ф.Сухопари, В.Удода, Південно-Західному - М.Паламарчука, В.Пили, Д.Стеченка, Південному - Г.Градова тощо.

<u>VIII етап (кінець 70-х рр. - початок 90-х рр.).</u> Консерватизм існючої сітки економічних районів країни значно обмежував розвиток районологічного напряму економічної географії, що стало відчутним з кінця 70-х, а особливо у 80-х роках. Внаслідок цього значний розвиток отримав започаткований ще Н.Колосовським комплексологічний напрям. Широко досліджувались інтегральні територіально-виробничі та галузеві комплекси різних масштабів і рангів. Районологічні дослідження в цей час були присвячені як узагальненню досвіду економічного районування (*А.Чистобаєв,* "Розвиток економічних районів. Теорія і метод дослідження", 1980; *Т.Калашнікова*, "Економічне районування", 1982; *М.Пістун,* "Економічна географія СРСР.Районна частина", 1984; *Л.Смірнягін,* "Райони США: портрет сучасної Америки, 1989"), так і поглибленню окремих питань, передусім: дробне, внутріобласне, мікрорайонування (*Б.Хорєв,* "Територіальна організація суспільства", 1981; *М.Шаригін,* "Дробне районування і локальні територіально-виробничі комплекси", 1975, "Соціально-економічне мікрорайонування", 1990; *Є.Лейзерович*); територіальна структура району (*В.Бугаєв,* "Територіальна структура економічного району: теоретико-методологічні аспекти", 1986; *Г.Лаппо*,

“Міста на шляху в майбутнє”, 1987); внутріреспубліканське районування для територіального планування (*Ф.Заставний,* “Територіальні передпланові прогнози”, 1988, “Географія України”, 1990).

Ю.Саушкін, розвиваючи методологію районування, прийшов до думки про необхідність здійснення природно-господарського районування країни (1982). З кінця 80-х років колектив науковців Інститут географії НАНУ під керівництвом О.Маринича звернувся до природно-господарського районування, розуміючи під ним поділ території за спільними ознаками природного середовища і господарства з урахуванням адміністративно-територіального устрою.

Наприкінці 80-х років у зв’язку із значною соціологізацією економічної географії поняття “економічного району” розширилось до “соціально-економічного району”.

Сучасний період районології. **<u>IX етап (з початку 90-х рр.).</u>** З отриманням Україною статусу незалежної держави постало питання розробки власної, певною мірою нової теорії районування з урахуванням нових економічних, соціальних, політичних та інших умов. В наш час значного поширення набули спроби проведення економічного, соціально-економічного районування на основі поглиблення, уточнення певних положень існуючих теорій районування. Серед них особливо слід відзначити такі роботи з економічного районування - *Ф.Заставного* (“Географія України”, 1994), *А.Голікова* (“Регіони України: пошук стратегії оптимального розвитку” /у співавторстві/, 1994), з соціально-економічного районування - *О.Шаблія* (“Соціально-економічна географія України”, 1994), *М.Паламарчука* і *О.Паламарчука* (“Економічна і соціальна географія України з основами теорії”, 1998). Комплексні узагальнення основ економічного районування здійснили *С.Іщук* (“Територіально-виробничі комплекси і економічне районування”, 1996), В.Поповкін (“Регіонально-цілісний підхід в економіці”, 1993).

У зв’язку з трансформацією соціально-економічної географії у суспільну географію *М.Пістун* розробив концепцію суспільно-географічного районування (“Основи теорії суспільної географії”, 1994, 1996).

Ще одним напрямом сучасних районологічних досліджень є розробка нових видів галузевого районування, зокрема соціального (М.Паламарчук), соціально-географічного (М.Фащевський), історико-географічного (І.Ровенчак), релігійно-географічного тощо.

1.4. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РАЙОНУВАННЯ

Теорії районування у зарубіжних країнах розвивались в межах домінуючих на певний момент географічних концепцій, які, в свою чергу, є похідними від загальнофілософських концепцій. Тому говорити про

розвиток районології як окремої галузі географічних знань за рубежем неможливо.

Всі районологічні дослідження можна об'єднати у два напрями. Перший грунтується на *теорії унікальності, індивідуальності районів*. Він передбачає пошук індивідуалізуючих характеристик районів. Основні дослідження присвячені визначенню оптимальних поділів території країн на окремі райони, з одного боку, та грунтовним переважно якісним описам вже виділених районів як специфічних цілісних утворень. Базисними поняттями є ареал, місцевість, район, зона тощо. В його основі лежить філософська хорологічна концепція, запропонована ще І.Кантом, відповідно до якої географія - це наука про заповнення простору, хорологічна наука.

Другий напрям виходить із *теорії універсальності районів*. Увага акцентується на пошук загальних, спільних характеристик районів з метою формулювання законів та закономірностей їх будови та розвитку. Основні дослідження присвячені вивченню внутрішньої структури району, просторових взаємодій в його межах за допомогою переважно кількісних методів дослідження. Базисними поняттями є розміщення, відстань, структура, близькість тощо. В його основі лежить філософська позитивістська концепція, відповідно до якої географія - це наука про просторові відношення і взаємозв'язки, номотетична наука (тобто наука про закони просторової взаємодії).

Обидва напрями почергово або одночасно домінували в різні часи та в різних країнах відповідно до традицій національних географічних шкіл. Але не всі національні школи зробили однакові внески у розвиток районологічних досліджень. В цілому можна говорити про визначальний вплив трьох шкіл - французької, німецької та американської.

Французька школа. Найближче до районології в першій половині XX ст. була французька школа, в основі досліджень якої лежала загальна концепція географії людини.

Теорія унікальності районів як комплексів природних умов і способу життя людини**.** Найбільший вплив на розвиток географічної науки Франції у довоєнний період, яка характеризувалася регіоналізмом, зробили *П.Відаль де ла Блаш, А.Деманжон* та багатотомна "Всезагальна географія", що видається з 1927 р. Майже всі тогочасні географи визначали район як комплекс фізико-географічних особливостей та географії людини. Вони описують ландшафт та спосіб життя населення, у яких проявляється індивідуальність району. На їх думку, мета географа - дати зображення в цілому.

Французькі географи створили свій стиль опису, що мистецьки передає фотографію району. Але в більшості випадків вони не торкаються теоретичних питань районування. У одних авторів головним районоутворюючим фактором є природа, і ця точка зору домінує, інші розглядають район в рамках історичних провінцій, треті віддають перевагу економічним факторам.

При цьому регіоналізм старої французької школи не є за своєю суттю економічним чи суспільно-географічним районуванням. Вірніше його назвати системою опису території по районах, у якій опис району - картина частини країни, де на природному фоні, що покладений у основу комплексу, показнаі господарство та спосіб життя людини.

У довоєнний період найвагомішою працею, в якій у якості районоутворюючих факторів прийняті економічні, є двотомний районний опис Франції А.Деманжона. В концептуальній частині щодо районування А.Деманжон зазначає, що для того, аби схопити суть району, його життя і сутність, слід прийняти до уваги живі індивідуальності, які його утворюють і які можуть бути вузловими. На його думку, міста повинні відігравати найважливішу роль у районотуворенні, адже саме завдяки їм район отримує своє обличчя. Головне питання - правильно визначити, які з них повинні бути великими районними центрами.

В першому томі виділені та описані сільськогосподарські райони, в другому - промислові райони. Промислові райони територіально не співпадають із сільськогосподарськими.

У 1918 році уряд Франції вирішив провести економічне районування країни, яке за задумом повинне було бути водночас і адміністративним. Для його теоретичного обгрунтування був запрошений професор-географ *А.Озе*. В своїх працях (1918, 1924) в якості методу виділення району він пропонував наступний: накреслити на прозорому папері ряд карт, що відбивають розподіл населення, промисловості, транспортної мережі, капіталів та ін. і, наклавши ці карти одну на одну, виявити поєднання всіх даних. Це, за його уявою, повинно було дати визначення району. У 1924 році уряд запропонував розглядати район як суспільну організацію під тип торговельної палати. При об'єднанні у економічний район торговельних палат враховувались головним чином інтереси промисловості та торгівлі, при цьому не бралась до уваги навіть сільськогосподарська спеціалізація.

Значний слід залишила праця *Ж.М.Гобле* "Формування регіонів" (1942), в якій дані визначення району та районоутворюючих факторів. Район, на думку автора, повинен бути основою географічного опису. На його території створюється взаємозалежність виробництва, споживання, торгівлі.

У післявоєнній французькій географії почали проявлятись нові тенденції, які виявились у тому, що географічні роботи, залишаючись надалі регіональними, почали відходити від класичної описової форми і стали набувати рис науково-систематичних характеристик та аналітичних досліджень.

Теорія полюсів росту району. Значне поширення серед французьких географів набула теорія полюсів росту району. Її суть полягає у тому, що за епіцентр економічного розвитку району приймається місто, що впливає на економіку периферії. Там, де вплив великого міста закінчується і починається вплив іншого полюсу росту, варто проводити границю між районами. Основи цієї теорії беруть свій початок з попередньої, оскільки вони закладені ще у 1918 році П.Відалем де ла Блашем. Він пропонував поділяти територію країни на райони, кожний з яких являв ряд департаментів, що групуються навколо центрального міста - вузла економічних зв'язків.

Цієї ж теорії дотримувався визначний теоретик економічного районування *Ж.Грав'є* ("Децентралізація і технічний прогрес", 1954 та ін.). Основним фактором утворення економічних районів він вважав техніку і передусім енергетику. Економічний район, на думку Ж.Грав'є, повинен мати

університет, технічні школи, бібліотеки, свої видавництва, банки, не менше 1 млн.жителів. Для того, щоб виявити границі економічного району, необхідно вивчити вантажопотоки товарів та пасажирський рух до великого міста, полюса росту. Це і допомагає встановити його економічний вплив на периферію, а, відповідно, і межі району. Складність такого районування він вбачав у проблемі вибору з двох чи кількох одного міста в якості полюса росту.

Значне поширення теорії полюсів росту та центрів розвитку пов'язане з ім'ям *Ф.Перру* (1961). В своїх дослідженнях він виділяв три групи галузей: 1) галузі, що розвиваються повільно, деградують, з тенденцією до постійного зниження їх питомої ваги у структурі економіки країни; 2) галузі з високими темпами розвитку; 3) галузі, які не тільки швидко зростають, але й залучають до процесу розвитку інші галузі, спонукають загальний індустріальний розвиток країни. Ф.Перру назвав їх профілюючими, динамічними. Там, де отримують розвиток динамічні галузі, на його думку, і виникають полюси розвитку (p❸le de d②veloppement). Він ввів також поняття "комплекс галузей". Місця розміщення комплексу профілюючих (динамічних) галузей - географічні агломеровані полюси розвитку. Ф.Перру розробив модель взаємодії полюсу та його оточення.

Принципи моделювання полюсів росту у територіальному аспекті розробЛЯв *Ж.Будвіль*.

Німецька школа. Одночасно з розвитком переважно описових досліджень французької школи, значного поширення набули емпіричні дослідження німецької, яка запропонувала теорії штандорту та центральних місць.

Теорія штандорту. У другій половині XIX ст. - початку XX ст. в Німеччині спостерігався підвищений інтерес до створення концепції розміщення виробництва. В її основу була покладена теорія штандорту (розміщення), фундаторами якої вважаються *Альфред Вебер* (проблеми розміщення промисловості) та *Йоган фон Тюнен* (проблеми розміщення сільського господарства). Формування районів розглядалось з точки зору оптимального розміщення на їх території підприємств чи господарств.

Німецький поміщик Й.Тюнен у своїй праці "Ізольована держава в її ставленні до сільського господарства і національної економії" (1826) дійшов висновку про зниження продуктивності сільського господарства від міста до периферії внаслідок впливу фактора розташування сільськогосподарського підприємства. Чим далі від центра, тим більші транспортні витрати. Це впливає на загальні витрати фермерів, але щодо кожної культури неоднаково. Для кожного різновиду сільськогосподарського виробництва є поріг, перевищення якого робить виробництво невигідним; він залежить від відстані до центра. Звідси випливає необхідність розміщення сільського господарства концентричними колами навколо міського ринку. Шляхом емпіричних розрахунків Й.Тюнен обгрунтував зональність сільськогосподарського виробництва залежно від відстані до центра,

виокремивши шість зон (поясів спеціалізації). Його особлива заслуга полягає у запровадженні категорії відстані.

А.Вебер у своїй книзі "Теорія штандорту промисловості" (1909) виклав міркування, що промисловість повинна розміщуватись за принципом найменших витрат. На його думку, розміщення промисловості визначається трьома орієнтаціями - на мінімізацію витрат на транспорт, оплату праці, а також агломерування (зосередження) в окремих пунктах з метою економії засобів за рахунок спільного використання об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. За наявності двох пунктів сировини та одного пункту споживання А.Вебер будував трикутник, у середині якого на основі аналогії з дією законів фізики визначав точку з найменшими витратами, в якій найдоцільніше розміщувати виробництво. Наявність інших факторів (наприклад, розташування центру робочої сили) може змінювати місцеположення цієї точки.

Спільним для адептів теорії штандорту є те, що вони досліджували формування районів на ідеальній рівнині, по якій рівномірно розміщена сировина. При цьому райони розглядались як виробничо-реалізаційні територіальні одиниці.

Теорія центральних місць. Після Першої світової війни "у повітрі наче вітала" ідея вузлових районів - територій, оконтурених виходячи із взаємних зв'язків між об'єктами або місцями, що склалися в її межах. Модель вузлових районів запропонували Кристалер (1933) та Дікінсон (1930).

Якщо теорія штандортів була зв'язана з дослідженням питань розміщення виробництва, то цей напрям досліджень був пов'язаний вже з вивченням питань розселення, яке, відповідно, зв'язане з питанням обслуговування населення. У своїй роботі "Центральні місця в Південній Німеччині" (1933) *Вальтер Кристаллер* зробив спробу пояснити внутрішню структуру розселення, виявити закономірності співупорядкування поселень. На його думку, рівномірне розміщення дрібних поселень утворює трикутні ядра розселення, у зв'язку з чим виникає ієрархія поселень, в якій до більшого населеного пункту тяжіє шість менших поселень одного рангу. В межах одного ієрархічного ступеня розміри всіх поселень рівні й склад підприємстві сфери послуг однотипний. У запропонованій теорії центральних місць, В.Кристалер ввів поняття радіусу реалізації послуг та товарів. На думку В.Кристаллера, ідеальною формою ринку, що тяжіє до одиничного центру, буде круг (оскільки відстань від центра до найвіддаленіших точок, що зазнають впливу, за цих ідеальних умов однакова). Інші центри також утворюють круги. Проте круги не є ідеальною формою заповнення простору, оскільки між ними залишається незаповнений простір. Тому такою формою він визначає шестикутник.

У своїй роботі "Географічне розміщення господарства" в основу побудов *Август Льош*, також поклав абстрактну схему - рівнинний простір з рівномірним розподілом сировинних ресурсів, але основним фактором

розміщення підприємств він вважав максимум прибутку, а не мінімум витрат. В цих умовах вся країна поділяється на територіальні шестикутники - “осередки”, які і утворюють мережу районів. Основним районоутворюючим фактором, на думку Льоша, є ринковий збут. Ринкові зони різних товарів є тими елементами, шляхом накладання яких один на другий формуються загальноекономічні райони, яким Льош дав назву “економічних ландшафтів”.

Американська школа. Якщо на початку століття ще домінували німецька та частково французька школи, то після Другої світової війни на перший план вийшла американська школа. Вона увібрала в себе всі прогресивні ідеї німецької, надавши їм свого трактування. Так, ідеї Геттнера лягли в основу розвитку теорії унікальності районів, а ідеї Льоша та Кристаллера - в основу розвитку теорії просторової взаємодії в районі.

Теорія унікальності районів як логічних конструкцій. *Ричард Гартшорн*, розвиваючи ідеї А.Геттнера, сутність географії бачив у пізнанні (описі, класифікації) нескінченної множини територіальних одиниць (районів тощо), що по-різному виділяються різними дослідниками на основі внутрішньої однорідності за тими чи іншими ознаками. Кожний район - це особлива індивідуальність, неповторність. В своїх роботах “Сутність географії” (1939) та “Сутність географії майбутнього”(1959) він підкреслював, що географія - це індивідуалізуюча наука. На його думку, кінцева мета географії - вивчення територіальної диференціації світу - найкраще виражається регіональною географією. Виникає потреба у розробці загальноприйнятих методів для виділення регіонів. Регіон визначається як поєднання (комбінація) географічних характеристик. Він характеризується однорідністю тих рис, які обрані в якості критеріїв його виділення на фоні інших територіальних розбіжностей.

Аналогічних поглядів дотримувалась більшість членів Асоціації американських географів, яка у 1948 р. організувала спеціальний комітет з регіональних досліджень, очолюваний Д.Віттлсі. Цей комітет протягом ряда років вивчав і обговорював теортичні питання районування, прагнучи внести чіткість та ясність у поняття “район” та пов’язані з ним питання методології та методики регіональних досліджень. Результатом роботи комітету був проект другого розділу книги “Американська географія, сучасний стан та перспективи” (1954) під назвою “Регіональна концепція і регіональний метод”. Як зазначає в ньому Д.Віттлсі, в американській географії слово “район” вживається для позначення території будь-якого розміру, на всій площі якої існують гармонійні просторові поєднання між явищами. Будь-яка територія, шо виділяється на земній кулі на підсаві специфічних ознак, повинна бути однорідною відносно тих показників, на основі яких вона була виділена. Але район, на його думку, більше, ніж однорідний, йому також властива єдність, що випливає з гармонійних зв’язків між об’єднуваними ним ознаками.

В цілому в американській географії досліджувалось не економічне, а загальногеографічне районування. При цьому розрізняються три основних типи районів: 1) райони, що виділяються за одиничними ознаками; 2) райони, що виділяються за кількома ознаками; 3) райони, що охоплюють всю сукупність проявів людської діяльності в межах досліджуваних територій. До категорії інтегрального суспільно-географічного району найближчий

третій тип, який у американських географів отримав назву “тотальних” районів, або “компажів” (compage).

Американські географи оперують чотирма таксономічними одиницями районування (ієрархічними рівнями компажів): місцевості, округи, провінції та області.

В цілому район розглядається як логічна конструкція. На думку американських географів, район не є об’єктом ні незалежно існуючим, ні даним від природи. Це інтелектуальна концепція, створена мисленням. Д.Віттлсі вважав, що районування - це метод виділення територіальних особливостей; систему районів можна побудувати або шляхом об’єднання, або шляхом поділу.

Регіоналістика. Першою половиною 50-х років датується виникнення нового напряму наукових досліджень в географії - регіоналістики, або регіональної науки. Її засновником вважається американський економіст *Волтер Айзард*, який очолював кафедру соціальної регіональної науки у Пенсильванському університеті. Його зусиллями у 1954 році створено Асоціацію районної науки з центром у Філадельфії.

Основними науковими працями В.Айзарда є книги “Розміщення і просторова економіка” (1956), “Методи регіонального аналізу: вступ до науки про регіони” (1961), “Загальна соціальна і регіональна теорія” (1968, у співавт.), “Еколого-економічний аналіз для регіонального розвитку” (1972).

Особливе місце у регіоналістичних дослідженнях належить вивченню міжрайонних зв’язків передусім за допомогою математичних методів кількісного аналізу, шляхом побудови відповідних моделей. При цьому одним з основних питань було виділення галузей господарства району, за якими аналізуються міжрайонні зв’язки. Ці питання розглядались в роботах *В.Леонтьєва* (1953), В.Айзарда (1953, 1960), *Л.Мозеса* (1955).

Даний напрям районологічних досліджень відрізняється від попереднього тим, що регіоналістика розглядається не як окрема вітка географії, а як надгалузь, що використовує знання багатьох інших дисциплін. Розглядаються не лише індивідуальні риси районів, а робиться спроба пошуку певних узагальнень.

Теорія просторової взаємодії. Для цього напряму характерна вже повна переорієнтація на досліджження внутрішніх просторових взаємодій в межах районів з метою пошуку універсальних законів та закономірностей їх будови та розвитку. Поширенню напряму сприяли як переклад на англійську мову праць Льоша та Кристаллера, з одного боку, так і праці американських географів Ф.Шефера, Е.Ульмана, В.Бунге - з другого.

Ініціатором такого поширення в американській географії вважається *Ф.Шефер*, у посмертно опублікованій статті якого “Виключність в географії: методологічне дослідження” (1953) доводиться необхідність спрямовування географічних досліджень на вивчення просторових структур, морфології географічних об’єктів і встановлення просторових законів. Він вважає, що географія - це наука, що пізнає закономірності розміщення, які у свою чергу можуть використовуватись для диференціації регіонів на земній поверхні.

Значним поштовхом розвитку цього напряму була робота *Вільяма Бунге* “Теоретична географія” (1962). Предметом вивчення теоретичної географії він важав просторові взаємозв’язки, виділяючи однорідні райони (класичні географічні райони), експериментальні райони, вузлові райони та райони, що виділяються для практичних цілей.

Пітер Хаггет у книзі “Просторовий аналіз в економічній географії” (1965) описав форми і порядок у просторових структурах, розчленував вузловий регіон на 5 геометричних елементів (шостий доданий у другому виданні підручника, 1977): форми, канали зв’язку, вузли, ієрархія, поверхні, просторова дифузія.

В цілому для районологічних робіт даноо напряму характерні пошуки певних законів та закономірностей внутрішньої просторової організації районів із застосування широкого арсеналу математичних методів.

Шведська школа. Протягом всього розвитку шведська географічна школа йшла в руслі німецької, а згодом - американської. Значним її внеском у районологічні дослідження є розробка *Турстеном Хьогерстрандом* (1953) теорії поширення нововведень (або дифузії інновацій).

Теорія дифузії нововведень. У процесі поширення нововведнь Т.Хьогерстарнд виділяв такі частини: 1) генерація, виникнення; 2) власне поширення, дифузія; 3) прийняття, впровадження. Весь процес, на його думку, здійснюється у двох сферах: а) у виробничій сфері, серед підприємців - технологічні новинки; б) у сфері споживання - нові види товарів чи послуг. Нововведення виникають у певних центрах (полюсах росту, центрах розвитку), звідки передаються до оточуючого їх економічного простору. Тому ця теорія певною мірою може вважатись продовженням теорії полюсів росту.

За Т.Хьогерстрандом, центр - це велике місто, де концентруються кваліфіковані наукові та виробничі кадри, де високий рівень освіти і культури, сприятливі можливолсті для обміну інформацією, є наукові, виробничі та фінансові бази тощо.

Серед основних ***сучасних районологічних концепцій***, на яких будуються уявлення про просторову організацію, територіальну концентрацію та поляризацію районів, особливе місце посідає група так званих динамічних теорій і концепцій. На відміну від попередніх регіональних теорій, вони розглядають не тільки структуру районів як просторових систем, але й рушійні сили та етапи їх еволюції, а також характер їх функціонування.

Звернення до таких концепцій, що обгрунтовують нерівномірність регіонального розвитку, викликане обмеженістю або навіть неможливістю застосування до реального життя класичних теорій Вебера, Кристаллера, Айзарда та інших через їх орієнтацію на оптимально-статистичні уявлення про територіальну організацію районів. Одним з основних факторів еволюції районних територіальних структур був визначний процес просторової передачі нововведень. Більшість сучасних зарубіжних районологічних концепцій - це концепції дифузіоністського спрямування.

Основні засади сучасних динамічних районологічних концепцій закладені ще у 60-70-х роках у працях Т.Хьогерстранда (теорія дифузії інновацій), Ф.Перру (теорія полюсів росту), А.Преда (концепція розробки матриці поведінки), Беррі (теорія факторної екології, розробки географічних матриць), Дж.Фрідманна (стадіальна концепція регіонального розвитку), Дж.Джіббса (концепція еволюції розселення населення) та інших.

На закінчення варто зазначити, що всі сучасні зарубіжні районологічні концепції намагаються врахувати положення Декларації "Порядок денний на XXI століття", прийнятої на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулась у Ріо-де-Жанейро у 1992 році. В основі Декларації лежить поняття про сталий розвиток - стратегію, що реалізується таким чином, щоб однаковою мірою забезпечити задоволення потреб у розвитку і збереженні навколишнього середовища як нинішнього, так і майбутніх поколінь. Основними є три тези: 1) економічний розвиток без відповідної уваги до навколишнього середовища призведе до перетворення планети у пустелю; 2) захист навколишнього середовища без економічного розвитку означає бідність; 3) неможливість забезпечення екологічної безпеки планети у соціально несправедливому світі. Відповідно до цих тез і корегуються всі сучані районологічні концепції.

Рекомендована література:

1. Географічна енциклопедія України. - К., - у 3-х томах, - 1989, 1990, 1993.
2. Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів, 1994.
3. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування. - К., 1996.
4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. - К., 1998.
5. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. - К., 1996.
6. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. - К., 1993.
7. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О., Сиротич М.Р. Аванпроект економічного районування України. - К., 1994.
8. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития. /Под ред. А.П.Голикова. - Харьков, 1994.
9. Соціально-економічна географія України. /За ред.О.І.Шаблія. - Львів, 1994.

РОЗДІЛ ІІ
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ МАКРОРАЙОНИ УКРАЇНИ

2.1. СУЧАСНІ СІТКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Нині науковцями запропонований широкий спектр варіантів соціально-економічного (суспільно-географічного) макрорайонування території України. Найчастіше виділяється п’ять, шість, дев’ять або десять макрорайонів. З навчальною та пізнавальною метою звичайно використовують сітки районування запропоновані В.Поповкіним, О.Шаблієм, Ф.Заставним та М.Пістуном.

В.Поповкін в роботах “Регіонально-цілісний підхід в економіці” (1993) та “Аванпроект економічного районування України” (разом з А.Калитенко, В.Розинкою, М.Сиротичем, 1994) обгрунтовує виділення п’яти економічних макрорайонів:

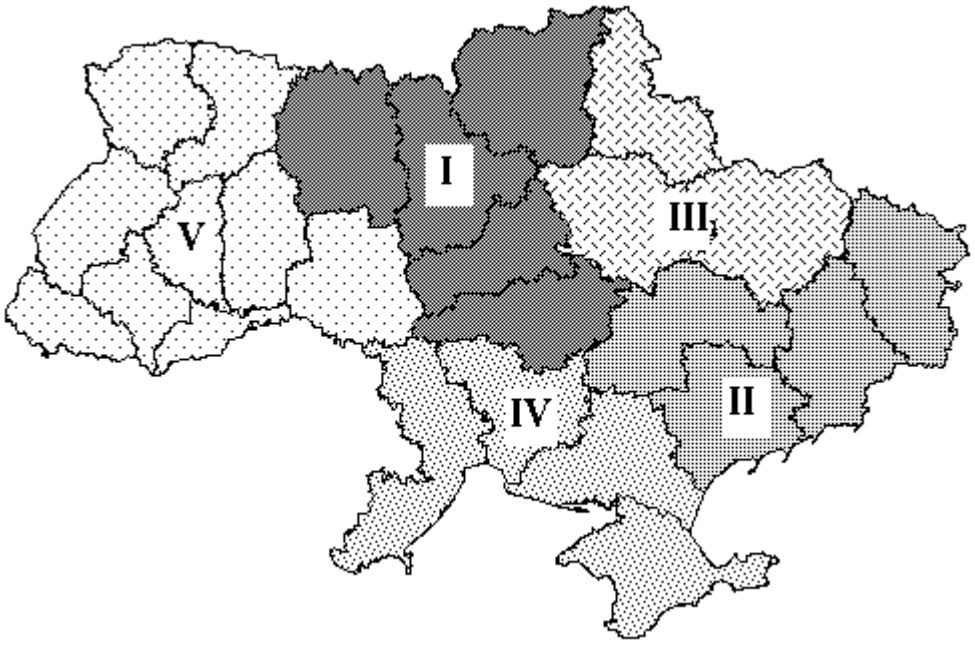

І. Центрально-Український: Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська області;

ІІ. Донбас і Нижнє (Катеринославське) Придніпров'я: Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області;

ІІІ. Слобідська Україна: Харківська, Полтавська, Сумська;

IV. Причорноморський: АР Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області;

V. Західно-Український: Рівненська, Волинська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області.

О.Шаблій в книзі "Соціально-економічна географія України" (1994) запропонував сітку соціально-економічного районування України з шести районів:

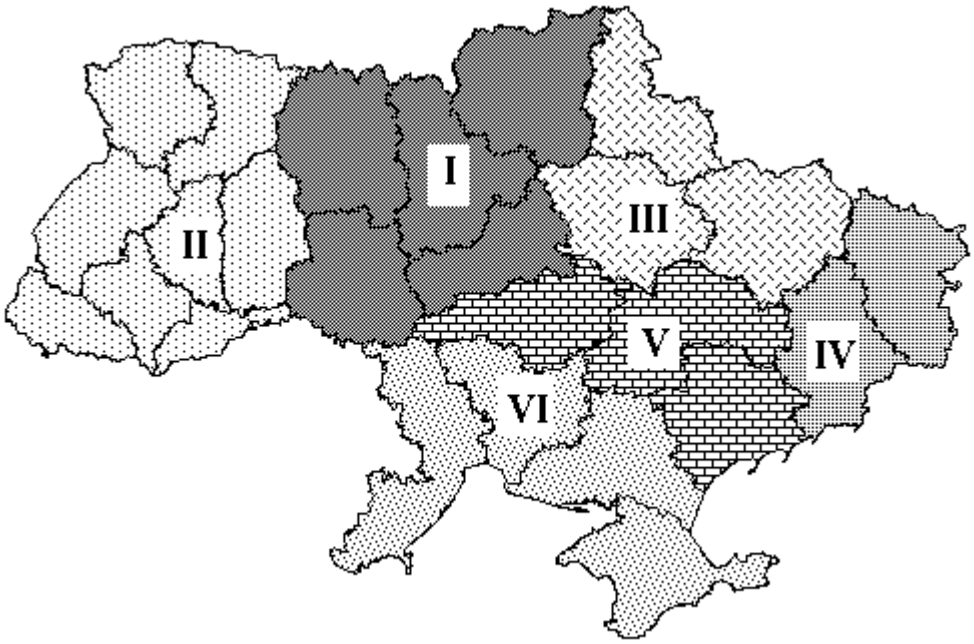

І. Центральний: Київська, Житомирська, Вінницька, Черкаська, Чернігівська області;

ІІ. Західний: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Волинська області;

ІІІ. Північно-Східний Харківська, Полтавська, Сумська області;

IV. Східний: Донецька, Луганська області;

V. Центрально-Східний: Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області;

VI. Південний: Одеська, Миколаївська, Херсонська області, АР Крим.

Ф.Заставний в роботах "Територіальні передпланові прогнози" (1988), "Географія України" (1990, 1994) та *М.Пістун* в книзі "Основи теорії суспільної географії" (1994, 1996) обгрунтували виділення на території України дев'яти макрорайонів:

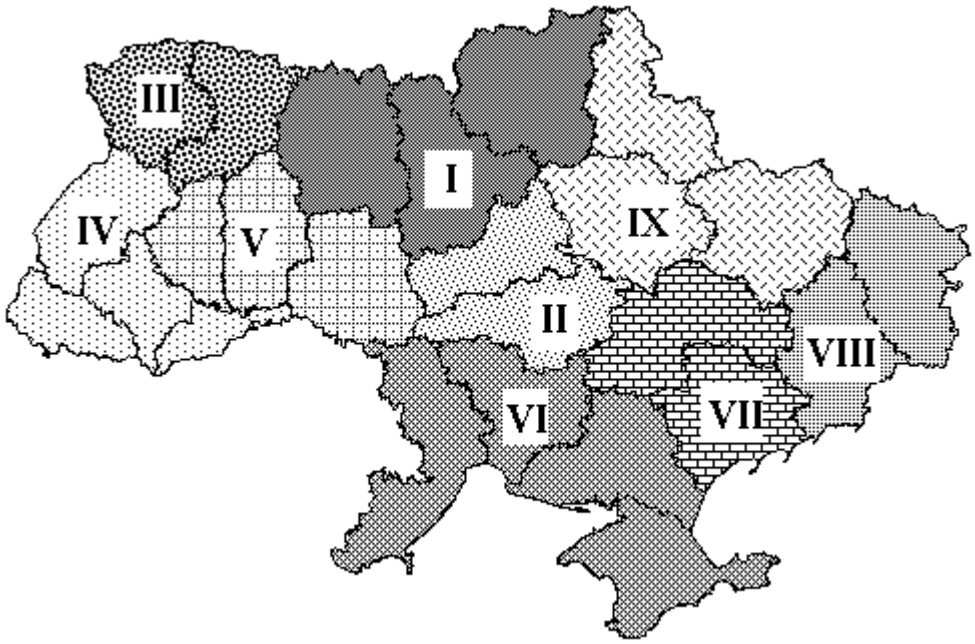

I. Столичний (Центрально-Поліський): Житомирська, Київська, Чернігівська області;

II. Центральний (Центрально-Український): Черкаська, Кіровоградська області;

III. Північно-Західний (Західно-Поліський): Волинська, Рівненська області;

IV. Карпатський: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області;

V. Подільський: Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області;

VI. Причорноморський: Миколаївська, Одеська, Херсонська області, АР Крим;

VII. Придніпровський Дніпропетровська, Запорізька області;

VIII. Донецький: Донецька, Луганська області;

IX. Північно-Східний: Харківська, Сумська, Полтавська області.

У даному навчальному посібнику суспільно-географічні макрорайони України розглядаються за варіантом районування, запропонованим М.Пістуном як найбільш прийнятним для таких цілей.

В цілому співвідношення дев'яти макрорайонів України за площею (А), населенням (Б) та інтегральним ПРП (В) таке:

А

Б

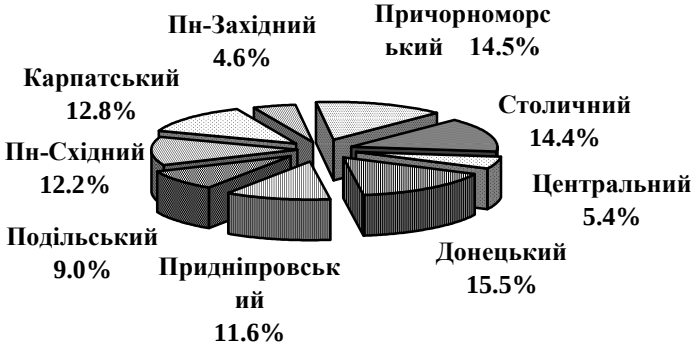

В

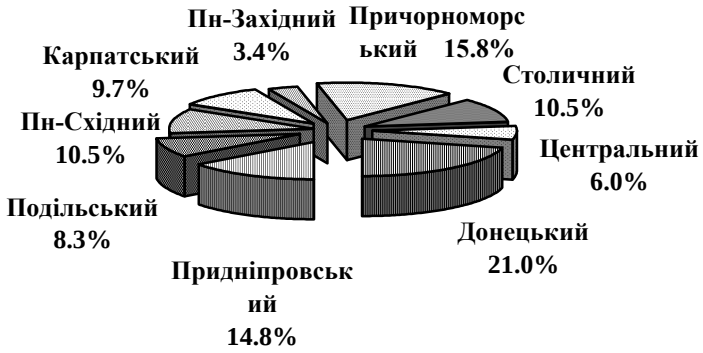
Пн-Західний
3.4%
Причорномор
ський
15.8%
Карпатський
9.7%
Столичний
10.5%
Пн-Східний
10.5%
Центральний
6.0%
Подільський
8.3%
Донецький
21.0%
Придніпровськ
ий
14.8%

Тема: СТОЛИЧНИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

Столичний суспільно-географічний район сформувався у складі Київської, Житомирської і Чернігівської областей. Його площа 90,7 тис.км^2 або 14,9% площі України. За цим показником район посідає друге місце в країні, поступаючись тільки Причорноморському. Столичний макрорайон є більшим за розмірами від таких держав, як Латвія, Литва, Австрія, і майже такий, як Португалія чи Угорщина.

На території району проживає 7,3 млн осіб, або 14,4% населення України. За цим показником йому належить третє місце після Донецького і Причорноморського СГР. За кількістю населення район не поступається таким державам, як Грузія, Ізраїль, Данія, Швейцарія чи Азербайджан.

Столичний СГР ***спеціалізується*** на виробництві продукції:

- машинобудування (I_c=1,3), приладів, верстатів, суден, літаків, сільськогосподарської техніки, екскаваторів, мотоциклів, технологічного обладнання для легкої і харчової промисловості тощо;
- хімічної промисловості (I_c=1,2), хімічних волокон, пластмас, шин, лаків, фарб, фармацевтичних препаратів тощо;
- легкої промисловості (I_c=1,6), шовкових, лляних, вовняних тканин, швейних, трикотажних, хутрових і взуттєвих виробів тощо;
- харчової промисловості (I_c=1,5), м'ясної, молочної, цукрової, тощо.
- будівельної індустрії (I_c=1,1), будівельного і оздоблювального каміння тощо;
- лісопереробної промисловості (I_c=1,5), меблів, картону, паперу тощо;
- вирощуванні льону (I_c=4,9), картоплі (I_c=1,8), хмелю тощо.

У цілому територія Столичного СГР характеризується вдалим ***суспільно-географічним положенням***. Район є столичним, тобто на його території знаходиться столиця України – м. Київ – головний громадський

центр держави. Київ є багатофункціональною столицею поліцентричної держави з чітко вираженою перевагою загальнонаціональних функцій порівняно з іншими громадськими центрами держави (Харків, Одеса, Львів). Він виконує такі столичні функції:

- управління політичним, соціальним, культурним та економічним життям. В столиці знаходяться найвищі органи влади (Секретаріат президента, парламент, уряд, Верховний суд), осередки політичних сил (партій, рухів, громадсько-політичних об'єднань) тощо;

- репрезентативну. Тут знаходяться іноземні представництва (посольства, консульства, місії), проводяться зустрічі державних діячів з представниками інших країн, міжнародні форуми, виставки, вернісажі, розміщено наукові (НАН України та ін.), релігійні, військові, мистецькі (спілки письменників, композиторів та ін.) структури;

- інформаційну, що формується на основі попередніх і створює умови для повноцінного функціонування всіх столичних структур засобами радіо, телебачення, преси. У місті знаходиться широка мережа інформаційних каналів (міжнародні інформаційні центри, прес-служби тощо).

Столичність є потужним фактором розвитку не лише самого міста Києва, але й Столичного району в цілому. Поки що столичність Києва не має чітко вираженого впливу на територіальну організацію господарства району. Виключеннями є аеропорт Бориспіль, дачна зона для іноземних дипломатів у Пущі-Водиці та ін.

Водночас не можна не відмітити те, що Київ як столиця має ряд недоліків розташування. Так, у макроположенні місто зміщене на північ до Білорусі та Росії, у мікроположенні знаходиться безпосередньо близько до 30-км зони ЧАЕС.

У природно-географічному відношенні положення Столичного району характеризується пограничністю, перехідністю з Поліської до Лісостепової зони, які мають сприятливі умови для проживання і господарської діяльності населення.

Транспортно-географічне положення району є дуже вигідним. Район розміщений на перехресті міжнародних транспортних магістралей – залізничних, трубопровідних, автомобільних, повітряних.

Сусідське положення району визначається тим, що він межує одночасно з розвиненими і слаборозвиненими територіями суміжних районів. Основні промислові центри України (Донбас, Придніпров'я, Харків) перебувають на відстані не менше 500 км від Києва. Це вимагає зведення до мінімуму нераціональних перевезень сировини і палива, що суттєво впливає на спеціалізацію району.

Еколого-географічне положення макрорайону не є вигідним. Частину території дуже забруднено радіонуклідами після аварії на ЧАЕС і, це створює низку відповідних проблем.

Історія господарського освоєння. З давніх часів територію Столичного СГР заселяли наші предки, які належали до слов'янських народів. У геокуль-

турному відношенні (етнографічному, історико-культурному, релігійному) це район зосередження, відокремлення і формування українського народу із східнослов'янських племен полян, древлян, сіверян. Це своєрідна геокультурна "метрополія".

Перші міста на території району виникли у V ст. (Київ, Вишгород), а у VIII-IX ст. склались союзи-князівства східнослов'янських племен - полянський (столиця Київ), сіверський (столиця Чернігів), древлянський (столиця Іскоростень, а після його знищення княгиню Ольгою у 946 р. – Вручій /Овруч/).

З кінця IX ст. більша частина, а до кінця X ст. всі землі району було об'єднано у складі Київської Русі, що утворило ядро держави. У часи роздробленості тут існували Київське, Переяславське, Чернігвське, Новогород-Сіверське князівства. Їх столиці були на той час значними центрами ремесел, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, державного управління.

Для захисту від кочівників навколо центрів удільних князівств протягом X-XII ст. були закладені оборонні лінії та окремі фортеці. Так, навколо Києва було споруджено Стугненську (Васильків та інші фортеці), Дніпровську (Трипіль та ін.) та Пороську (Богуслав, Володарів, Юр'їв /Біла Церква/ та ін.) оборонні лінії, а поряд з містом – фортеці у Вишгороді (на північ), Білгороді (на південний захід), Пересічені (на південь, нині – Китаївське городище). Навколо Переяслава – Посульську оборонну лінію (на території Північно-Західного СГР), фортеці на річках Трубіж, Удай (Прилуки та ін.), Остерський городець; навколо Чернігова – фортеці по Десні та її притоках, в Уненежі /Ніжині/, Любечі.

За часів Київської Русі найважливішим торговельно-ремісничим центром регіону був Київ, що славився майстерною обробкою металів, кості, дерева, каміння, виготовленням цегли, вапна, керамічних виробів тощо. У поліській частині району були поширені виробництво та обробка заліза.

Виробництво заліза в Поліссі здійснювалось на основі видобутку болотних руд (бурих залізняків), вміст заліза в яких складав 18-40%. Як паливо використовувалось деревне вугілля, що вироблялось безпосередньо в лісі.

За людністю найбільшими містами краю в ті часи були Київ (до 50 тис. жителів), Чернігів (25 тис.), Переяслав, Білгород, Василів (по 10-12 тис.).

1051 р. у Києві було засновано Києво-Печерський монастир (згодом – Лавра), який став найважливішим релігійним та науково-просвітницьким центром країни.

За часів монголо-татарської навали Київська Русь була ослабленою, призупинився її розвиток. Було знищено та понівечено майже всі міста – Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Остер, Овруч, Житомир, Вишгород та ін.

У XIV ст. землі району було захоплено Великим Князівством Литовським, а після Люблінської унії 1569 р. вони перейшли під польську владу і входили до Київського та частково Волинського (захід Житомирщини) воєводств. 1503 р. Чернігово-Сіверщина відійшла до Росії, а у 1618 р. повернулась до Польщі, де згодом було утворено Чернігівське воєводство.

У часи визвольної війни 1648-54 рр. землі району входили до складу Київського, Білоцерківського, Паволоцького, Кальницького полків на Правобережжі, Переяславського, Прилуцького, Чернігівського, Ніжинського – на Лівобережжі. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Лівобережжя та Київ з найближчим оточенням із збереженням полкового устрою відійшли до Росії, Правобережжя – до Польщі, де було відновлено Київське (центр – Житомир), Волинське воєводства.

Після ліквідації полкового устрою (1781 р.) лівобережна частина району увійшла до складу новостворених Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Правобережну частину 1793 р. (після другого поділу Польщі) було приєднано до Росії, де згодом включено до

складу Київського і Волинського намісництв. Після адміністративної реформи 1796 р. землі району входили до Київської (центр – Київ), Волинської (центр – Новоград-Волинський, з 1804 р. – Житомир) та Малоросійської (центр – Чернігів), а після розділу останньої (1802 р.) – Чернігівської та частково Полтавської губерній.

У XV-XVII ст. найважливішими торгівельно-ремісничими центрами на території району були Київ, а також Чернігів, Біла Церква. Серед найпоширеніших ремесел та промислів – виробництво заліза, металообробка (основні центри – Київ, Переяслав), деревообробка (Чернігів), виробництво поташу (особливо на Київщині), переробка сільськогосподарської сировини (млинарство, винокуріння та ін.). У районі Києва та Чернігова промислове значення мало рибальство. Остер та навколишні села були найбільшим на той час регіональним виробником рибальських сіток. У Києві функціонував оптовий рибний склад. Спеціалізацію сільського господарства визначали скотарство, вирощування зернових (в основному жита), технічних (льон та ін.) культур.

У XVIII ст. поряд із згаданими галузями почали розвиватися також селітроваріння (особливо на території Переяславського та Прилуцького полків), виробництво паперу (переважно на Чернігівщині), цегли (найбільші центри – Київ, Чернігів, Ніжин), скла, пеньки (Новогород-Сіверщина). Водночас з середини століття почали занепадати виробництва заліза, поташу. Серед перших мануфактур можна назвати Рашківську суконну (Прилуцький полк). Значну роль відіграло будівництво перших великих промислових підприємств, зокрема Київського збройного заводу “Арсенал” (1764 р.), Ніжинського мідноливарного (1791 р.) тощо.

Поряд із старими значно зростало значення таких торгівельно-ремісничих центрів, як Ніжин (на Лівобережжі) та Житомир (на Правобережжі). Найбільші ярмаркові центри на той час – Київ, Чернігів, Ніжин, Бердичів, Богуслав, Біла Церква. Чимала роль у торговельних відносинах відігравали суходільні митні застави на польсько-російському кордоні (Васильків, Стайки, Переяслав).

Ще з середини XV ст. поселення району почали отримувати магдебурзьке право – Житомир (1444 р.), Київ (1497 р.), згодом – Васильків (1586 р.), Іскоростень (1598 р.), Новогород-Сіверський (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин (1625 р.) тощо.

1632 р. шляхом злиття Київської братської та Лаврської шкіл було утворено Києво-Могилянський колегіум – перший освітній та науковий центр регіону. На початку XVIII ст. засновані Малоросійський (у Чернігові), Переяславський колегіуми, а на базі Києво-Могилянського створено академію.

Значний підйом господарського розвитку території припадає на XIX ст., особливо другу його половину. Головним регіональним господарським центром залишався Київ – друге за чисельністю населення місто на території України (248 тис. жителів, 1897 р.). Серед найбільших міст району – Житомир, Бердичів, а також Чернігів, Ніжин, Біла Церква.

У той час суттєвий розвиток отримала харчова, передусім цукрова та борошномельна промисловість. Збудовано багато цукрових (найбільший –

Андрушівський завод Терещенка на Житомирщині) та рафінадних (Деміївський, Бердичівський) заводів. За обсягами переробки зерна виділялась Київська губернія. Одне з найбільших в країні підприємств галузі – Товариство Київського борошномельного млина. Також розвивались спиртогорілчана (особливо у Київській) та тютюнова (особливо у Чернігівській губернії) промисловість.

Перше акціонерне товариство галузі (Товариство Кальницького цукрозаводу) створено на Київщині, а 1887 р. створено синдикат цукрозаводчиків, правління якого знаходилось у Києві.

З галузей легкої промисловості найбільшого розвитку отримали шкіряна (майже половина шкірзаводів було зосереджено на Київщині), суконна (підприємства якої розміщено у невеликих поселеннях по всій території району) та полотняна (майже всі підприємства зосереджені на Чернігівщині). На території району розташовувалася значна кількість цегельних, а також скляних (Київ, Радомисль), порцелянових (Коростень, Бердичів), деревообробних підприємств, паперові фабрики, фабрики гнутих меблів тощо. З середини XIX ст. розробляються запаси гранітів Житомирщини.

На другу половину століття припадає інтенсивний розвиток машинобудування та металообробки із спеціалізацією на виробництві обладнання для цукрової, винокурної, пивоварної промисловості, сільгосптехніки, парових котлів тощо. Серед найбільших підприємств – Південноросійський машинобудівний (згодом – „Ленінська кузня”), машинобудівний Гретера (згодом – „Більшовик”), з виробництва сівалок (згодом – „Червоний екскаватор”), кабельний (згодом – „Укркабель”) заводи, Головні залізничні майстерні (згодом – електровагоноремонтний завод) у Києві, завод сільськогосподарського машинобудування у Білій Церкві. Також функціонувала низка чавуноливарних (Чернігів, Житомир та ін.), механічних заводів по всій території району.

Важливе господарське значення мало будівництво з другої половини XIX ст. магістральних залізниць, що перетнули територію району: Київ – Одеса, Курськ – Київ, Київ – Брест, Київ – Харків, Бахмач – Одеса тощо. Значну роль відігравали і водні транспортні артерії Дніпра та Десни. 1912 р. відкрито моторотрамвайну лінію Київ – Бровари.

У Києві засновано першу в Російській імперії станція швидкої допомоги (1881 р.), пущено першу на території України електростанцію (1890 р.), першу в країні електротрамвайну лінію (1892 р.), відкрито фунікулер (1905 р.).

У кінці XIX – на початку XX ст. відкрито низку лікувально-кліматичних курортів, зокрема Боярку, Ірпінь тощо.

Значним банківським центром регіону був Київ, де діяли приватний, комерційний, промисловий, міський банки, ряд філій загальнодержавних банківських установ. Кредитувались переважно цукрово-рафінадні та борошномельні підприємства. У місті було зосереджено найбільшу в Україні кількість бірж, оптових аукціонів, базарів.

У Києві було зосереджено найбільшу кількість вищих навчальних закладів, зокрема університет св. Володимира (1834 р.), політехнічний (1898 р., нині – технічний університет), комерційний (1908 р., нині – економічний університет) інститути, а також консерваторія, Вищі жіночі

курси. У Ніжині функціонувала Гімназія вищих наук (згодом – фізико-математичний, юридичний ліцей, історико-філологічний, педагогічний інститут). Учительські семінарії існували у Коростишеві, Переяславі, учительський інститут – Чернігові тощо.

Протягом XIX – початку XX ст. відкрито ряд наукових товариств – юридичне, фізико-математичне, дослідників природи, історичне Нестора Літописця та інші при Київському університеті, Київських лікарів, Київське відділення Російського технічного товариства, Південно-Західне відділення Російського Географічного Товариства (Київ), дослідників Волині (Житомир). 1907 р. у Києві засновано Українське наукове товариство.

Після розпаду Російської імперії у Києві (1917 р.), згодом Житомирі (1918 р.) перебувала Центральна Рада, а 1919 р. Київ став столицею Української Народної Республіки, проте після проголошення УРСР цього ж року втратив столичні функції. З 1934 р. Київ став столицею УРСР, а з 1991 р. Республіки Україна.

Після адміністративної реформи 1925 р. окружними центрами були Київ, Біла Церква, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Житомир, Коростень та Бердичів. 1932 р. утворено Київську та Чернігівську області, а 1937 р. з частин Київської та Вінницької – Житомирську.

Протягом 1920-30-х рр. на території району збудовано значну кількість важливих машинобудівних та хімічних підприємств, зокрема, авіаційний, імені Лепсе (згодом – „Київтрактородеталь”), каучуковий (згодом – „Червоний гумовик”), хіміко-фармацевтичний (згодом – ВО „Дарниця”) заводи, комбінат хімволокна у Києві, завод протипожежного обладнання та фабрика пластмас у Прилуках, а також м’ясокомбінат у Києві, ряд конопле- та льонозаводів. Відкрито аеропорти у Жулянах та Броварах (останній зруйновано у 1941 р.), прокладено автомагістраль Москва – Київ.

До кінця 1930-х рр. відкрито значну кількість нових вищих навчальних закладів, передусім у Києві (медичний, педагогічний, інженерів цивільної авіації та ін.), а також у обласних центрах (зокрема педагогічні).

У 1940-50-х рр. тривало будівництво нових машинобудівних підприємств у Києві, Житомирі, Бердичеві, Коростені, Ніжині, а також Київського і Дарницького шовкових комбінатів. Відкрито аеропорт у Борисполі, прокладений магістральний газопровід Дашава – Київ. У 1960-70-х рр. збудовано підприємства хімічної промисловості у Житомирі, Чернігові, Білій Церкві, Броварах, льонокомбінат у Житомирі, ряд електростанцій (зокрема Київські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС), розпочато промислову експлуатацію нафтових родовищ на Чернігівщині, прокладено газопроводи Шебелинка – Київ, Єфремівка – Київ. На 1970-ті рр. припадають значні роботи з осушення боліт на Житомирщині та Київщині, що далеко не завжди мало позитивні наслідки.

1951 р. у Києві відкрито перший в Україні телецентр, а у 1960 р. – перший метрополітен.

Аварія на Чорнобільській АЕС 1986 р. негативно вплинула на всі сфери господарства Столичного СГР.

2. Природні ресурси.

Інтегральний природно-ресурсний потенціал району складає 10,5% ПРП України. На формування районного господарського комплексу найбільший вплив мають грунтово-кліматичні, мінерально-сировинні, лісові та водні ресурси. Поєднання всіх цих факторів створює надзвичайно сприятливі умови для формування і розвитку складних і різноманітних за спеціалізацією галузевих і міжгалузевих територіальних комплексів, зокрема агропромислового, будівельного, лісопромислового, паливно-енергетичного та ін.

Район належить до таких, що є добре забезпеченими земельними ресурсами із значними запасами лісових і водних ресурсів та незначною питомою вагою мінерально-сировинних (за винятком Чернігівської області) та рекреаційних. У компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси. Забезпеченість на душу населення сумарним ПРП у Столичному районі нижча за середній показник в Україні.

За характером рельєфу (горбиста рівнина із зниженням висот на північ і північний схід) район характеризується сприятливими орографічними умовами для проживання і розвитку різних видів людської діяльності, оскільки перепади висот не перевищують 150-200 м, а ступінь розчленованості рельєфу є середнім.

Ґрунтово-кліматичні ресурси району в цілому є сприятливими для вирощування усіх культур помірної зони. У північній, Поліській, частині дерново-підзолисті, дернові, лучні і торф'яно-болотні ґрунти є бідними на поживні речовини, тому виникає необхідність вносити велику кількість органічних, а також мінеральних добрив. Середню і південну частину займають сірі лісові, опідзолені чорноземи та чорноземи типові, сприятливі для вирощування цукрових буряків, зернових культур. Клімат території є помірно-континентальним з м'якою зимою, теплим літом, достатньою кількістю опадів.

Район є добре забезпеченим водними ресурсами. Він має позитивний водогосподарський баланс. Річкова мережа належить до басейну Дніпра (Дніпро з притоками Десна, Прип'ять, Тетерів, Рось та ін.). У районі розміщено Київське та Канівське водосховища. Водні ресурси є дуже забрудненими: поверхневі – відходами виробництва і комунального господарства, підземні – радіонуклідами.

Лісові ресурси Столичного СГР виконують водоохоронну, ґрунтозахисну функції, постачають лісоматеріали різним галузям. Основні лісові масиви зосереджено у поліській частині (лісистість Полісся становить 25%). Столичний район має площу лісів 2259,5 тис. га або 25% від загальної площі лісів України.

Столичний СГР є недостатньо забезпеченим мінеральною сировиною із значною її територіальною диференціацією: добре забезпеченою основними видами мінеральної сировини є Чернігівська область, гірше – Київська і Житомирська.

Мінеральні ресурси Столичного СГР представлено такими видами:

- паливні: нафта і природний газ – Гнідинцівське, Леляківське, Прилуцьке, Богданівське та ін. родовища Дніпрово-Донецької нафтогазоносної області на території Чернігівщини; буре вугілля Дніпровського басейну в Житомирській області поблизу Коростишева; торф у поліській частині району. Запаси бурого вугілля і торфу мають місцеве значення;

- рудні: титанові руди (ільменіти) в басейні р. Ірша на Житомирщині. У цілому район є бідним на рудні ресурси;

- нерудні: фосфорити в Семенівському районі Чернігівської області; граніти і гнейси у басейнах річок Рось, Тетерів, Ірпінь (загальнодержавне значення мають червоні, рожеві і сірі граніти Житомирської області); лабрадорити і мармур в Житомирській області; суглинки, глини, кварцові піски, крейда, мергелі, каолін в Житомирській і Київській областях; вохра і умбра в поліських районах; самоцвіти (берил, топаз) у Київській області; пісковики у Чернігівській.

У районі є запаси мінеральних вод: Миронівське, Білоцерківське, Кагарлицьке джерела у Київській області, Щорсівське – Чернігівській тощо. З лікувальною метою використовують торфові й сапропелеві грязі Полісся.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічна ситуація району характеризується низькою народжуваністю (при цьому Чернігівська область має один з найнижчих в Україні показників народжуваності і найнижчий для сільської місцевості), високою смертністю (Чернігівська область має один з найвищих в державі показник смертності сільського населення), значним показником природного скорочення населення.

Чернігівська і Житомирська області входять до числа семи областей України, населення яких скорочувалось ще за період 1979-1989 рр. У Житомирській області значний відтік населення пояснюється відселенням із забрудненої радіонуклідами зони. Ряд особливостей має і Київська область: населення приміських районів кількісно зростає, південних - поступово зменшується, поліських і проміжних зменшується швидкими темпами.

У статевій структурі населення переважають жінки (при цьому у Чернігівській області частка чоловіків є найменшою серед регіонів України і складає лише 822 чоловіки на 1000 жінок). Вікова структура є несприятливою для відтворення населення району. Діти і підлітки складають 21%, працездатне населення – 53%, пенсіонери мають високу частку – 26%. Набагато гіршою є вікова структура населення сільської місцевості – співвідношення 19 : 46 : 35. Столичний район має максимальну в Україні частку пенсіонерів у віковій структурі сільського населення, а отже, його відтворювальна база абсолютно звузилась. На тисячу осіб населення припадає 317 пенсіонерів, що значно вище, ніж в середньому в Україні.

Густота населення району становить 80 осіб/км^2. У міграційних процесах переважають внутрірайонні переміщення таких типів: село – місто та місто – місто. У районі дуже поширеними є маятникові міграції, пов’язані із

трудовими поїздками. Так, до Києва на роботу щодня приїжджає із навколишніх поселень до 200 тис. осіб.

У Столичному районі розташовано 50 міст, у тому числі одне місто-мільйонер, три з чисельністю населення понад 100 тис. Більше половини міст району мають чисельність населення менше 20 тис. Найбільшими містами є Київ (2620 тис.), Чернігів (310 тис.), Житомир (298 тис.), Біла Церква (215 тис.), Бердичів (90 тис.). У цілому міські жителі складають 72%. Рівень урбанізації не є високим. У межах району сформувалась Київська регіональна система розселення. Її ядром є найбільша в Україні Київська агломерація.

Київська агломерація охоплює територію Києво-Святошинського, Баришівського, Бориспільського, Бородянського, Броварського, Васильківського, Вишгородського, Макарівського, Обухівського, Фастівського і частково Кагарлицького, Іванківського Київської області та Бобровицького і Козелецького районів Чернігівської. Її площа дорівнює 18,2 тис.км^2.

Для агломерації характерна кільцева форма розселення. В її межах можна виділити дві підзони. Перша – у межах годинної доступності – є невід'ємною частиною самого ядра – міста Києва, її замикають в північно-східному напрчмку Бровари, східному – Бориспіль, північно-західному – Димер, західному – Немєшаєво, південному – Обухів і Васильків. Друга – у межах позагодинної – доступності є перспективною територією для експансії міста Києва. Головною віссю розширення агломерації є вісь схід – південний захід. Основне навантаження покладається на вісь Київ – Біла Церква.

У межах агломерації виділяються такі типи функціональних зон: зона промислового розвантаження Києва (Обухівський і Білоцерківський напрямки), зона розвитку міст-супутників (Броварський і Бориспільський напрямки), зона розвитку міст-спалень (Бородянський і Кагарлицький напрямки), зона індивідуального будівництва (Макарівський і Димерський напрямки), зона масового відпочинку (Дніпровський і Деснянський напрямки).

Для сільського розселення характерне є те, що в поліській частині району переважають малі села на підвищених вододільних ділянках, а в лісостеповій – долинно-яружний тип сільських поселень з густою мережею середніх і великих сіл.

У Столичному районі зосереджено 15% загальної кількості трудових ресурсів України. У їх структурі досить значною є частка людей післяпрацездатного віку. Рівень зайнятості перевищує середній показник в Україні, а у Києві є найвищим (понад 80%). За рівнем безробіття район належить до групи із середніми показниками.

Аналіз структури зайнятості населення дає можливості зробити такі висновки: Столичний район має найвищу частку зайнятих у сфері послуг, перш за все, за рахунок Києва; за галузевою структурою зайнятості виділяється високорозвинута Київська область з часткою зайнятих у промисловості – 30%, сільському господарстві – 10% та індустріально-аграрні Житомирська і Чернігівська область з майже однаковими частками зайнятих в промисловості і сільському господарстві (по 25-27%). Найвищий рівень зайнятості населення спостерігається в Київській області.

За винятком Києва район є мононаціональним. Етнічний склад такий: українці складають понад 85%, росіяни – понад 10%, євреї – 1,5%. Проживають представники багатьох інших національностей.

У XIX ст. у південній частині району проживала значна кількість єврейського населення, передусім у містах. Так, у Бердичеві у 1888 р. з 77 823 жителів – 62 366, або 80% – євреї.

Переважна більшість віруючого населення Столичного району – християни. Проте в його межах спостерігаються значні територіальні відмінності у релігійній структурі населення. Так, у Чернігівській області частка православних є найвищою в Україні (до 80%) та дещо нижчою протестантів (до 20%), У Київській – висока частка православних (приблизно 70%), чверть протестанти. Понад 60% віруючих Житомирської області – це православні, чверть протестанти, водночас тут найвища в Україні частка римо-католиків (12-13%). У Києві порівняно низькою є частка православних (35%) та протестантів (до 20%), але досить високою прибічників неохристиянських релігій (понад 10%). В цілому рівень релігійності населення є нижчим за середньоукраїнський.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

Індекс рівня соціально-економічного розвитку району є близьким до середнього в Україні. При цьому спостерігається значна територіальна диференціація показника в межах району: високий рівень у Київській області, середній – у Чернігівській і нижче середнього – у Житомирській. Київська область є потужною історично сформованою базою, головним фактором розвитку господарства якої виступають кваліфіковані трудові ресурси; Чернігівська і Житомирська області промислово почали розвиватись порівняно недавно, спираючись на наявну сировинну базу.

Частка району у виробництві національного доходу України 15%, забезпеченості основними виробничими фондами – 13%, невиробничими – 20%. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців нижче середнього рівня, за виключенням Києва, де вона є найвищою в Україні.

Столичний район має складну функціонально-галузеву структуру господарства. До його складу входить декілька взаємопов’язаних міжгалузевих територіальних комплексів: паливно-енергетичний, машинобудівний, хімічний, будівельний, агропромисловий, лісопромисловий, транспортний, рекреаційний. З 1991 року для району характерний значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера. *Машинобудівний комплекс* є одним з найважливіших у регіоні. Його продукція має не лише районне, але й міжнародне значення. Основну роль відіграють підприємства точного машинобудування, енергетичного, виробництво медичної апаратури. Фактором розвитку виробництва є наявність споживача, кваліфікованих трудових ресурсів, потужної науково--технічної бази. Підприємства працюють на довізній сировині з Придніпров’я і Донбасу. Центрами розміщення основних підприємств галузей машинобудівного комплексу району є:

- приладо- і верстатобудування – Київ, Житомир, Чернігів, Бердичів, Ірпінь, Васильків, Коростишів;

- електротехнічне – Київ, Бровари, Житомир, Чернігів, Фастів;

- виробництво кіно-, фотоапаратури, аудіо- та відеотехніки – Київ;

- електронне – Київ (“Квазар-Мікро”)

- сільськогосподарське – Київ, Біла Церква, Ніжин, Малин, Новоград-Волинський, Прилуки;

- транспортне – Київ (річкові судна /”Ленінська кузня”/, літаки /”АВІАНТ”/, екскаватори, мотоцикли, тролейбуси), Коростень (шляхові машини), Бровари (автокрани);

У 1920 р. засновано Київський авіаційний завод, на якому спочатку ремонтувалась авіаційна техніка, а також виготовлялись запчастини до літаків. 1923 р. при заводі організовано конструкторське бюро, а двома роками пізніше створено перший чотирьохмісний пасажирський літак К-1. У післявоєнні роки на заводі збудовано перші гелікоптери (1946 р.), освоєно виробництво літака Ан-2 (1948 р.). З 1961 р. освоєно серійний випуск пасажирського літака Ан-24. 1974 р. на базі авіазаводу створено авіаційне виробниче об’єднання.

Нині державний авіаційний завод “АВІАНТ” спеціалізується на випуску літаків Ан-32, Ан-32П, Ан-124-100 “Руслан”, а також виробництві медичних барокамер “Ока ЗМТ” та пральних машин “Либідь”. Розробка нових літаків здійснюється авіаційним науково-технічним комплексом імені О.К.Антонова.

- виробництво обладнання для легкої, харчової і хімічної промисловості – Київ, Бердичів, Чернігів, Бахмач, Фастів, Коростень;

- виробництво протипожежного устаткування – Ладан Чернігівської області;

- виробництво предметів побутового призначення – Київ, Васильків, Житомир, Коростень.

Хімічний комплекс є важливою складовою господарства району. Майже 20% підприємств хімічного комплексу України знаходяться у Столичному районі. Головними центрами виробництва є: нафтохімічного – Гнідинці; хімічних волокон – Київ, Чернігів, Житомир; лаків і фарб – Київ, Ніжин; гумотехнічних виробів – Київ, Біла Церква; пластмас – Київ, Бровари, Прилуки, Фастів; хіміко-фармацевтичних виробів – Київ (фармацевтична фірма “Дарниця”, Борщагівський фармацевтичний центр, “Київмедпрепарат”), Житомир; предметів побутової хімії - Київ, Коростень, Ніжин. У районі розвинутою є мікробіологічна промисловість, яка представлена Трипільським і Плахтянським біохімічними комбінатами та Немешаєвським біохімічних препаратів.

Лісопромисловий комплекс складається з лісового господарства, лісозаготівлі, деревообробки, меблевої і лісохімічної промисловості. Перші дві галузі розвиваються в північній Поліській частині району, де працюють близько 30 лісгоспів. Деревообробна промисловість розміщено на території району досить рівномірно і орієнтується на споживача (Київ, Житомир, Чернігів, Коростень тощо). Центрами виробництва меблів є Київ, Бровари, Фастів, Біла Церква, Ніжин, Прилуки, Житомир, Малин, Коростень та ін., паперового – Київ, Обухів, Чернігів, Корюківка, Житомир, лісохімічного – Кор.остень. В обласних центрах знаходяться фабрики музичних інструментів. Один з

найвідоміших виробників пакувальних матеріалів ТЕТРА-ПАК Київ. У Чернігові функціонує фабрика лозових виробів.

Основними центрами *харчової промисловості* є найбільші міста району – Київ, Чернігів, Житомир, Біла Церква, Ніжин та ін. Найбільшого розвитку в районі набули такі галузі: цукрова (Яготин, Миронівка, Бердичів, Андрушівка, Бобровиця), солодова (Бердичів, Київ), м'ясна (Київ, Біла Церква, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Житомир, Бердичів, Коростень тощо), молочна (Київ, Чернігів, Житомир, Ніжин, Яготин, Кагарлик та ін.), плодоовочеконсервна (Київ, Біла Церква, Ніжин, Житомир, Прилуки, Переяслав-Хмельницький тощо), олійна (Ніжин), ефіроолійна (Прилуки), лікеро-горілчана (Київ, Чернігів, Житомир), пивобезалкогольна (Київ /"Оболонь", "Поділ"/, Чернігів /"Десна"/), тютюнова (Київ, Прилуки), кондитерська (Київ /кондфабрика ім.Карла Маркса/, Житомир /"Житомирські ласощі"/, Чернігів /"Стріла"/) галузі, які задовольняють щоденні потреби населення району - борошномельна, круп'яна, хлібопекарська тощо.

Легка промисловість району включає такі галузі і найважливіші центри: шовкову (Київ, де знаходяться комбінати штучного та єдиний в Україні натурального шовку), вовняну (Чернігів, Богуслав, Березань), лляну (Житомир /ВАТ "Житомирльон"/, а також ряд поселень Житомирщини і Чернігівщини, де розміщені підприємства з виробництва льоноволокна), коноплепереробну (Короп, Новгород-Сіверський), швейну та трикотажну (Київ, Чернігів, Житомир, Прилуки, Біла Церква, Переяслав-Хмельницький, Ніжин, Фастів), шкіряно-взуттєву (Київ, Чернігів, Житомир), хутрову (Київ, Прилуки, Житомир, Бердичів).

Фабрики художніх виробів знаходяться у Києві, Чернігові, Прилуках, Ніжині, Переяславі-Хмельницькому, Богуславі тощо. У Києві діє завод механічних іграшок. Київ – один з найвідоміших центрів ювелірної промисловості (ВАТ "Українські ювеліри").

Паливно-енергетичний комплекс Столичного СГР об'єднує паливну промисловість, а саме: буровугільну (Коростишівське родовище Дніпровського басейну), нафтогазову (Прилуцьке, Леляківське, Гнідинецьке, Бахмацьке родовища Дніпрово-Донецької нафтогазоносної області), торфяну (Броніківське, Бучманське, Ірпінське, Трубізьке та ін. родовища), та енергетику (Трипільська ТЕС, Кивські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5, ТЕЦ-6 тощо). Район є одним із недостатньо забезпечених паливними ресурсами, які він завозить з інших регіонів України. Водночас він є одним із значних споживачів електроенергії. Тут знаходиться сьома частина підприємств електроенегретики України.

Чорну металургію представлено заводом порошкової металургії у Броварах, *кольорову металургію* – обробкою титанових руд на Іршанському та Овруцькому гірничо-збагачувальних комбінатах.

Будівельний комплекс включає такі види виробництв: залізобетонних виробів (Київ, Біла Церква, Житомир, Коростень, Чернігів, Прилуки), стінових матеріалів (Ірпінь, Миронівка, Обухів, Коростишів), черепиці (Ірпінь), будівельних конструкцій (Бровари, Яготин), облицювальних матеріалів (Жито-

мирська і Київська області). Добре розвинена порцеляново-фаянсова та скляна промисловість: Баранівський порцеляновий завод, "Коростенський фарфор", Вишневський художньої кераміки, Васильківський майоліковий, Гостомельський, Пісковський, Мар'янівський та інші заводи з виробництва скла, Житомирська дзеркальна фабрика.

Агропромисловий комплекс. Спеціалізація району пов'язана з наявністю двох агропромислових зон: Поліської в північній частині та Лісостепової на півдні. Поліський АПТК має молоко-, м'ясопромислову, льонопромислову та картоплепродуктову спеціалізацію з виробництвом зернопродукції, Лісостеповий - м'ясо-, молокопромислову, бурякоцукрову та зернопродуктову. У районі сформовано приміські Київський, Житомирський та Чернігівський АПТК з виробництвом овочів відкритого і закритого грунту, птахівництвом, молочним скотарством і свинарством та їх промисловою переробкою. Господарства району реалізують третю частину картоплі, по шостій частині молока і молокопродукції, яєць, м'яса, цукрових буряків загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється 1/5 тваринного масла і понад 1/6 виробництва в Україні м'яса, цукру, хліба і хлібобулочних виробів.

Основою АПК району є сільське господарство, в структурі товарної продукції якого на рослинництво припадає 55%, тваринництво – 45%. Загальна земельна площа району 9068 тис. га, або 15% загальної земельної площі України. Сільськогосподарські угіддя складають 58% земельної площі, з них 75% припадає на ріллю і 22% - на сіножаті та пасовища. Тобто в Столичному районі одна з найвищих часток сіножатей і пасовищ (третє місце після Північно-Західного і Карпатського) і досить низька ріллі. Це зумовлене розміщенням значної частини території району в межах Поліської фізико-географічної зони.

У структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 44%, технічні – 6%, овочі і картоплі – 8%, кормові – 42%. Це зумовлено розвитком потужної кормової бази для тваринництва. В районі широкого розвитку набули такі його галузі як скотарство, свинарство, птахівництво. Тут наявні найсприятливіші умови для розвитку льонарства, картоплярства та коноплярства.

В АПК району сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молоко-, льоно-, зернопромислові, картоплепродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний. В центральні і південній частині Житомирщини розвинутий хмелепромисловий, а у північно-східній частині Чернігівщини – коноплепромисловий підкомплекси.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Рівень розвитку ***соціальної сфери*** Столичного району є середнім, за виключенням Києва. Вартість платних послуг і товарообіг на душу населення перевищує середньоукраїнські показники. Забезпеченість населення району дошкільними закладами, школами, клубами і бібліотеками відповідає нормативам.

У Столичному районі знаходиться 22% вищих навчальних закладів України, де навчається 21% студентів. Із 62 закладів району 52 розташовано у Києві, зокрема Київський університет імені Тараса Шевченка та ряд провідних університетів і академій, що готують фахівців з найрізноманітніших спеціальностей.

У 1834 р. засновано Київський університет імені св. Володимира в складі філософського факультету з двома відділеннями - історико-філологічним і фізико-математичним. 1835 р. відкрито юридичний, 1841 р. – медичний факультети. У 1915-16 рр. університет було евакуйовано до Саратова. Після першої світової війни (1918-19 рр.) до нього приєднано Київські географічний, юридичний інститути, Вищі жіночі курси та ін. У результаті реорганізації у 1920-32 рр. на базі університету було створено Київський медичний інститут, Інститут народної освіти імені Драгоманова. 1930 р. на основі Інституту народної освіти створено інститути соціального виховання (згодом – педагогічний інститут), профосвіти та фізико-хіміко-математичний. Через три роки на базі двох останніх відновлено університет у складі шести факультетів. У роки другої світової війни (1942-43 рр.) його об'єднано з Харківським в Український Об'єднаний університет і евакуйовано до Кзил-Орди, а вже 1944 р. університет відновив свою роботу у Києві.

Головний корпус університету збудовано у 1837-42 рр. під керівництвом архітектора В.Беретті. Його стіни пофарбовано у червоний колір, чавунні бази та капітелі колон – чорний, що відповідало кольорам стрічок ордена св. Володимира. Девіз ордена "Користь, честь і слава" був девізом університету.

Нині на географічному факультеті Київського університету, зокрема, функціонують кафедри економічної і соціальної географії, географії України, країнознавства і туризму.

Наукові заклади району входять до складу Північно-Західного наукового центру НАНУ.

1981 р. створено Північно-Західний науковий центр АН УРСР. Він об'єднав наукові установи Київської, Житомирської, Чернігівської, Хмельницької, Вінницької та Черкаської областей з центром у Києві.

На території Столичного СГР розміщено такі науково-дослідні та проектно-конструкторські інститути: економіки, права, української мови і літератури, філософії, мистецтвознавства, фольклору і етнографії, історії України, фізики, хімії, ботаніки, зоології, географії, геології, кібернетики, математики, електрозварювання, матеріалознавства, механіки, медицини, санітарії та гігієни, фізкультури і спорту та чимало інших у Києві, сільськогосподарської мікробіології у Чернігові, хмелярства у Житомирі, розведення і штучного запліднення ВРХ у Броварах, механізації і електрифікації сільського господарства у Василькові, селекції і насінництва пшениці у Миронівці, порцеляни і скла у Вишневому тощо.

Третю частину театрів України розміщено в містах Столичного району - Києві, Чернігові, Житомирі, Ніжині, Білій Церкві. Тут же зосереджено і п'яту частину музеїв, відвідуваність яких перевищує середньоукраїнські показники, а у Києві є втричі вищою. Зокрема, у Києві знаходяться музеї історії Великої вітчизняної війни, історичний, книги та книгодруку, літератури України, театрального і кіномистецтва, медицини України, спортивної слави України тощо. Тут розміщено меморіальні будинки та квартири-музеї Т.Шевченка, Л.Українки, М.Рильського, П.Тичини, М.Лисенка та багатьох інших. Всесвітньовідомими є заповідники Києво-Печерський історико-культурний та архітектурно-історичний "Софія Київська".

Окрім Києва, на території району також розміщено меморіальні музеї М.Коцюбинського (Чернігів), В.Короленка, С.Корольова (Житомир), Г.Сковороди (Переяслав-Хмельницький), Л.Українки (Новоград-Волинський), А.Малишка (Обухів), О.Довженка (Сосниця) Оноре де Бальзака (Ружинський район) та інших видатних людей. На особливу увагу заслуговують історико-архітектурні Чернігівський і Новгород-Сіверський та історико-культурні Бердичівський, Качанівка, Переяслав-Хмельницький заповідники, Білоцерківський дендропарк "Олександрія".

Чернігівський історико-архітектурний заповідник створено 1967 р. До 1979 р. він був філією Київського державного архітектурно-історичного заповідника "Софіївський музей". До складу Чернігівського заповідника входять 34 пам'ятки архітектури, серед них – ансамбль на території колишнього Дитинця, який складають Спаський (XI ст.) та Борисоглібський (XII ст.), собори, будівлі Чернігівського колегіуму (XVI-XVIII ст., полкової канцелярії (Лизогуба, XVII ст.), будинки архієпископа (XVIII ст.) та губернатора (XIX ст.). Вздовж Валу розміщено 12 гармат Чернігівської фортеці (XVII-XVIII ст.). Також до складу заповідника входять ансамблі монастирів – Єлецького Успенського, Троїцько-Іллінського з Антонієвими печерами, Катерининська церква (XVIII ст.). На території заповідника знаходяться курган Чорна Могила та курганні могильники на Болдіних горах (X-XI ст.).

Об'єктами туризму є палаци К.Розумовського (Батурин), кургани, могила князя Ігоря (Коростень) тощо. Тут розташовано Поліський заповідник. Окремо слід відмітити "міста-історії" – Київ, Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Бердичів.

На території району зосереджено велику кількість об'єктів паломництва; у Києві розміщено центри більшості релігійних об'єднань України. У районі – головні святині українського православ'я – Києво-Печерська Лавра, Софіївський собор, а також велика кількість інших відомих монастирів (особливо на Чернігівщині). Є місця паломництва іудеїв (зокрема, у Бердичеві). У Києві діють православні духовні академії та семінарії, у Чернігові – семінарія. Католицька семінарія функціонує у Ворзелі (Київська область).

У Столичному районі знаходиться шоста частина готелів України, коефіцієнт використання місткості яких дорівнює середньому, а у Києві вдвічі вищий.

У Києві функціонують кіностудії художніх фільмів імені О.Довженка, науково-популярних фільмів.

У цілому соціальна сфера Столичного СГР складається з двох принципово різних утворень:

- структура соціальної сфери району, що є традиційною і аналогічною загальнодержавній;

- структура соціальної сфери міста Києва, обумовлена його столичною функцією, яка поєднує "традиційні" галузі і верхні поверхи невиробничої діяльності (адміністрація президента, парламент, уряд тощо).

За кількістю зайнятих у сфері послуг у розрахунку на 1000 жителів Київ вдвічі перевищує середній показник в Україні, в т.ч. в науці і науковому обслуговуванні – 6,5 рази, мистецтві – 3 рази, апараті органів управління – 2 ра-

зи. У галузевій структурі сфери послуг Києва на першому місці знаходяться наука і наукове обслуговування, на другому – освіта, охорона здоров'я, фізкультура і спорт, торгівля і громадське харчування. Це відповідає світовим тенденціям.

У цілому для Столичного району характерною є територіальна диференціація розвитку соціальної інфраструктури: високий рівень має Київ як центр обслуговування державного значення, що виконує всі види послуг; середній рівень мають центри обслуговування обласного значення Житомир і Чернігів - та міжрайонного значення - Ніжин, Біла Церква. Для північної частини району характерним є низький рівень розвитку соціальної інфраструктури.

Рекреаційний комплекс Столичного району розвивається на базі використання джерел мінеральних вод, лісових і річкових (Дніпро, Десна, Рось та ін.) ландшафтів тощо. Він входить до складу Києво-Дніпровської регіональної рекреаційної системи. У районі зосереджено 10% санаторіїв і пансіонатів з лікування та 4% закладів для відпочинку. Тут функціонують бальнеокліматичний курорт у Білій Церкві, бальнеологічний у Миронівці та кліматичні у Боярці, Ірпені, Пущі-Водиці.

Транспорт. Транспортний комплекс району формують тісно взаємозв'язані між собою залізничний, автомобільний, річковий, повітряний і трубопровідний види транспорту, що приводить до утворення транспортних вузлів та політранспортних магістралей (з центрами сусідніх районів України та зарубіжних держав): Київ – Харків, Київ – Львів, Київ – Дніпропетровськ – Донецьк, Санкт-Петербург – Київ – Одеса, Київ – Москва, Київ – Варшава, Київ – Бухарест – Софія тощо. Довжина залізничних колій району становить 2,9 тис. км, густота – 37 км/тис.км^2. Найбільшими залізничними вузлами є Київ, Фастів, Чернігів, Бахмач, Прилуки, Коростень, Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, Ніжин.

Автомобільні шляхи з твердим покриттям мають протяжність 22,9 тис.км. Автомобільні магістралі проходять у напрямку з півдня через Київ до сусідніх держав (Росії, Білорусі) та з Києва до західного кордону.

Судноплавні річки Дніпро, Десна, Прип'ять з річковими портами Київ, Чернігів та численними пристанями (Остер, Славутич, Українка та ін.)

Повітряний транспорт обслуговує в основному міжнародні перевезення в аеропортах "Бориспіль" і "Київ". Функціонують аеропорти у Чернігові та Житомирі.

По території району пролягають нафтопроводи "Дружба", Гнідинці – Кременчук, газопроводи Уренгой – Помари – Ужгород, Дашава – Київ, Шебелинка – Полтава – Київ.

6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.

До складу Столичного СГР входять три ***суспільно-географічні мезорайони*** – Київський, Житомирський та Чернігівський.

Київський мезорайон сформувався на основі Київського та Білоцерківського господарських вузлів. Мезорайон спеціалізується на вироб-

ництві продукції машинобудування та металообробки (прилади і верстати, літаки, фотоапарати, річкові судна, морські риболовецькі траулери, екскаватори, мотоцикли, телевізори, медична апаратура, сільськогосподарська техніка тощо), хімічної промисловості (лаків, фарб, синтетичних волокон, гумотехнічних та азбестотехнічних виробів тощо), легкої промисловості (шовкових тканин, швейних і трикотажних виробів, взуття тощо), харчової промисловості (молочних, м'ясних, кондитерських виробів тощо).

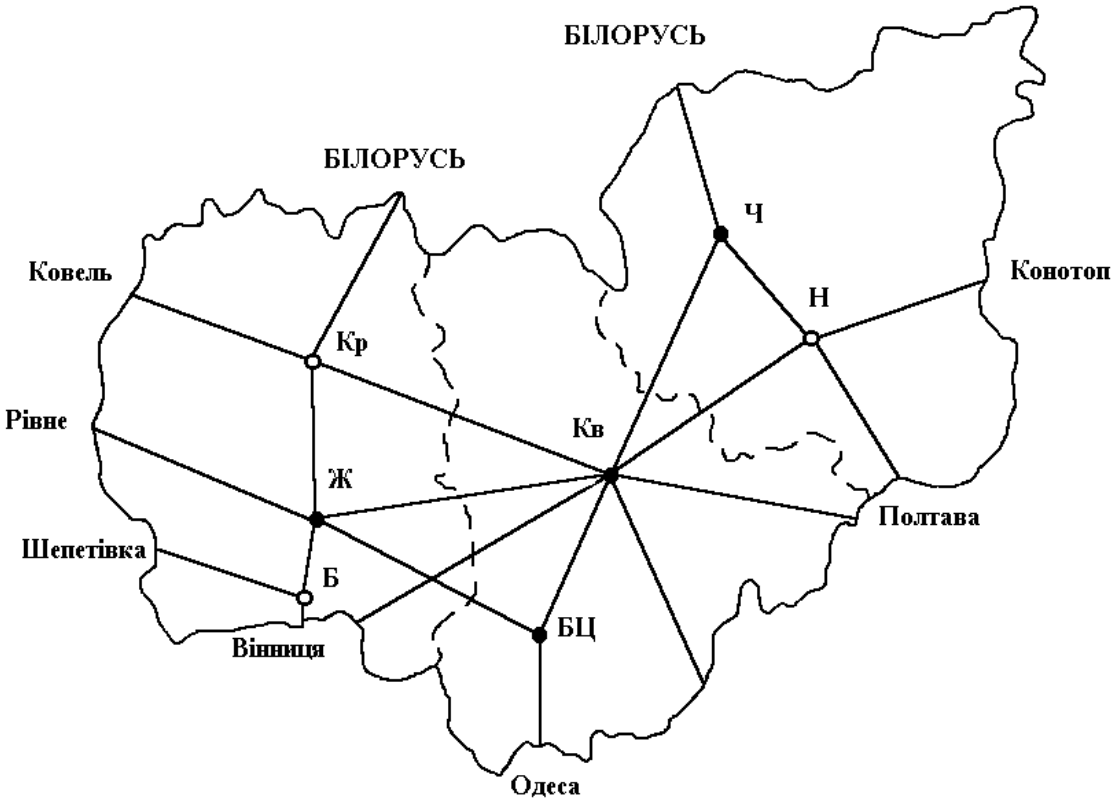

Рис.5. Опорний каркас території Столичного СГР

Київський мезорайон має ряд специфічних рис: високий рівень урбанізації (тут сконцентровано більше 52% міських жителів Столичного району); висока концентрація виробництва в Києві, що зумовлює радіально-кільцевий тип територіальної структури господарства з чітко вираженими поясами навколо міста і секторами; всі види господарських зв'язків спрямовані до Києва.

Житомирський мезорайон сформувався на основі Житомирського господарського вузла та Коростенського і Бердичівського районоформуючих господарських цертрів. Його спеціалізацію визначають виробництво машинобудівної продукції (верстатів, приладів, сільськогосподарської техніки), заготівля деревини, деревообробка та виробництво меблів, будівельних мате-

ріалів, порцеляново-фаянсових виробів і скла, продукції харчової (цукрової, спиртової, м'ясної, молочної тощо) та легкої промисловості.

Чернігівський мезорайон сформувався на основі Чернігівського господарського вузла та Ніжинського районоформуючого господарського центра. Він спеціалізується на виробництві продукції машинобудування (верстати, прилади, сільськогосподарська техніка), паливній (нафтогазовій), лісовій, деревообробній, меблевій і паперовій промисловості, виробництві хімічних волокон та будівельних матеріалів, легкій (вовняній, швейній) та харчовій (молочній, м'ясній, плодоовочеконсервній тощо) промисловості.

Господарські зв'язки. У Столичному СГР ввіз переважає над вивозом продукції. Сюди надходять вугілля, чорні і кольорові метали, нафтопродукти, трактори та комбайни, автобуси, вантажні та легкові автомобілі, мінеральні добрива, верстати, продукти харчування тощо. Столичний район забезпечує Україну приладами, верстатами, екскаваторами, сільськогосподарськими машинами, хімічними волокнами, шинами, медичними препаратами, будівельним і оздоблювальним камінням, деякими видами продуктів харчування тощо. Але зв'язками по поставках сировини і готової продукції зв'язки Столичного СГР не обмежуються. Наявність в районі столиці держави зумовлює інтенсивні трудові, культурно-побутові, інформаційні і адміністративно-управлінські міжрайонні зв'язки.

Частка Столичного СГР в експортних поставках України є високою – 18%, імпорті – 32%.

На фоні в цілому незначних обсягів іноземних інвсетицій у господарський комплекс району, найбільші капіталовкладення серед регіонів України здійснюються в столицю – місто Київ (понад 40 % від загального обсягу зареєстрованих іноземних інвестицій). При цьому існує тенденція до підвищення ролі Києва як головного полюсу тяжіння іноземного капіталу.

7. Проблеми і перспективи розвитку.

Найважливішими проблемами розвитку Столичного СГР є:

1. Територіальна нерівномірність рівнів економічного і соціального розвитку: Київська область є високорозвинутою, тоді як Житомирська і Чернігівська мають низький рівень.

2. Дуже складна демографічна ситуація, особливо в Житомирській і Чернігівській областях.

3. Київ як столиця держави має велику притягальну силу, внаслідок чого місто перенасичене промисловими підприємствами до того ж невдало розміщеними (неврахування рози вітрів привело до того, що ДШК забруднює Печерський район, а завод медпрепаратів - площу Перемоги); місто має значні транспортні проблеми (транспортний зв'язок здійснюється через центр міста, існують диспропорції між розміщенням житлових масивів і місць прикладання праці, а пасажиропотік з лівого на правий берег здійснюється по трьох артеріях - мостах Патона, Метро і Московському); існує проблема самого статусу міста як столиці, територіального планування міста, створення дру-

гого центра Києва (Русанівка) тощо; потребують вирішення екологічні проблеми міста, адже Київ знаходиться в 130 км від Чорнобиля, викиди в атмосферу шкідливих речовин складають 300 тис. т на рік, з яких понад 70% - це продукти внутрішнього згоряння автомобільних двигунів, а викиди 42 підприємств у кілька разів перевищують ГДК, захворюваність киян на 24% є вищею, ніж у середньому по Україні, а жінок – на 38% тощо.

4. Екологічні проблеми є гострими для всього Столичного регіону. Передусім це пов'язано з Чорнобильською трагедією, у результаті чого частина території району вибула з господарського обігу і відійшла до "30-км зони", а Чорнобиль припинив функціонування як районний центр і промислове ядро господарського вузла. Радіаційно забрудненими є всі області, особливо Київська і Житомирська. Із господарського обігу вилучено багато тисяч гектарів сільськогосподарських угідь (для АПК втрачено майже всю територію Чорнобильського району, половину Поліського і Народицького), значні площі лісових масивів, створилася ненормальна психологічна обстановка. Через розміщення в зоні значного радіоактивного забруднення майже вилучено з використання Овруцьке родовище кварцитів, Іршанське родовище ільменітів тощо. Анулювались досить перспективні плани створення потужного наукового центру у Вишгороді, будівництво туристичного комплексу у Димері, організація мережі мисливських баз та угідь на правому березі Київського водосховища.

5. Проблема непродуманої меліорації Полісся.

6. Проблема переробки, складування і захоронення промислових і побутових відходів, незадовільного стану санітарної очистки міст і сіл.

Для Столичного району є характерним цілий ряд економічних, політичних, соціальних, демографічних та інших проблем.

На перспективу у Столичному районі прискореними темпами будуть розвиватись соціальний комплекс, насамперед сфера обслуговування, галузі наукоємних та працеємних виробництв.

Розв'язання соціальних проблем, пов'язаних із закриттям Чорнобильської АЕС, працевлаштуванням її працівників та їх сімей, передбачає реалізація проекту СЕЗ "Славутич" на базі створення сучасного бізнес-центру.

Використання наукового потенціалу столиці та району як одного з найперспективніших напрямів господарської діяльності реалізуватиметься передусім через вже створені технопарки "Інститут напівпровідників" та "Інститут електрозварювання ім.Є.О.Патона" у Києві та проектні "Агротехполіс Святополь" (Київська область), технополіс під базові галузі мікроелектроніки та обчислювальної техніки у Києві.

Запитання для самоконтролю:

1. Назвіть основні чинники розвитку господарства Столичного району.
2. Дайте оцінку столичного суспільно-географічного положення.

3. Визначте особливості територіальної організації галузей машинобудівного комплексу району.
4. Назвіть особливості територіальної організації сфери послуг району.
5. Проаналізуйте територіальну диференціацію рівнів економічного і соціального розвитку Столичного району.

Тема: ЦЕНТРАЛЬНИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

Центральний СГР у складі Кіровоградської та Черкаської областей займає площу 45,5 тис.км^2, або 7,5% території України. На думку авторитетних вчених, з метою надання динамізму господарству Кіровоградської та Черкаської областей їх доцільно об'єднати в один район, а "не заховати" їх проблеми знову у тінь більш розвинутих областей (як, наприклад, Черкаської в складі Столичного району чи Кіровоградської - Придніпровського). Але виділення Центрального району і надалі залишається спірним питанням. Це один з найменших в Україні районів, який за площею перевищує тільки Північно-Західний. Такі райони, як Причорноморський чи Столичний вдвічі більші за нього, але, наприклад, такі країни, як Естонія, Данія, Швейцарія чи Молдова поступаються за площею Центральному СГР.

У районі проживає понад 2,7 млн жителів, або 5,3% загальної кількості населення в Україні. За чисельністю населення район передостанній в Україні перед Північно-Західним. Він майже втричі менш населений, ніж Донецький, Причорноморський чи Столичний.

Район розміщений у центральній частині України і на його території знаходиться її географічний центр в містечку Добровеличківка Кіровоградської області. Саме через це і назва району – Центральний.

Центральний район ***спеціалізується*** на:

- вирощуванні і переробці сільськогосподарської продукції галузями харчової промисловості, насамперед, цукрової, олійної, молочно-консервної, плодоовочеконсервної тощо (I_c=1,5);
- машинобудуванні, а саме сільськогосподарському та виробництві обладнання для харчової промисловості (I_c=1,1);
- виробництві продукції хімічної промисловості, а саме: хімічних волокон, мінеральних добрив тощо (I_c=2,0);
- кольоровій металургії, а саме нікелевій промисловості (I_c=3,5);
- легкій промисловості (I_c=1,0);

- промисловості будівельних матеріалів (I_c=1,0).

Вигідність ***суспільно-географічного положення*** району визначають:

- розміщення у центрі України, а, отже, зв'язок транспортними магістралями із Столичним районом, Донбасом, промисловим Придніпров'ям, причорноморськими областями;

- розміщення у середній течії Дніпра. Дніпровський водний шлях має велике значення для формування і розвитку господарства району;

- розташування у безпосередній близькості до потужних паливних та металургійної баз України, як Донбас, Придніпров'я та Північно-Східний район;

- розміщення у межах двох фізико-географічних зон – Ліс остепової і Степової, що визначає різноманітність природних умов, сприятливих в першу чергу для розвитку сільського господарства та різноманітної господарської діяльності населення.

Історія господарського освоєння території району налічує чимало століть.

У X-XI ст. ці землі входили до складу могутньої східноєвропейської держави – Київської Русі, для захисту південних рубежів якої від печенігів, половців було збудовано ряд фортець, серед яких важливе значення мали Канів (у складі Дніпровської оборонної лінії) та Корсунь (Пороської оборонної лінії). Будівництво фортець тривало і в часи роздробленості, коли землі входили до складу Київського князівства, зокрема збудована Черкаська фортеця. За часів монголо-татарського панування важливим адміністративним центром був Канів – резиденція ханських баскаків – ззбирачів данини з навколишніх земель.

З другої половини XIV ст. територія сучасного Центрального району підпала під володіння Великого Князівства Литовського (з 1471 р. – у складі Київського воєводства), а з утворенням у 1569 р. Речі Посполитої перейшла під польське панування.

У XV-XVII ст. важливими адміністративними центрами були Канів, Корсунь, Черкаси, Чигирин (центри староств), які з кінця XVI ст. почали отримувати магдебурзьке право.

Здавна територію району перетинав так званий „Соляний шлях" з Києва до Криму. У XIV-XVII ст. важливими центрами хліботоргівлі та ремесла були Канів і Черкаси. Окрім традиційних промислів, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, чільне місце посідало виробництво поташу на Уманщині. На Черкащині та Канівщині значний розвитку набуло річкове рибництво. Територія сучасної Кіровоградської області залишалась фактично неосвоєною.

У часи визвольної війни 1648-54 рр. з переходом до нового адміністративно-територіального устрою важливе значення мали полкові центри – Чигирин (резиденція гетьмана), Черкаси, Корсунь, Канів, Умань на Правобережжі та Кальник на Лівобережжі. З 1667 р., за Андрусівським перемир'ям, правобережні землі повернулись до Польщі.

На незаселених землях степової частини в складі Російської держави у XVIII ст. розпочалося будівництво фортець для захисту південних кордонів від турків і татар (зокрема Єлисаветград /нині Кіровоград/, Новомиргород) та створення окремих військово-адміністративних одиниць – Нової Сербії у межиріччі Дніпра, Синюхи, Тясмина, Інгула та Інгульця з центром у Новомиргороді та південніше – Новослобідського козачого полку з центром

у Єлисаветграді, що згодом увійшли до новоствореної Новоросійської губернії.

1793 р. у складі Правобережної України частину території Центрального району було об'єднано з рештою у складі Росії у Вознесенському (центр – Новомиргород) та Київському намісництвах. З утворенням 1796 р. губерній Черкащина ввійшла до Київської (правобережна частина) та Полтавської (лівобережна частина), Кіровоградщина – Новоросійської, а з початку XIX ст. – Херсонської губернії.

У кінці XIX ст. найбільшими містами на території району були Умань, Черкаси та Єлисаветград, населення яких не перевищувало 30 тисяч. Його землі знаходились у сфері впливу економічних, торгівельних, науково-освітніх регіональних центрів, розташованих за його межами (Києва та Одеси).

У XVIII ст. збудовано першу на території України цукроварню (с. Орлівець Черкаського повіту), а інтенсивний розвиток цукрової промисловості на території району припадає на другу поливну XIX ст.

Один за одним будувались у лісостеповій частині нові цукрозаводи: 1838 р. – у Смілі, 1844 р. – Кам'янці, 1848 р. – Городищі, 1851 р. – Шполі, 1854 р. – один з найбільших в країні рафінадний завод у Черкасах тощо.

Значного розвитку отримали й інші галузі харчової промисловості – лікеро-горілчана (зокрема, 1896 р. збудовано лікеро-горілчаний завод у Золотоноші), тютюнова (фабрики у Черкасах, Умані тощо), пиво-медоварна, борошномельна, олійна та ін. Важливе значення для господарського піднесення території мало будівництво заводу сільськогосподарських машин та інвентарю братів Ельворті у Єлисаветграді, чавуноливарних – у Черкасах, Умані тощо.

Значну роль у економічному розвитку території зіграло будівництво залізничних магістралей Київ – Одеса (через Єлисаветград), Харків – Одеса (через Єлисаветград, Знам'янку) у 60-70-х рр. XIX ст., Бахмач – Одеса (через Черкаси, Золотоношу) на початку XX ст., що мали на меті залучення сільськогосподарських регіонів країни до торгівельного обігу.

Важливими торговельними центрами у другій половині XIX ст. були Єлисаветград та Черкаси (основна товарна продукція – хліб, цукор, худоба, вовна). У Єлисаветграді функціонувала спеціалізована хлібна біржа.

Підготовка фахівців для різних галузей господарства здійснювалась лише у середніх спеціальних навчальних закладах.

Такими закладами були Головне училище садівництва та сільськогосподарське в Умані, ветеринарної медицини – у Золотоноші, комерційне, духовне, юнкерське у Єлисаветграді, учительська семінарія у Черкасах (нині Черкаський університет).

Після розпаду Російської імперії територія району завжди була в складі України (УНР, УРСР, Республіка Україна).

На початку 1920-х р.. частина Черкащини та Кіровоградщини входила до новоствореної Кременчуцької губернії. З ліквідацією губерній (1925) та переходом до окружного адміністративно-територіального устрою важливу господарську роль виконували окружні центри Черкаси, Зінов'євськ /Кіровоград/ та Умань. З утворенням областей у 1932 р. територія району не виокремлювалася в адміністративну одиницю, а була розділеною між кількома областями. 1939 р. з частин Одеської, Дніпропетровської областей було утворено Кіровоградську, а 1954 р. з частин Київської, Полтавської областей – Черкаську область.

Перед другою світовою війною лише одне місто на території району мало понад 100 тисяч жителів – Кіровоград (102 тис.), тоді як Черкаси – вдвічі менше (52 тис.).

З кінця 1940-х – початку 1950-х рр. розпочалась експлуатація Юрківського буровугільного басейну (Ватутіне), відкрито родовище бентонітових глин на Черкащині. У післявоєнний час важливе значення мав розвиток електроенергетики. Було збудовано Кременчуцьку та Канівську ГЕС. У 1960-70-х рр. господарське освоєння території проходило найвищими темпами. Розпочалось формування хімічного комплексу в Черкасах (збудовано завод хімічного волокна, хімкомбінат /згодом – ВО "Азот"/); у цей же час налагоджено виробництво твердих сплавів у Світловодську, збудовано шовковий комбінат у Черкасах, машинобудівні заводи в Умані, Каневі тощо.

2. Природні ресурси.

Більша частина району знаходиться в межах Придніпровської височини, менша – Придніпровської низовини, тобто рельєф є рівнинним. Клімат району є помірно-континентальним з м'якою зимою і теплим дещо посушливим літом. Такі передумови сприятливі для життєдіяльності населення.

Водними ресурсами район є забезпеченим достатньо. Головні річки – Дніпро з притоками Інгулець, Тясмин, Сула та ін. і Південний Буг. Усього на території району знаходиться більше 300 річок довжиною понад 10 км. Тут розташовані Канівське та Кременчуцьке водосховища, велика кількість ставків, що використовуються для водопостачання, зрошування та риборозведення. Велике значення має канал Кіровоград – Світловодськ.

Основне природне багатство Центрального району – ґрунти. У районі сформувались чорноземи від опідзолених до типових, що займають 95% у Кіровоградській та 55% у Черкаській областях. Є також сірі лісові, темно-сірі опідзолені, піщані ґрунти, торфові у заболочених заплавах, чорноземи лучні і лучно-болотні у долинах річок.

Ліси не відіграють важливої ролі в розвитку господарства, займаючи у Черкаській області 13%, у Кіровоградській – 6% території.

У районі поширені такі негативні фізико-географічні процеси, як лінійний змив та водна і вітрова ерозія, зумовлені розчленованістю рельєфу, зливовим характером опадів та легким механічним складом ґрунтів, абразія по берегах водосховищ і ставків, зсувні процеси, обвали тощо. Інтенсивність їх зростає із заходу на схід. Основними заходами протидії є регулювання стоку, заліснення схилів ровів і балок, лісонасадження вздовж різних водойм тощо. Велику роботу в цьому напрямку проводить Канівська гідромеліоративна станція.

Мінеральні ресурси Центрального СГР представлено:

- паливними: буре вугілля Дніпровського басейну з центрами видобутку в Олександрії та Ватутіному; уранові руди Інгульського рудника в Кіровоградській області; торф, великі поклади якого сконцентровані на лівобережжі Дніпра в долинах річок Ірдинь, Тясмин; горючі сланці (Олександрійське родовище);

- рудними: нікелево-хромові руди Побужжя, залізисті кварцити Попельні Кіровоградської області, запаси золота Юр'ївського та Клинцівського родовищ Кіровоградської області;

- нерудною сировиною: Заваллівське родовище графіту в Кіровоградській області дає 100% його видобутку в Україні. В районі поширені сірів і рожеві граніти, лабрадорити, габро, гнейси, пісковики, трепел, опока. Тут знаходиться найбільше в Україні Черкаське родовище бентонітових глин, а в Новоселицькому районі Кіровоградської області каолінові глини. В районі відкрито значні запаси бурштину.

Тут зосереджено значну кількість джерел мінеральних вод в Тальнівському, Звенигордському районах, радонових вод (Умань, Новоукраїнка, Знам'янка).

За рівнем забезпеченості ПРП на душу населення район належить до групи достатньо забезпечених. Найбільше значення для розвитку господарства мають земельні та мінеральні ресурси. Потенціал земельних ресурсів вдвічі перевищує середній показник забезпеченості земельними ресурсами на душу населення в Україні. Однак за ефективністю використання ПРП район відноситься до групи нижче середнього рівня використання.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

За характером та розвитком демографічних процесів район належить до найнесприятливішого типу в Україні. Тут нижча за середню в Україні народжуваність, дуже висока смертність, особливо у сільській місцевості, та високий показник природного скорочення населення (-8/1000 осіб).

У статевій структурі населення району переважають жінки (на 1000 жінок припадає 845 чоловіків). Тут вкрай несприятлива вікова структура населення: діти і підлітки – 21%, а пенсіонери – майже 26%. Особливо складна ця ситуація є у сільській місцевості, де співвідношення дітей і підлітків, населення працездатного віку та пенсіонерів таке: 19:47:34. Для населення характерною є низька мобільність, коефіцієнти інтенсивності прибуття і вибуття нижчі за середні в Україні. Центральний район належить до таких, де чисельність населення зменшувалась ще в період з 1979 по 1989 роки.

На території району спостерігаються значні відмінності в густоті населення: в Черкаській області – 70 осіб/км^2, а Кіровоградській – 50 осіб/км^2. Найвищою густота населення є у Звенигородському та Городищенському районах Черкаської області, а найнижчою – на півдні Кіровоградської області.

У Центральному районі налічується 28 міст, майже половина з яких мають чисельність населення до 20 тис., а третина – від 20 до 50 тис. Тут відсутні величезні міста і міста-мільйонери. У районі знаходиться лише два міста з чисельністю жителів понад 100 тисяч. Найбільшими містами є Черкаси (310 тис.), Кіровоград (270 тис.), Олександрія (99 тис.), Умань (90

тис.), Сміла (80 тис.). Питома вага міського населення у районі становить 57%. Рівень урбанізації території є низьким.

Для сільського розселення характерні долинно-яружний (у лісостеповій частині) та яружно-балковий (у степовій частині) типи сільських поселень з густою їх мережею.

У Центральному районі зосереджено 5% загальної кількості трудових ресурсів України. Особливістю району є те, що у віковій структурі трудових ресурсів найнижча частка осіб післяпрацездатного віку і, відповідно, найвища людей працездатного віку. За рівнями зайнятості та безробіття район відноситься до групи із середніми показниками.

У галузевій структурі зайнястості населення майже однакова частка зайнятих в промисловості, сільському господарстві та невиробничій сфері. Район належить до групи промислово-аграрної спеціалізації.

У національному складі населення значно переважають українці (88%). Росіяни складають 10%. Проживають білоруси, молдовани, євреї тощо. У цілому район мононаціональний.

Цікавим є факт, що в межах сучасної північної частини Кіровоградщини і південної Черкащини розташована територія з історичною назвою Нова Сербія. У 1752-64 рр. Нова Сербія була адміністративно-територіальною одиницею, створеною Царським урядом у період організації військових поселень для оборони південних кордонів. З Австро-Угорської імперії сюди переселили кілька сотень сербів, угорців, болгар, греків, волохів.

Домінуюча більшість віруючого населення Центрального району є християнами – православні (приблизно 60%) та протестанти (баптисти, п’ятидесятники та ін., приблизно 35%). Рівень релігійності населення є вдвічі нижчим за середньоукраїнський показник.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

За рівнем економічного і соціального розвитку Центральний СГР відноситься до групи середньорозвинутих. Тут знаходиться понад 5% основних виробничих і невиробничих фондів України. Показники обсягів виробництва валової продукції та національного доходу на душу населення відповідають середнім показникам в державі. Район має індустріально-аграрну спеціалізацію, частка промисловості у структурі товарної продукції 56%, сільського господарства – 32%. З 1991 р. для району характерний дуже значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців є значно нижчою за середню в Україні.

Виробнича сфера. У промисловості району поєднуються машинобудування і металообробка, хімічна, легка і харчова промисловість, кольорова металургія, паливна та будівельна промисловість.

Машинобудування і металообробка спеціалізуються на виробництві:

- машин для сільського господарства (тракторні сівалки та гідравлічні насоси для тракторів виробляють у Кіровограді, зернозбиральні комбайни в

Олександрії /концерн “Лан”/, устаткування для ферм в Умані, тракторні причепи в Золотоноші);

- устаткування для легкої і харчової промисловості в Черкасах, Смілі, Корсунь-Шевченківському, поліграфічної – в Олександрії;
- підйомно-транспортного устаткування в Кіровограді, Олександрії;
- верстатів в Умані, Кіровограді;
- телеграфної апаратури у Черкасах;
- приладів у Черкасах, Умані;
- телевізорів у Смілі (“Оризон-ТБ”);
- друкарських машинок у Кіровограді тощо.

Харчова промисловість включає більше 20 галузей. Цукрова промисловість об’єднує 35 заводів (Шполянський, Олександрійський, Кам’янський, Смілянський тощо). У Черкасах і Городищі виробляють цукор-рафінад. Центрами спиртової та лікеро-горілчаної промисловості є Золотоноша, Умань, Косарі (Кам’янський район), Кіровоград. Ефірні масла виробляються у Золотоноші. Найбільші м’ясокомбінати розміщено у Черкасах, Кіровограді, Світловодську, Олександрії, Знам’янці птахофабрики - Смілі, Умані, Золотоноші тощо. Підприємства молочної промисловості розміщено в обласних та районних центрах. Найпотужніші – у Черкасах, Кіровограді, Олександрії, Умані. Сухе молоко та згущені молоко і вершки виготовляють у Жашкові, Тальному та Смілі. Потужні плодоовочеконсервні заводи є в Черкасах, Знам’янці, Умані, Добровеличківці тощо. У Кіровограді знаходиться одне з найпотужніших підприємств олійної промисловості, в Черкасах – тютюнова фабрика. У районі розвинуті борошномельна, хлібопекарська, пивоварна, спиртова та інші галузі.

Легку промисловість представлено виробництвом шовкових тканин у Черкасах, швейною, трикотажною, шкіряно-галантерейною промисловістю по всій території району. Підприємства з виробництва гігроскопічної вати та художніх виробів розміщено у Черкасах.

Хімічна промисловість виробляє штучні волокна, фарби, аміачну селітру, хімічні реактиви тощо. Всі ці виробництва сконцентровано у Черкасах. Предмети побутової хімії виробляються у Черкасах, Світловодську, Кіровограді, хімпрепаратні речовини (вітаміни) – в Умані.

Металургійна промисловість представлена ливарним заводом у Кіровограді, гірничо-збагачувальним у Долинській та Ватутінським комбінатом вогнетривів. У Побужжі Кіровоградської області працює феронікелевий завод. Два підприємства кольорової металургії знаходяться у Світловодську (комбінат твердих сплавів та завод чистих металів).

Паливна промисловість представлена видобутком бурого вугілля у Олександрії та Ватутіному та його переробкою на брекетних фабриках. Основою *електроенергетики* району є ТЕЦ (Черкаська, Кіровоградська, Олександрійська) та ГЕС (Канівська і Кременчуцька).

У Центральному районі функціонує Заваллівський графітовий комбінат. Будівельну промисловість представлено видобутком будівельного каміння,

виробництвом щебеню, залізобетонних виробів, цегли тощо. Підприємства деревообробної і меблевої промисловості є в Черкасах, Шполі, Кіровограді, Світловодську і Новоукраїнці.

Агропромисловий комплекс. АПК північної частини Центрального району має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони, південної - Степової. Спеціалізацію Лісостепового АПТК визначають: м'ясо- і молокопромисловий, бурякоцукровий і зернопромисловий підкомплекси з виробництвом плодоовочеконсервної продукції, Степового - м'ясо-, молоко-, зернопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний. Навколо Черкас і Кіровограда сформувались АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують 15% цукрових буряків, по 10% зерна та олійних культур та по 9% м'яса і молока від загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється понад 12% цукру і майже по 9% м'ясопродукції та тваринного масла загального їх виробництва в країні.

Основу АПК району складає сільське господарство. Загальна земельна площа Центрального району 4551 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 75% земельної площі, з них майже 90% - це рілля і 9% - сіножаті та пасовища. Таким чином, територія району є надмірно розораною.

У структурі посівних площ на зернові культури припадає майже 50%, технічних – 15%, овочі і картоплю – 7%, кормові – 28%. Основними культурами є зернові (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, гречка, просо), технічні (цукрові буряки, соняшник, конопля), кормові (кормові буряки, люцерна), ефіроолійні (м'ята, коріандр). Розвинутими є овочівництво і садівництво. Тваринництво представлене скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом, кролівництвом, шовківництвом, звіринництвом.

В АПК Центрального району розвинуті такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, бурякоцукровий, плодоовочекон-сервний, олійнопродуктовий, м'ясо-, молокопродуктовий, коноплепромисловий.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Сфера послуг Центрального району має рівень розвитку нижче середнього. Район є достатньо забезпеченим шкільними та дошкільними закладами, клубами та бібліотеками, торгівельною мережею, підприємствами громадського харчування. Забезпеченість населення платними послугами знаходиться на низькому рівні. Товарообіг на душу населення є значно нижчим (на 25%) за середній показник в Україні. Забезпеченість населення житловою площею є найвищою в Україні.

У районі знаходиться 12 вищих навчальних закладів, або лише 4% від їх загальної кількості. Важливими науковими центрами є НДІ садівництва Лісостепу України ім.Л.Симиренка (с.Мліїв Черкаської області), ПКТІ Ґрунтопосівмаш у Кіровограді. Цікавим є те, що наукові установи Черкаської області входять до Північно-Західного наукового центру, а Кіровоградської – Придінпровського, що не сприяє координації наукової діяльності.

У Центральному районі розташована значна кількість історичних та культурних пам'яток. Зокрема, 11% музеїв, але відвідуваність їх є нижчою за середні показники в державі. Специфікою є те, що в районі зосереджені переважно літературно- та художньо-меморіальні музеї і музеї-будинки видатних митців України, як то М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого (Кіровоград), Т.Шевченка (Канів), С.Гулака-Артемовського (Городище), М.Старицького, С.Нечуй-Левицького, К.Стеценка та ін. В районі є два відомих музеї-заповідники - могила Т.Шевченка у Каневі та хутір Надія, пов'язаний з життям І.Карпенка-Карого на Кіровоградщині, а також церква-музей (родинна усипальниця) роду Б.Хмельницького у Суботові Черкаської області. Тут функціонують такі специфічні музеї, як історії хліборобства (Тальне) та музей книги "Кобзар" Т.Шевчнка (Черкаси). Важливою історичною пам'яткою є Холодний Яр (Черкаська область).

Театри функціонують лише у обласних центрах. На території району знаходяться Канівський заповідник, унікальний дендропарк "Софіївка", Черкаський бор (останній великий лісовий масив Лісостепу України), багато пам'яток природи місцевого значення. Цікавим туристичним об'єктом є залишки фортеці XVIII ст. св. Єлисавети у Кіровограді, найбільшої на той час в Європі фортифікаційної споруди з землі.

Дендропарк "Софіївка" в Умані закладено у 1796-1802 рр. в урочищі Кам'янка магнатом Феліксом Потоцьким як весільний подарунок Софії Вітт. Парк являє собою єдиний ансамбль рельєфу, води, рослинності, архітектури та скульптури загальною площею 160 га. З 1834 р. він називався Царським парком, а з 1929 р. – це державний заповідник, який з 1955 р. підпорядкований Академії Наук України. З 1983 р. – дендрологічний парк. Головна композиційна вісь – річка Кам'янка, на яку орієнтовані майже всі архітектурні композиції, побудовані на сюжети давньогрецької міфології.

Об'єктами паломництва є православні Красногорський (поблизу Золотоноші) та Мотронинський (Чигиринський район) монастирі; всесвітньовідомий центр паломництва іудеїв (хасидів) – могила цадика рабі Нахмана в Умані.

У Центральному районі наявна достатня для його потреб кількість об'єктів готельного господарства. Забезпеченість населення лікарями та лікарняними ліжками є недостатньою. На території району надзвичайно малою є мережа санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, хоча потенціал рекреаційних і лікувальних ресурсів достатній (лісові і річкові ландшафти, джерела мінеральних вод). Сьогодні тут використовуються Тальнівські джерела гідрокарбонатних столових вод та Знам'янські й Звенигородські радонові та з рекреаційною і лікувальною метою – лісові ресурси Черкаської області (санаторії Мошногір'я).

Транспорт. Транспортний комплекс представлений автомобільним, залізничним, річковим, повітряним та трубопровідним видами.

На автомобільний транспорт припадає 90% загальної кількості вантажних перевезень району. Довжина автомобільних шляхів 12,5 тис.км, у тому числі 11,0 тис.км з твердим покриттям. Густота автодоріг – 270 км/1000

км^2. Найпотужнішими автомагістралями є Санкт-Петербург – Київ – Одеса, Київ – Донецьк, Київ – Дніпропетровськ.

Територією району проходить 1551 км залізниць, з густотою 32,7 км/1000 км^2. Найпотужнішими залізничними вузлами є Знам'янка, Христинівка, Помічна, ім. Шевченка, Гайворон, Долинська, Цвіткове. Найважливіші залізниці Москва – Одеса, Київ – Херсон, Київ – Донецьк.

Річковий транспорт має порти у Черкасах, Каневі та пристань у Світловодську і використовує води Дніпра та Канівського і Кременчуцького водосховищ.

Аеропорти функціонують у Черкасах та Кіровограді.

По території району проходять важливі газопроводи "Союз", Кременчук – Кіровоград, нафтопровід Кременчук – Кривий Ріг.

6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.

На території Центрального району виділяють Черкаський та Кіровоградський ***мезорайони***.

Черкаський мезорайон сформувався на основі Черкаського та Уманського господарських вузлів. Його спеціалізацію визначають галузі хімічної промисловості, машинобудування, харчової, легкої та будівельної промисловості.

Кіровоградський мезорайон сформувався на основі Кіровоградського господарського вузла та Олександрійського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування, кольорова металургія, легка, харчова та будівельна промисловість. Особливістю мезорайону є те, що Світловодськ за локалізацією господарських зв'язків територіально тяжіє до Кременчуцького вузла Північно-Східного СГР.

Рис.6. Опорний каркас території Центрального СГР

Господарські зв'язки. Частка Центрального району в експортних поставках України мала і складає понад 2%, в імпорті – майже 2%. До району завозять кам'яне вугілля, нафту і нафтопродукти, природний газ, метал, сільськогосподарську техніку, автомобілі, прилади, продукцію легкої промисловості тощо. Центральний район постачає решті районів України сільськогосподарські машини (сівалки і гідравлічні насоси), будівельні матеріали, обладнання для харчової промисловості і громадського харчування, верстати, телевізори, друкарські машинки, продукти харчування (цукор, спирт, горілчані вироби, олію, плодоовочеві консерви, масло), продукцію хімічної промисловості (азотні добрива, хімреактиви, отрутохімікати), шовкові тканини, чистий графіт, нікель тощо.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

1. Проблема недостатнього рівня економічного та соціального розвитку території.

2. Проблема функціонування Черкаського господарського вузла, профілюючою галуззю якого є основна хімія. Використання відсталих і екологічно небезпечних технологій призвело до значного техногенного впливу виробництва на навколишнє середовище, порушення природних ландшафтів, зростання захворюваності населення. Стратегія розвитку

Черкаського господарського вузла передбачає екологічний контроль на виробництві, докорінну техніко-технологічну реконструкцію діючих потужностей основної хімії; поновлення природних ландшафтів; припинення виробництв, які невідворотно негативно впливають на навколишнє середовище.

3. Проблема радіоекологічного забруднення. Виходи українського кристалічного щита зумовили наявність родовищ уранових руд. Це негативно впливає на здоров'я населення. Так, Кіровоградська область займає перше місце в Україні за кількістю онкозахворювань (1824 чол./100 тис.жит. при середньому показнику в Україні 1356 чол./100 тис.жит.).

4. Проблема збереження родючих ґрунтів у зв'язку з тим, що в районі підвищеними є темпи їх ерозії.

Крім вищеперерахованих для Центрального району характерним є шерег проблем, що притаманні всім районам України (демографічна, соціальні, екологічні тощо).

Перспективи розвитку Центрального району пов'язані із докорінною техніко-технологічною реконструкцією підприємств основних галузей виробництва, розвитком АПК, створенням рекреаційного комплексу.

Запитання для самоконтролю:

1. Визначте особливості ПРП Центрального району.
2. Дайте оцінку відтворювальної бази населення району.
3. Проаналізуйте територіальну організацію галузей хімічного комплексу району.
4. Розкрийте значення АПК району у забезпеченні населення України продовольчою продукцією.
5. Вкажіть перспективні напрями розвитку господарства району.

Тема: ДОНЕЦЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

Донецький СГР сформувався у складі Донецької та Луганської областей. Його площа 53,2 тис.км^2 або 8,8% площі території України. Донецький макрорайон є більшим за розмірами від таких держав, як Естонія, Данія чи Швейцарія.

На території району проживає майже 7.8 млн чол. або 15.4% населення України. За цим показником район займає перше місце в Україні і не поступається таким державам як Австрія, Швейцарія, Ізраїль.

Донецький район ***спеціалізується*** на:

- вугільній промисловості (Іс=3,3);
- електроенергетиці (Іс=1,2);
- виробництві продукції чорної (Іс=2,5) і кольорової (Іс=1,1) металургії;
- виробництві продукції хімічної промисловості (Іс=1,6), а саме мінеральних добрив, соди, барвників, хімреактивів тощо;
- машинобудуванні (Іс=1,1): важкому, вагоно- і локомотивобудуванні тощо;
- виробництві цементу (Іс=1,1).

Для Донецького СГР характерним є окраїнне, прикордонне ***географічне положення***. 50% кордонів району – це кордон з Росією. Транспортні шляхи району в основному підпорядковано вивезенню продукції до центральних районів Росії та до морських портів Азовського моря.

У природно-географічному відношенні положення району характеризується розміщенням у Степовій зоні, що має сприятливі умови для проживання населення і занять різними видами людської діяльності .

Транспортно-географічне положення району характеризується як дуже вигідне, адже район має розвинену мережу залізничних і автомобільних шляхів, близько розміщений до зручних водних шляхів Дніпра, Дону, має вихід до узбережжя Азовського моря. Таке розташування Донецького СГР

сприяє розвитку як внутрідержавних (міжрайонних), так і міжнародних зв'язків, особливо економічних.

Сусідське положення району визначається тим, що він межує з важливим промислово розвинутим Придніпров'ям з різноманітними сировинними центрами (залізні руди Криворізького басейну, марганцеві - Нікопольського тощо). Така близькість стимулює різноманітні міжрайонні зв'язки, особливо сировинні.

Еколого-географічне положення макрорайону є вкрай несприятливим. Це пов'язане із значним забрудненням території шкідливими викидами промислових підприємств (ТЕС, металургійних комбінатів, цементних та хімічних заводів), наявністю териконів, забрудненням підземних вод та ґрунтів тощо. На території району знаходяться міста, які посідають відповідно друге, третє, п'яте, шосте та восьме місця серед найзабрудненіших міст України – Маріуполь, Макіївка, Дебальцеве, Луганськ, Стаханов.

Географічне положення Донецького СГР як межової території між Сходом і Заходом сприяло його активній участі в економічному житті держави. Господарське освоєння території цього району нараховує кілька століть.

У XV-XVII ст. більша частина території району входила до складу Російської держави, Приазов'я – Кримського ханства. За Прутською угодою 1711 р. до Росії було приєднано так звані Бар'єрні землі (Приазов'я). У першій половині XVIII ст. землі району входили до різних адміністративно-територіальних одиниць: Ізюмського слобідського полку (створеного у 1658 р.), Бахмутської провінції Азовської губернії (створеної 1708 р.), окремої військово-адміністративної одиниці Слов'яносербії (створеної 1753 р.), які у 1764-75 рр. було об'єднано в Новоросійську губернію, а також Кальміуської паланки Нової Січі (у 1734-75 рр.). З 1775 р. усю територію району було об'єднано у складі знову створеної Бахмутської провінції Азовської губернії, а з 1785 р. – Катеринославського намісництва. Після адміністративної реформи 1796 р. землі району входили до складу Новоросійської (з 1802 р. – Катеринославської; повітові центри – Бахмут, Маріуполь, Луганськ), Слобідсько-Української (з 1835 р. – Харківської; повітовий центр – Старобільськ) губерній та Області Війська Донського.

У XVII ст. відбувалось заселення земель Південної Слобожанщини. У ці часи на території району засновано ряд міст та слобід, серед яких – Тор /Слов'янськ/, Лиман /Красний Лиман/, Сватова Лучка /Сватове/, Кремінна, Старобільськ, Бахмут /Артемівськ/. До приєднання до Росії Кримського ханства (1783 р.) більшість з них відігравали захисну від татарських нападів роль на південних кордонах держави.

У другій половині XVIII ст. засноване місто Павловськ (невдовзі на прохання грецької громади перейменоване на Маріуполь), ряд поселень колишніх козаків (у тому числі Макіївка).

У XVI-XVII ст. основним промислом на території Донецького району був солеварний, зосереджений в районі р. Бахмут та Торських соляних озер. До будівництва залізниць одним з центів чумацького промислу був Маріуполь, через який проходив поштовий тракт Катеринослав – Кавказ.

Першими мануфактурами в Україні були Бахмутська та Торська солеварні, утворені на початку XVIII ст. Але не витримавши конкуренції довізної кримської солі, у 1782 р. вони закрились. Солеваріння відновилося знову лише у XIX ст.

Значну кількість міст на території Донецького району було засновано у XIX ст., що пов'язано із будівництвом вугільних шахт, металургійних та інших заводів, залізниць. При цьому серед поселень не було жодного важливого адміністративного, науково-освітнього чи банківського регіонального центру. Найбільші міста мали чисельність населення 30-50 тис. (Юзівка, Бахмут, Луганськ).

У першій половині XIX ст. зародилася кам'яновугільна промисловість. Значному її розвитку у другій половині століття сприяли швидке зростання фабрично-заводської промисловості, залізничне будівництво і, як наслідок, збільшення попиту на мінеральну сировину (паливо) при різкому скороченні лісових масивів. У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. у Донбасі спостерігалась так звана "підприємницька лихоманка". Зростали старі шахти (Лисичанська, Корсунська, Голубовська), виникали нові. До початку XX ст. на Донбас припадало 90% загальнодержавного видобутку вугілля та 100% виробництва коксу.

Більшість рудників було об'єднано у синдикат "Продвугілля". Протягом 1860-1900 рр. обсяги видобутку вугілля на Донбасі зросли з 6 до 671 млн пудів у рік.

У 1886 р. збудовано перший в Російській державі завод з виробництва ртуті поблизу Горлівки. У кінці XIX ст. на Донбас припадало 100% загальнодержавного виробництва ртуті (Микитівське родовище) та майже 65% виробництва соди (район Лисичанська і Слов'янська).

Перше підприємство металургійної промисловості збудоване в кінці XVIII ст. – Луганський ливарний завод. Але значного розвитку галузь набуває у кінці XIX ст. Найбільші металургійні заводи було збудовано у Юзівці (Новоросійський), Алчевську (Донецько-Юр'ївський), Єнакієвому (Петровський), Маріуполі ("Нікополь", "Провіданс"), Макіївці; трубопрокатні – у Луганську.

На початку XX ст. більшість металургійних підприємств було об'єднано у синдикат "Продамет".

У кінці XVIII ст. портеби військово-морських укріплень, флоту у гарматах вимагали будівництва заводу поблизу Чорного моря. Для вивчення місцевості з метою заснування ливарного заводу був відправлений шотландський фахівець К.Гаскойн, який у відповідності до місцевих ресурсів запропонував відливати гармати не з міді, а з чавуну і збудувати чавуноливарний завод поблизу селища Кам'яний Брід на р. Лугані. 1795 р. було видано указ про будівництво у Донецькому (Слов'яносербському) повіті ливарного заводу, поряд з яким утворилось селище Луганський завод, згодом – місто Луганськ. Завод збудовано 1800 р.

Значний розвиток в кінці XIX ст. набуло і машинобудування. Збудовано машинобудівні заводи у Горлівці, Юзівці (з виробництва обладнання для шахт, металургійного устаткування), Краматорську (обладнання для залізниць і дрібних шахт), паровозобудівний в Луганську тощо.

На початку XX ст. найбільшими промисловими підприємствами за кількістю зайнятих на території Донецького району були рудник акціонерного товариства "Уніон" у Макіївці (8,7 тис.чол.) та Петровський металургійний завод в Єнакієво (8,4 тис.чол.).

З другої половини XIX ст. розпочалося значне залізничне будівництво. Важливу господарську роль відігравали магістральні залізниці Курсько-Харківсько-Азовська (збудовано 1869 р.), Костянтинівська (1872 р.; Костянтинівка – Ясинувата – Юзівка – Оленівка), Донецька (1879 р.; з лініями Краматорськ – Луганськ, Костянтинівка – Маріуполь, Лисичанськ – Попасна, Дебальцеве - Макіївка, Дебальцеве - Ясинувата), Катеринінська (1884 р.; Донбас- Кривбас), Північно-Донецька (1911 р.; Родаково – Харків – Льгов – Москва). У 1886-89 рр. було споруджено глибоководний торговельний морський порт у Маріуполі.

Основною товарною продукцією регіону з кінця XIX ст. стали кам'яне вугілля та метал.

Вищих навчальних закладів та значимих наукових товариств у цей час на території району не було.

Професійна підготовка спеціалістів здійснювалась у штейгерському училищі у Лисичанську, гірничому – у Горлівці, механіко-технічному – у Маріуполі.

1921 р. на території району було створено Донецьку губернію, а після адміністративної реформи 1925 р. окружними центрами стали Сталіне /Донецьк/, Артемівськ, Маріуполь, Старобільськ та Луганськ. 1932 р. було утворено Донецьку область (у 1938-61 рр. – Сталінська), а 1938 р. з її складу виділено Ворошиловградську область (у 1958-70 та з 1990 р. – Луганська).

Новий індустріальний підйом на території району відбувався у 20-30-х рр. XX ст. У цей час збудовано значну кількість металургійних ("Азовсталь" у Маріуполі та трубопрокатні у Маріуполі, Харцизьку, коксохімічні в Горлівці, Рутченкові, Алчевську, Єнакієве, Краматорську, циноквий у Костянтинівці) та хімічних (содовий в Донецьку, анілінових барвників у Рубіжному, азотно-туковий /згодом "Стірол"/ у Горлівці) підприємств, а також Новокраматорський машинобудівний завод, Штерівська, Зуївська ДРЕС тощо.

Наступна хвиля індустріалізації припадає на 1960-70-ті рр., коли завершено будівництво ряду підприємств хімічної (зокрема заводів гумотехнічних виробів, нафтопереробного у Лисичанську), машинобудівної (холодильників, кабельного у Донецьку, хімічного машинобудування у Сніжному), електроенергетичної (Вуглегірської ДРЕС, Слов'янської, Ворошиловградської, Старобешівської ТЕС), а також легкої (Донецького бавовняного комбінату, Макіївської бавовнянопрядильної фабрики) промисловості; каналу Сіверський Донець – Донбас тощо.

Після першої світової війни було утворено перші вузи і лише у 1965 р. перший університет на території району – Донецький.

До другої світової війни почали функціонувати індустріальний, медичний інститути у Сталіному, металургійний у Маріуполі, педагогічний у Луганську; після війни – гірничо-металургійний у Ворошиловську /Алчевську/, медичний – у Ворошиловграді тощо.

2. Природні ресурси.

Особливостями природно-ресурсного потенціалу макрорайону є те, що:

- район належить до максимально забезпечених ПРП і зосереджує 21% від сумарного ПРП України;

- у компонентній структурі ПРП спостерігається абсолютне переважання мінеральних ресурсів (більше 70%), практична відсутність лісових ресурсів, інтенсивне використання земельних та рекреаційних ресурсів;

- район є максимально забезпеченим сумарним ПРП на душу населення. Цей показник перевищує середній в Україні на третину;

- ефективність використання ПРП є однією з найвищих.

Район досить добре забезпечено мінеральними ресурсами.

Серед паливних ресурсів основну роль відіграють запаси кам'яного вугілля. У Донецькому басейні зосереджено 92% запасів кам'яного вугілля України. Тут знаходяться значні запаси коксівного та газового вугілля (Донецька область), антрациту (Луганська область), є родовища бурого вугілля. 13% запасів, 40% видобутку припадає на коксівне вугілля. Природний газ добувають у Луганській області (частина Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області).

Важливими для розвитку господарства району є нерудні ресурси, а саме Артемівське, Слов'янське, Новокарфагенське родовища кам'яної солі та Слов'янське калійної солі. Макрорайон багатий на мінеральну нерудну сировину, що використовується у чорній металургії та будівельній промисловості: доломіти і флюсові вапняки (Оленівське, Новотроїцьке родовища в Донецькій області); вогнетривкі глини (Часово-Ярське та Новорайське Донецької області та Попаснянське Луганської); мергелі, гіпс (Артемівське родовище); крейда (поблизу Амвросіївки), фосфорити Донецької області, каоліни, трепел, кварцеві і будівельні піски, пісковики, граніти тощо.

У районі є незначні запаси рудних ресурсів: залізної (бурі залізняки Приазов'я), алюмінієвої (нефелінові сієніти Приазов'я), мідної руди; поліметалеві руди (Нагольний кряж Донецької височини), але вони не мають промислового значення. Відомим є Микитівське родовище ртутної сировини (кіновар).

Рельєф території є рівнинним з Донецькою та Приазовською височинами. Клімат помірно-континентальний з порівняно холодною і малосніжною зимою та жарким і посушливим літом.

Водними ресурсами при величезних їх потребах для промислового і комунального водоспоживання, зрошування район забезпечено недостатньо. Потреби задовольняються лише на 35-50%. Головною водною артерією району є Сіверський Донець з притоками Айдар, Красна, Борова, Лугань, Бахмут та ін, а також Кальміус з притоками. Усього в районі нараховується 230 річок, більшість яких влітку пересихають і водопостачання майже на половину здійснюється за рахунок водосховищ. Важливе значення мають канали Сіверський Донець – Донбас та Дніпро – Донбас.

Район добре забезпечено земельними ресурсами. Переважають чорноземи звичайні середньо- та малогумусні. Їх частка у Донецькій області становить 72%, Луганській – 81%. Негативним явищем є ерозія земель.

У результаті господарського освоєння району виникли і дуже поширені антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри, провалля, давні могильники (кургани) тощо). У районі розвиваються такі негативні процеси як карст, просідання над шахтними виробками, лінійний і площинний змив тощо.

Значним є рекреаційні ресурси Донецького СГР, зокрема: бальнеологічні (Слов'янські солоні озера); джерела мінеральних вод (Слов'янське, Добропільське, Старобільске тощо); лікувальні грязі (озера Ріпне та Сліпне поблизу Слов'янська, а також морська мулова грязь з Таганрозької затоки). До цього слід додати степові ландшафти. Основний рекреаційний район сформувався вздовж Сіверського Донця.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічна ситуація у Донецькому районі характеризується низькою народжуваністю, високим показником природним скороченням населення (-10 чол./1000 жит.). Для населення характерною є висока мобільність.

На тисячу жінок у Донецькому районі припадає 865 чоловіків. Частка чоловіків є досить низькою порівняно з іншими районами України. Вікова структура населення така: діти і підлітки – 20%, працездатне населення – 56%, пенсіонери – 24%. Таке співвідношення свідчить про те, що в районі є проблема, пов'язана із звуженням відтворювальної бази населення. Тут спостерігається один з найгірших показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів – 316 осіб.

У Донецькому районі густота населення є найвищою серед районів України – 146 осіб/км^2. У Донецькій області вона є максимальною в країні – понад 190 осіб/км^2.

У районі розташовано 88 міст, у тому числі одне місто-мільйонер і 13 з чисельністю населення понад 100 тис., тобто в районі питома вага великих і величезних міст є найвищою в Україні. Найбільшими містами є Донецьк (1 065 тис.), Маріуполь (500 тис.), Луганськ (475 тис.), Макіївка (395 тис.), Горлівка (305 тис.). У цілому частка міських жителів становить 88%, у тому числі у Донецькій області – 90%, Луганській – 87%. Рівень урбанізації є високим і найвищим серед районів України. Обумовлюється це особливостями господарського розвитку району, промисловий комплекс якого притягував значну кількість трудових ресурсів Міста та фабрично-заводські і шахтні селища утворили майже суцільний ланцюг населених пунктів.

Характерними типами розміщення міст є: міста-двійники, що зливаються у єдине (наприклад, Донецьк і Макіївка); ланцюги міст, що майже зрослись (наприклад, Краматорськ, Дружківка та ін.); великі гнізда без чітко вираженого центра; міста-одинаки (наприклад, Маріуполь).

У межах району сформувалась Донецька регіональна система розселення із значною кількістю агломерацій, зокрема, Донецько-Макіївська, Луганська, Горлівсько-Єнакієвська, Приторецька, Торезо-Сніжнянська, Маріупольська, Стаханово-Алчевська, Лисичансько-Рубіжанська, Артемівська.

Для сільського розселення характерним є яружно-балковий тип великих сільських поселень.

У Донецькому районі зосереджено найбільшу кількість трудових ресурсів України – понад 15% їх загальної кількості. У структурі трудових ресурсів частка осіб післяпрацездатного віку є невисокою. У районі на сьогодні відмічається низький рівень зайнятості. За рівнем безробіття він відноситься до групи із середніми показниками (8,5%).

У структурі зайнятості населення найвища частка зайнятих у промисловості (42%), у сфері послуг (23%). Частка зайнятих у промисловості є однією з найбільших серед районів України.

Донецький район є єдиним в країні, де найменша різниця у співвідношеннях між представниками українців і росіян. В етнічній структурі українці складають понад 51%, росіяни – 44%. Цьому є ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Зокрема, Донецький регіон як вугільно-металургійна база почала формуватись у європейській частині Російської імперії з другої половини XIX ст. У кінці XIX ст. серед робітників, зайнятих у промисловості, 74% складали росіяни і лише 22% - українці. І лише у 20-30-х роках XX ст. частка українців зросла за рахунок масового переселення жителів сіл у міста. На території району проживають також білоруси, євреї, татари, вірмени, болгари тощо. На півдні Донецької області виділяються ареали розселення греків, що складають 0,8% населення району.

Переважна більшість (85-95%) віруючого населення Донецького району є християнами – православні та протестанти. У Луганській області значно вищою є частка православних порівняно з протестантами, у Донецькій – лише незначне переважання православних. Рівень релігійності населення є нижчим за середньоукраїнський показник.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

Рівень економічного та соціального розвитку Донецького району визначається як вищий за середній. Тут сконцентровано 18% основних виробничих і 16% невиробчних фондів, виробляється майже шоста частина національного доходу і більше шостої валового продукту в Україні. Основу господарського комплексу району складають потужна промисловість з переважанням важкої індустрії, розвинутий транспортний комплекс та багатогалузевий АПК. Спад виробництва у промисловості району є більшим, ніж у середньому в Україні. Обсяги промислової продукції за останні десять років знизились вдвічі. При цьому в Луганській області спад промислового виробництва є найбільшим в Україні.

За розмірами середньомісячної оплати праці робітників і службовців Донецький район поряд із Придніпровським відноситься до групи, де оплата вище середнього рівня і є найвищою серед районів України.

Виробнича сфера. *Паливно-енергетичний комплекс* виробляє до 30% товарної продукції району. У Донецькому районі знаходиться 3/4 підприємств паливної промисловості України. Розвинутою є вугільна промисловість. Вугілля добуває 21 виробниче об'єднання, у складі яких понад 200 шахт і шахтоуправлінь. У районі діє 59 збагачувальних фабрик. Це так звана "гірничопромислова зона". В останні роки видобуток вугілля дещо зменшився. Нафтову і нафтопереробну промисловість представлено видобутком нафти у Луганській області та Лисичанським нафтопереробним заводом. На місцевому вугіллі, довізних мазуті та газі працює електроенергетика. У районі працює п'ята частина загальної кількості електростанцій України (Луганська, Слов'янська, Курахівська, Вуглегірська, Штерівська, Сіверськодонецька, Старобешівська, Миронівська тощо), які виробляють майже 30% загального виробництва електроенергії в Україні.

Перше родовище у *Донецькому вугільному басейні* було відкрите 1722 року за 25 верст від Бахмута у балці Скелевата. Вугілля видобували для виробничих потреб. Незабаром було відкрите друге родовище на річці Білій, правій притоці Лугані. 1796 році поблизу Лисичанська збудовано першу вугільну шахту. 1820 р. поклади кам'яного вугілля було відкрито в районі Олександрівської слободи. Згодом з'явилися дрібні шахти ("дудки"), де розроблялися лише верхні пласти. 1841 р. на орендованих у місцевого поміщика землях новоросійський генерал-губернатор граф М.С.Воронцов збудував велику Олександрівську копальню.

У 1771-74 рр. відкрито Корсунську копальню № 1 у Горлівці, що стала на той час найбільшим підприємством кам'яновугільної промисловості.

У середині XIX ст. розпочалася промислова розробка кам'яного вугілля в районі Макіївки. До початку 90-х рр. завдяки притоку іноземного капіталу тут сформувався Макіївський гірничий район.

1872 р. було створено першу акціонерну компанію цієї галузі – "Гірниче і промислове Товариство на Півдні Росії", а до 1900 р. таких компаній було вже 20. Вони засновувались переважно на французькому та бельгійському капіталі.

Нині кам'яновугільну промисловість представляють державні холдингові компанії Донбасантрацит, Ровенькиантрацит, Луганськвугілля, Добропіллявугілля та виробничими об'єднаннями Донецьквугілля, Макіїввугілля, Краснодонвугілля, Красноармійськвугілля, Дзержинськвугілля, Шахтарськвугілля, Орджонікідзевугілля (Єнакієве), Артемвугілля (Горлівка), Октябрськвугілля (Кіровське).

У *машинобудуванні і металообробці* на основі використання виробленого у районі металу, потужної енергетичної бази, наявності висококваліфікованих кадрів розвиваються головним чином металоємні виробництва. Найбільшим центром важкого машинобудування є Краматорськ, де випускають крокуючі екскаватори, прокатні стани, шахтне устаткування, верстати тощо. Устаткування для вугільної промисловості виробляють у Горлівці, Донецьку, Дружківці, Луганську; для металургійної – у Дебальцевому, Макіївці, Слов'янську, хімічної – Сніжному. Транспортне машинобудування розвинуте у Луганську (виробництво тепловозів), Стаханові (виробництво вагонів). Центрами сільськогосподарського машинобудування є Луганськ і Маріуполь. Електротехнічну продукцію виробляють у Первомайську, Слов'янську, Донецьку. Також у районі

розвинуті верстатобудування, приладобудування, судноремонт (Маріуполь), виробництво холодильників та іншої побутової техніки (Донецьк /АТ "Норд"/) тощо.

Чорна металургія розвивається на основі місцевого коксівного вугілля, нерудної сировини (флюсів та ін.) та довізної придніпровської залізної і марганцевої руди. У районі знаходиться третина підприємств галузі. Підприємства повного металургійного циклу розміщено у Маріуполі, Макіївці, Єнакієвому, Краматорську, Алчевську. Завод неповного циклу розташований у Костянтинівці, трубний і стале-дротово-канатний – у Харцизьку, трубний – у Луганську, феросплавів – у Стаханові, прокатних валків – у Лутугиному. Коксохімічна промисловість виробляє більше половини коксу в Україні. Основними центрами є Авдіївка, Алчевськ, Стаханов, Макіївка, Єнакієве, Донецьк, Маріуполь. Виробництво вогнетривів здійснюється у Красногорівці, Часовому Яру, флюсів – у Докучаєвську, Сіверську.

1866 р. князь Кочубей отримав від уряду концесію на будівництво заводу залізничних рейок. Згодом він поступився правами англійцю Дж.Юзу, який 1869 р. уклав з урядом "Угоду на утворення Новоросійського Товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва і товариства залізничної вітки від Харківсько-Азовської лінії", отримавши при цьому певні субсидії та пільги. Будівництво заводу велося поблизу Олександрівської копальні. 1872 р. розпочато виплавку чавуну на кам'яному вугіллі, налагоджено вперше в країні коксове виробництво, а з наступного року завод працював з повним металургійним циклом. Уже 1874 р. за обсягами виробництва металургійний завод Новоросійського Товариства посів перше місце в Російській державі. Підприємство працювало в основному на держзамовлення. З початком будівництва заводу утворилося селище, яке згодом злившись з шахтарським селищем Олександрівської копальні, утворило місто Юзівку.

1895 р. створено нове Донецьке-Юр'ївське металургійне товариство, яке збудувало металургійний завод поблизу залізничної станції Юр'ївка Катеринінської залізниці (згодом – місто Алчевськ).

1858 р. за кілька кілометрів від сел Софіївки і Роздольського на р.Садках почалося будівництво казенного дослідного Петровського чавуноливарного заводу. 1866 р. тут вперше у Російській імперії виплавлено чавун на мінеральному паливі. 1895-97 рр. Російсько-бельгійське металургійне товариство (серед акціонерів якого – Ф.Єнакієв) поряд із старим збудувало новий Петровський завод, а у 1898 р. всі навколишні селища злились в одне – Єнакієве.

Наявність порту, близькість до запасів вугілля та залізних руд, зручне розташування щодо ринків збуту сприяло будівництву металургійних заводів і в Маріуполі. У 1896-97 рр. Нікополь-Маріупольським гірничометалургійним товариством збудовано металургійний завод "Нікополь", а у 1998-99 рр. акціонерною компанією "Російський Провіданс" – завод "Провіданс". 1920 р. з метою концентрації виробництва обидва заводи злились у "Маріупольські об'єднані металургійні державні заводи", згодом – металургійний завод імені Ілліча.

Кольорову металургію Донецького району представлено Микитівським ртутним комбінатом, Костянтинівським цинковим заводом (продукцією якого є свинець, цинк, олово, кадмій тощо), Артемівським заводом з обробки кольорових металів (випускає мідний і латунний прокат), Донецьким підприємством "Вторкольормет", Свердловським заводом алюмінієвих сплавів, Торезьким твердих сплавів тощо.

Хімічна промисловість Донецького району, що розвивається на базі використання власної сировини, має широку спеціалізацію. У районі

виробляють мінеральні добрива (азотні у Сєвєродонецьку /ВО ”Азот”/ і Горлівці /концерн ”Стирол”/, фосфатні – у Костянтинівці), кальциновану та каустичну соду у Лисичанську, Слов’янську, барвники у Рубіжному, склопластики у Сєвєродонецьку, хімреактиви у Слов’янську і Донецьку, гумотехнічні вироби у Лисичанську, синтетичні смоли, пластмаси, отрутохімікати тощо. Сажове виробництво налагоджено у Стаханові. Луганськ – центр хіміко-фармацевтичної промисловості. У Маріуполі діє графітовий комбінат.

Промисловість будівельних матеріалів – важлива складова господарського комплексу Донецького району. Макрорайон є найпотужнішим виробником цементу в Україні. Функціонують Амвросіївський, Краматорський, Макіївський, Єнакієвський, Луганський та ін. цементні підприємства. В Амвросіївці знаходиться азбесто-трубний завод. Продукцією будівельного комплексу є шифер, цегла, залізобетонні конструкції тощо. Віконне та технічне скло виробляють у Костянтинівці, керамічну плитку – в Артемівську, порцеляно-фаянсову продукцію – у Дружківці.

Великі міста Донецьк, Луганськ, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, є центрами *легкої промисловості*, зокрема трикотажної, швейної, взуттєвої, виробництва бавовняних (Донецький бавовняний комбінат, Макіївська бавовнопрядильна фабрика) і вовняних (Луганський тонкосуконний комбінат) тканин. У Донецьку, Луганську розміщено фабрики дитячих іграшок.

Деревообробна і меблева промисловість макрорайону працює на довізній сировині. Центрами її виробництв є Донецьк, Артемівськ, Костянтинівка, Горлівка тощо. Найбільша фабрика України з виробництва олівців розташована у Слов’янську (“Самоцвіти”).

Центрами *харчової промисловості*, зокрема, м’ясної, молочної, масло-сироробної, борошномельної, олійної та інших галузей, що виробляють продукцію щоденного попиту, є великі міста. Соляну промисловість розвинуто в Артемівську і Слов’янську, рибну і рибопереробну – у Маріуполі і Донецьку; працюють відомі в Україні Артемівський завод шампанських вин, кондитерська фабрика “Концерн А.В.К.”.

1876 р. у результаті розвідувальних робіт у Бахмутській котловині було знайдено значні запаси кам’яної солі – найбільший в світі район соляних родовищ. Уже через 10 років на нього припадало понад 12% видобутку солі в Російські державі. Сіль вивозили переважно до Польщі, Литви.

Агропромисловий комплекс. АПК Донецького району має спеціалізацію Степової агропромислової зони: м’ясо-, молоко-, зернопромислову, олійнопродуктову та плодоовочеконсервну. Соціально-економічні передумови Донецького району зумовили розвиток навколо Донецька одного з найпотужніших АПТК приміської спеціалізації, зорієнтованого на забезпечення продуктами харчування населення Донецько-Макіївської

агломерації. Господарства району реалізують по п’ятій частині олійних культур, овочів, яєць загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється шоста частина загальнодержавного виробництва олії.

Основу АПК району становить сільське господарство. Загальна земельна площа Донецького району 5 320 тис.га. Сільськогосподарські угіддя складають 73% земельної площі, з них 75% - це рілля і майже 20% - сіножаті та пасовища. В районі велика питома вага несільськогосподарських земель, тобто зайнятих промисловою, селітебною забудовою, транспортними комунікаціями.

Структура посівних площ сільськогосподарських культур така: зернові – 50%, кормові – 30%, технічні – 15%, овочебаштанні, картопля та інші – 5%. Це зумовило розвиток таких галузей сільського господарства як вирощування зернових культур, соняшника, овочебаштанних та овочевих культур, скотарства, свинарства, птахівництва тощо.

В АПК району сформувались і функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, молоко-, м’ясо-, птахопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Сфера послуг у районі є достатньо розвинутою. Тут висока частка підприємств громадського харчування, торгівлі, побутового обслуговування, закладів дошкільного виховання, шкіл. Але вартість платних послуг та товарообігу як продовольчими, так і непродовольчими товарами на душу населення нижчі за середні показники в Україні. Район має низькі показники забезпеченості клубами і бібліотеками, а забезпеченість населення місцями у закладах клубного типу на 50% є нижчою за середні показники.

У Донецькому районі знаходиться 30 вищих навчальних закладів (понад 10%), в яких навчається 12% українського студентства. Зокрема, це Донецький і Східноукраїнський (Луганськ) університети. Тут велика кількість наукових закладів Донецького наукового центру НАНУ.

1965 р. на базі університету та чотирьох науково-дослідних інститутів утворений *Донецький науковий центр* АН УРСР. Нині він об’єднує наукові установи Донецької та Луганської областей з центром у Донецьку.

На території Донецького району діють такі НД та ПКТІ: вугільний, гірничої механіки, гірничорятувальної справи, комплексної механізації шахт, чорних металів, теплоенергетики, гігієни праці і профзахворювань, економіки промисловості, технічної кібернетики, пластмас, вибухозахисного обладнання у Донецьку, вуглезбагачення, захисту грунтів від ерозії в Луганську, машинобудування у Краматорську, безпеки робіт у гірничій промисловості в Макіївці, соляної промисловості в Артемівську, скловиробів у Костянтинівці, техніки безпеки у хімічній промисловості в Сєвєродонецьку тощо. У Дружківці знаходиться Донецька дослідна станція виноградництва.

Кількість музеїв і театрів у районі є недостатньою. Переважна більшість музеїв є краєзнавчими та революційної, трудової, бойової слави. Театри розміщено у Донецьку, Луганську, Маріуполі, Макіївці.

На території району знаходяться Луганський (Стрілецький Степ, Станично-Луганський Степ, Провальський Степ) та Український степовий (Хомутівський Степ, Крейдяна Флора) заповідники.

Відомим об'єктом паломництва є православний Святогірський монастир у Слов'яногірську.

Готельне господарство району є достатньо забезпеченим інфраструктурою, але через недостатню якість надання послуг та інші причини має дуже низькі коефіцієнти використання місткості готелів. Забезпеченість жителів району лікарями та лікарняними ліжками відповідає середньоукраїнському показнику.

У Донецькому районі створилася одна з найгірших криміногенних ситуацій.

П'ята частина будинків відпочинку та пансіонатів від загальної їх кількості в Україні розміщено у Донецькому районі, який після Придніпровського займає друге місце за питомою вагою перерахованих закладів в Україні. Тут також знаходиться майже 8% санаторіїв та пансіонатів з лікування, що використовують водо- і грязелікування. На базі соляних озер континентального походження (Вейсове, Рапне, Сліпне), що утворились у результаті карстових процесів функціонує бальнеогрязевий Слов'янський курорт. Відомими є кліматичний і грязевий курорт Маріуполь та кліматичний Слов'яногірськ.

Транспорт. У районі розвинутими є всі види транспорту. Найважливіше значення має залізничний, з довжиною залізниць 2 847 км та найвищою їх густотою – 56 км/1000 км^2. Головними напрямками залізничних магістралей є Донбас – Придніпров'я, Донбас – Москва, Донбас – Київ. Найпотужніші залізничні вузли – Донецьк, Горлівка, Луганськ, Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Попасна, Іловайськ, Волноваха та ін.

Довжина автомобільних шляхів 13,6 тис.км. Їх густота в Донецькій області – 302 км/1000км^2, у Луганській – 210 км/1000 км^2. Головними магістралями є Москва – Ростов-на-Дону (проходить через Слов'янськ, Костянтинівку, Артемівськ, Дебальцеве), Донецьк – Луганськ, Артемівськ – Маріуполь, Донецьк – Дніпропетровськ, Донецьк – Харків, Луганськ – Ростов-на-Дону, Луганськ – Запоріжжя.

На узбережжі Азовського моря розміщено морський порт Маріуполь. Аеропорти є у Донецьку, Луганську, Маріуполі і Сєвєродонецьку.

У Маріуполі розташовано три порти. Перший – морський торгівельний, куди прибувають керченські агломерати, а також марганцеві руди, цемент, ліс та ін. матеріали. Через нього експортується донецьке вугілля, метал, хліб. Другий порт знаходиться біля заводу "Азовсталь". Через нього керченська руда потрапляє прямо в цехові бункери, агломерат – у доменні печі. Третій – порт рибалок, розташований в гавані Шмідта, поблизу рибоконсервного комбінату.

Територію району перетинають магістральні газопроводи “Союз”, Ставрополь – Москва та нафтопроводи Самара – Слов’янськ, Грозний – Лисичанськ. У районі функціонують продуктопроводи Лисичанськ – Луганськ, Лисичанськ – Донецьк. Територію перетинає аміакопровід Тольятті – Горлівка – Одеса.

6. Територіальна структура району. Господарські зв’язки.

До складу Донецького СГР входять два суспільно-географічні ***мезорайони*** – Донецький і Луганський.

Донецький мезорайон сформувався на основі Донецько-Макіївського, Горлівсько-Єнакієвського, Маріупольського господарських вузлів та важливих Краматорсько-Слов’янського, Артемівського і Торезо-Сніжнянського районоформуючих центрів. Його спеціалізацією є вугільна промисловість, чорна і кольорова металургія, важке машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика та цементна промисловість.

Луганський мезорайон сформувався на основі Луганського, Стаханівсько-Алчевського господарських вузлів та важливих Лисичансько-Рубіжанського, Краснолуцько-Антрацитівського районо-формуючих господарських центрів. Північна частина мезорайону, що охоплює 60% його території, відома як потужний агропромисловий регіон з центром у Старобільську. Спеціалізацією мезорайону є вугільна промисловість, важке і транспортне машинобудування, хімічна промисловість, чорна і кольорова металургія та виробництво продовольчої продукції.

● - господарські вузли
ДМ - Донецько-Макіївський
ГЄ - Горлівсько-Єнакієвський
М - Маріупольський
Л - Луганський

○ - районоформуючі господарські центри
К - Красноармійський
ТС - Торезо-Сніжнянський
ЛР - Лисичансько-Рубіжанський
СА - Стаханівсько-Алчевський
КА - Краснолуцько-Антрацитівський
КСА - Краматорсько-Слов'янсько-Артемівський

Рис.7. Опорний каркас території Донецького СГР

Господарські зв'язки. Частка Донецького району в експортних поставках України є значною і складає понад 20%, в імпорті – понад 7%. Частка іноземних інвестицій, вкладених у господарство району досить мала (6%). Донецький СГР підтримує господарські зв'язки з понад 50 країнами світу та усіма макрорайонами України. З району вивозять кам'яне вугілля, кокс, чорні метали, вогнетриви, гірничо-добувне, металургійне устаткування, мінеральні добрива, соду, цемент, скло, кухонну сіль тощо. До району ввозять природний газ, нафту та нафтопродукти, залізну і марганцеву руду,

лісоматеріали, різноманітну продукцію машинобудування, легкої та харчової промисловості тощо.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

У Донецькому СГР можна виділити такі найактуальніші проблеми:

1. У структурі виробництва регіону переважають інерційні галузі, яким притаманні капіталомісткість, невисокі темпи розвитку: паливно-енергетична, металургійна, важке машинобудування, основна хімія. Частка цих низькорентабельних галузей в структурі промислового виробництва 70-80%, у той час як частка інтелектоємних, трудомістких і ресурсозберігаючих виробництв надто мала, тобто в районі сформувалась однобічна галузева структура промисловості, орієнтована на сировинну базу. Галузі спеціалізації Донбасу є не лише не маневреними самі по собі, але й стримують загальну структурну трансформацію виробництва, оскільки відволікають значні ресурси на потреби підтримання досягнутого рівня виробництва та ремонту устаткування. Усе це вимагає удосконалення галузевої структури промисловості, у тому числі запобігання моногалузевій структурі промисловості містечок і смт.

2. У регіоні гостро стоїть проблема раціонального використання трудових ресурсів, у тому числі проблема використання жіночої робочої сили. Це вимагає розширення мережі підприємств сфери послуг, створення філіалів підприємств легкої, харчової промисловості тощо.

3. Добування вугілля відкритим способом призводить до утворення техногенних форм (териконів, проваль), знищення ґрунтово-рослинного покриву сільськогосподарських угідь. Більшість териконів розміщені поблизу Донецька і Макіївки (180 териконів). Більше 100 відвалів навколо Донецька вміщують до 100 млн т порід і займають 1,5 тис.га території міста. Це вимагає рекультивації земель, використання алевритів і сланців териконів як мікродобрив в суміші з гумусом для відновлення родючого шару ґрунту.

4. Екологічні проблеми району пов’язані із:

- водозабезпеченням, забрудненням підземних вод промисловими стоками. У регіоні розвиваються водомісткі галузі. Проблема полягає не стільки у великих заборах води, як у величезній концентрації шкідливих домішок в ній;
- горінням териконів, переробкою конусоподібних відвалів, їх озелененням;
- високою розораністю сільськогосподарських угідь (більше 80%);
- деградацією ґрунтів у результаті проведення непродуманого зрошування і осушення, водною і вітровою ерозією;
- викидами в атмосферу шкідливих речовин промисловими підприємствами. Так, 42% підприємств не мають санітарно-захисних зон, розміри яких відповідали б нормативам;
- викидами в атмосферу шкідливих речовин транспортними засобами тощо.

5. Проблеми вугільної промисловості. Розвідані запаси вугілля Донбасу складають 230 млрд т, у тому числі 25% - антрацит і 22% - коксівне вугілля. Останні 15 років у районі спостерігається тенденція до зменшення обсягів видобутку вугілля. Це пов'язано з цілим рядом причин:

- вік третини шахт понад 45 років, у тому числі 50 шахт (а це 17% їх загальної кількості) введено в експлуатацію ще до 1917 року. 70% шахт не реконструювались понад 25 років;

- більше половини вугілля видобувають у шахтах на глибині понад 600 метрів, а 15 шахт розміщено на глибині понад 1000 метрів. 70% шахт мають підвищену газоносність;

- вугільні пласти мають невелику потужність (45-60 см). Потужні пласти розміщено на глибині понад 500 метрів. Як правило, вугільні пласти залягають похило, іноді вертикально.

Усе це ускладнює умови добування вугілля і зумовлює його високу собівартість. 1991 р. розмір витрат на тонну умовного палива у Донбасі дорівнював 18 крб., тоді як у вугільних басейнах Західного і Східного Сибіру Росії – 6-8 крб.

Розроблено програму реструктуризації вугільної галузі Донбасу, в якій йдеться про те, що лише 20% шахт мають підстави для рентабельного функціонування. Майже половину шахт необхідно реконструювати із залученням іноземних кредитів та бюджетних асигнувань, а третина шахт підлягає закриттю. За прогнозними оцінками РВПС України НАН України, до 2015 року у Донецькій області закриється до 70 шахт, найбільше у Донецько-Макіївській, Горлівсько-Єнакієвській, Торезо-Сніжнянській агломераціях, а також Краснодонському, Краснолуцько-Антрацитівському, Стаханово-Алчевському та Лисичансько-Рубіжанському промислових вузлах. Але, на нашу думку, це не є розумним вирішенням проблеми, адже закриття шахт призведе до безробіття, соціальної напруги в регіоні.

6. Докорінної реконструкції потребує чорна металургія і машинобудівний комплекс району, оскільки за останні 20 років капіталовкладення в галузі не відповідали потребам і були мізерними.

Перспективами розвитку Донецького СГР є розвиток таких наукомістких ресурсозберігаючих виробництв, як машинобудування (транспортне, приладо- і верстатобудування тощо), легкої, харчової, скляної, медичної, поліграфічної, порцеляно-фаянсової промисловості тощо. Частка району у виробництві вугілля та продукції чорної металургії в масштабах держави буде знижуватись. Розвиток чорної металургії має орієнтуватися на нематеріаломістке виробництво, на розробку технологій випуску високоякісних металів.

Важливий напрям реструктуризації господарського комплексу району пов'язаний із створенням ряду спеціальних економічних зон як "Азов", "Донецьк" (Донецька область).

Запитання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте особливості ПРП Донецького району.
2. Визначте чинники високого рівня урбанізації району.
3. Охарактеризуйте сучасний стан та перспективи розвитку вугільної промисловості Донецького району.
4. Розкрийте особливості територіальної організації рекреаційного комплексу району.
5. Проаналізуйте чинники розвитку господарства Луганського мезорайону.

Тема: ПРИДНІПРОВСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

Придніпровський район у складі Дніпропетровської і Запорізької областей займає площу 59.1 тис.км^2, що складає 9.8% території України. За цим показником він більший, ніж Хорватія, Данія чи Швейцарія.

В районі проживає понад 5.8 млн чол., що становить 11.5% загальної кількості населення України. Тут проживає населення більше, ніж в Ізраїлі, Данії, Грузії чи Ірландії.

Галузями ***спеціалізації*** господарства Придніпровського СГР є:

- чорна (I_c=3,5) і кольорова (I_c=4,3) металургія;
- електроенергетика (I_c=1,3);
- машинобудування (I_c=1,2), а саме електротехнічне, важке, транспортне, сільськогосподарське;
- хімічна промисловість (I_c=1,2), а саме коксохімія, виробництво мінеральних добрив, гумотехнічних та лакофарбових виробів, пластмас;
- промисловість будівельних матеріалів (I_c=1,0);
- харчова промисловість (I_c=1,1).

Вигідність ***суспільно-географічного положення*** Придніпровського району визначають:

- розміщення у центрально-східній частині України;
- сусідство з розвиненим в економічному відношенні Донецьким районом, що дає можливість розвивати різноманітні виробничі зв'язки, передусім сировинні та збутові;
- район перетинає велика водна транспортна магістраль Дніпро і омиває з півдня Азовське море (приморське положення), що дає можливість розвивати річковий і морський види транспорту та рекреаційне господарство;
- густа мережа сухопутних транспортних шляхів, а також велика водна артерія Дніпро, що створюють сприятливі умови для різноманітних зв'язків з іншими районами України та з деякими зарубіжними країнами;

- розміщення у межах Степової природно-господарської зони із сприятливими умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Господарське освоєння території Придніпровського району в порівнянні з іншими регіонами України розпочалось не так давно.

В середині XV ст. лівобережжя району входило до складу Кримського ханства, правобережжя - Великого Князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. запорізькі землі відійшли до Польщі, Приазов'я перебувало в Кримському ханстві. З 30-х рр. XVI ст. до 1709 р. на території району знаходилось особливе політико-адміністративне утворення - Запорізька Січ (з центром на о.Хортиця), а у 1734-75 рр. - Нова Січ.

За Андрусівським перемир'ям 1667 р. Запоріжжя юридично знаходилось під подвійною владою Польщі та Росії, за Бахчисарайським миром 1681 р. - Польщі, фактично перебуваючи під владою Росії, що юридично закріплено "Вічним миром" 1686 р. Проте правобережні землі південніше Тясмина ("задніпровські місця") мали залишатись незаселеними. У 1764 р. Запоріжжя ввійшло до складу новоствореної Новоросійської губернії, а з 1775 р. - Новоросійської (правобережне) та Азовської (лівобережне) губерній, які у 1783 р. об'єднані в Катеринославське намісництво. Приєднані до Росії у 1783 р. землі Кримського ханства ввійшли до створеної наступного року Таврійської області.

У 1796 р. всі землі району були об'єднані в складі Новоросійської губернії, де повітовими центрами стали Новоросійськ /Катеринослав/, Павлоград і Новомосковськ. У 1802 р. в результаті її розділу територія району ввійшла до Катеринославської (повітові центри - Верхньодніпровськ, Катеринослав /Дніпропетровськ/, Новомосковськ, Олекандрівськ /Запоріжжя/, Павлоград) та Таврійської (Бердянськ, Мелітополь) губерній.

Початок багатьом поселенням на території району поклали створені у XVII ст. зимівники запорізьких козаків, які поселялися для несення служби по долинах Дніпра та його притоках до Кальміуса, який розмежовував землі запорізьких і донських козаків.

У XVII ст. Запоріжжя було важливим районом виробництва селітри, металообробки. В сільському господарстві домінувало тваринництво (передусім скотарство), землеробство було розвинене лише у північній частині (вирощування гречки, ячменю, вівса, гороху).

Після ліквідації Запорізької Січі та російсько-турецької війни 1768-74 рр. активізувалось освоєння "задніпровських місць".

З утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії був прийнятий "План щодо роздачі у Новоросійській губернії казених земель для їх заселення". Для стимулювання розвитку промисловості і торгівлі бажаючим заснувати підприємства надавались додаткова земля, гшові кредити, право проятгом 10 років вести безмитну торгівлю товарами власного виробництва, якщо на внутрішньому ринку їх не вистачало. Для заохочення лісонасадження право на винокуріння надавалось лише за умови вирощування лісу. Ділянки землі, де висаджувався ліс і добувались будівельні матеріали, переходили у довічне володіння.

Для захисту південно-західної частини Російської імперії від татар та турків у 1770-71 рр. була закладена Дніпровська укріплена лінія (між річками Дніпро, Берда), в складі якої збудована Олександрівська фортеця (згодом - місто Олександрівськ). Після російсько-турецької війни 1775 р. для зв'язку центра Новоросії - Кременчука з військами на півдні було розпочато будівництво Кизикерменського поштового тракту (засновано 10 пунктів, у тому числі Кривий Ріг). У 1776 р. заснований Катеринослав, 1780 р. - Нікополь, Павловськ /Павлоград/.

Але лише з кінця XVIII ст. поселення району почали отримувати статус міст - Нікополь (1782), Катеринослав (1783), Новомосковськ (1784), Павлоград (1797), Олександрівськ (1806), Бердянськ (1841), Мелітополь (1841).

У XIX ст. найбільшим містом району, основним економічним, торгівельним, науково-освітнім, банківським регіональним центром став Катеринослав - четверте за кількістю жителів місто на території України (113 тис.чол., 1897 р.). Населення решти міст не перевищувало 30 тисяч.

Дослідження залізних руд Криворіжжя розпочалися з другої половини XVIII ст., а їх промислова експлуатація - століттям пізніше. З 80-х рр. XIX ст. також розпочалася експлуатація родовищ марганцевих руд Нікопольського басейну.

За період з 1890 по 1900 рр. кількість зайнятих в залузорудній промисловості Кривбасу зросла з 2 до 7 тис.чол., а обсяги добутої залізної руди - з 23 до 210 млн пудів у рік; обсяги видобутку марганцевої руди збільшились від 0.66 до 10.0 млн пудів у рік.. На початку XX ст. більшість рудників були об'єднані синдикатом "Продаруд".

Потреби технічного переозброєння промисловості, залізничне будівництво, широке застосування машин у сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку стимулювали у другій половині XIX ст. зростання попиту на метал. Значним поштовхом для розвитку металургії на території Придніпровського району послужили введення мита на ввезення до Росії металовиробів (1884 р.) та збільшення мита на ввезення чавуну і залізної руди. Після цього іноземці перестали ввозити товари, а почали вкладати капітал у розвиток галузі. Переважно за рахунок іноземного капіталу були збудовані металургійні заводи Олександрівський Південно-Російський Брянського АТ у Катеринославі, Дніпровський Південно-Російського металургійного товариства у Кам'янському /Дніпродзержинську/, а також чавуноливарні заводи Криворізького Товариства залізних руд.

На початку XX ст. більшість металургійних підприємств входили до синдикату "Продамет". До синдикату з продажу залізних труб "Трубопродаж" входили три трубопрокатні заводи братів Шодуар (згодом заводи ім.Ленінського Комсомолу, ім.Комінтерну, металургійного устаткування), трубопрокатний Б.Гантке, трубозалізопрокатний Ланге (Катеринослав). Діяв сталеливарний завод Езау і К^{o} (згодом комбайновий).

Важливе значення для господарського піднесення території мало будівництво в кінці XIX ст. заводів сільськогосподарського машинобудування Дж.Грієвза у Бердянську (на той час найбільше в Європі підприємство з виробництва жниварок), А.Коппа в Олександрівську (нині АвтоЗАЗ), а також Катеринославського машинобудівного, Нижньодніпровського вагонобудівного, Олександрівського суднобудівного заводів тощо.

На початку XX ст. найбільшими промисловими підприємствами за кількістю зайнятих на території Придніпровського району були Дніпровський металургійний завод у Кам'янському (понад 10 тис.чол.) та Брянський у Катеринославі (майже 9 тис.чол.).

В сільському господарстві суттєво зростало значення виробництва зерна (передусім пшениці); традиційно розвиненим залишалось тваринництво (скотарство, вівчарство) та рибальство (по узбережжях Дніпра).

У 1817 р. генерал-губернатором Новоросії Рішельє в гирлі р.Обіточної був збудований порт (нині Приморськ), але місце виявилось невдалим. Залишалась потреба у будівництві порта, через який експортувалося б зерно Приазов'я і Придніпров'я. У 1827 р. під керівництвом генерал-губернатора Воронцова було розпочато будівництво пристані і міста на узбережжі Бердянської затоки поблизу поселення Берда. Його населення було на 10 років звільнене від будь-яких податків. З 1841 р. поселення і порт стали містом Бердянськом, а з 1852 р. управління містом перейшло до начальника порту.

В першій половині XIX ст. збудований морський порт у Бердянську, а з середини століття розпочалося регулярне судноплавство за маршрутом Нікополь - Одеса. Важливе значення мало й будівництво залізниць, що зв'язали промислові центри та сільськогосподарські райони: Лозово-Севастопольська з відгалуженням до Катеринослава, дві Катеринінські (Донбас - Кривбас).

Поряд з Катеринославом важливу роль у торгівельних відносинах відігравали Олександрівськ, Мелітополь, Кривий Ріг, Павлоград (метал, хліб, худоба, вовна), а також Нікопольська пристань на Дніпрі (зерно, борошно, сіль) та Бердянський порт на Азовському морі (передусім зерно). У Катеринославі діяли комерційний банк, товариства взаємного кредиту, міський банк (останній кредитував металургійну та кам'яновугільну промисловість).

Перший вищий навчальний заклад на території району - Вище гірниче училище в Катеринославі (з 1912 р. - гірничий інститут).

У XIX - на початку XX ст. заклади середньої спеціальної освіти були представлені сільськогосподарським училищем у Катеринославі, механіко-технічним в Олександрівську, мореходними класами в Бердянську. На початку XX ст. було засноване Катеринославське наукове товариство.

Цікавим є той факт, що існував наказ про утворення у 1784 р. університету у Катеринославі, але спочатку нестача викладачів, а згодом російсько-турецька війна завадили цьому.

У 1918 р. була ліквідована Таврійська губернія - Бердянський та Мелітопольський повіти перейшли до Катеринославської губернії, а у 1921-23 рр. зі складу останньої виділена Запорізька губернія. З переходом до нового адімінстративно-територіального устрою (1925 р.) окружними центрами стали Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя та Мелітополь. У 1932 р. була створена Дніпропетровська область, а у 1939 р. з її складу виділена Запорізька.

В 20-30-ті рр. XX ст. відбувалось значне промислове піднесення території району - збудовано ряд нових металургійних підприємств ("Криворіжсталь", "Запоріжсталь", Дніпровські алюмінієвий у Запоріжжі, південнотрубний у Нікополі, коксохімічні у Дніпропетровську та Кам'янському); створена потужна енергетична база - Дніпровська ГЕС, Криворізька, Дніпропетровська ДРЕС.

У 1923 р. Кічкаським заводом № 14 разом з Великотокмацьким "Червоний прогрес" збудований перший вітчизняний трактор "Запорожець".

В післявоєний час продовжувалось промислове зростання: збудовані нові машинобудівні підприємства (Запорізький електротрансформаторний завод, Бердянський завод "Азовкабель"); відкриті запаси урану в надрах

Жовторіченського залізорудного родовища (в кінці 40-х рр.), збудовані титано-магнієвий у Запоріжжі, шинний в Дніпропетровську, хімкомбінат та ГЕС у Дніпродзержинську, розпочато освоєння Білозерського залізорудного басейну, відкрито канал Дніпро - Кривий Ріг (50-60-ті рр.). В 70-х рр. збудовані Дніпрогес-2, Криворізька ДРЕС-2, у 80-х - Запорізька АЕС.

У 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів заснований Дніпропетровський університет, а у 1985 р. на базі педінституту - Запорізький.

Значна кількість вузів на території району відкрита у 30-х рр., зокрема Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування, Криворізький гірничорудний, педагогічні в Мелітополі, Кривому Розі, Запоріжжі.

2. Природні ресурси.

Придніпровський СГР поряд з Донецьким СГР є найбільш забезпеченим природно-ресурсним потенціалом, зокрема мінеральними і земельними ресурсами. Інтегральний природно-ресурсний потенціал району становить 15% від загального в Україні. Район відноситься до групи дуже добре забезпечених мінеральними ресурсами, добре забезпечених земельними ресурсами, середньо забезпечених водними та рекреаційними з практичною відсутністю лісових ресурсів. Унікальне поєднання природних умов і ресурсів є однією з основних передумов формування потужного територіально-виробничого комплексу Придніпровського району.

Придніпровський район дуже багатий на мінеральні ресурси і характеризується їх вдалим поєднанням: поряд з залізо- і марганцеворудними басейнами розташовані запаси кам'яного і бурого вугілля, уранових руд тощо. Мінеральні ресурси району представлені паливними, рудними і нерудними.

З паливних ресурсів в районі є кам'яне вугілля Донецького і буре вугілля Дніпровського басейнів. Поклади кам'яного вугілля зосереджені в межах східної частини Дніпропетровської області (Західний Донбас), запаси якого становлять майже 8.6 млрд тонн. Поклади бурого вугілля виявлені в П'ятихатському, Верхньодніпровському, Криворізькому і Синельниківському районах, нафта та природний газ - у Царичанському і Новомосковському районах Дніпропетровської області (Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область).

Основним природним багатством району є рудні ресурси, серед яких виділяються Криворізький і Білозерський залізорудні басейни та Нікопольський і Великотокмацький марганцеворудні. Запаси Криворізької залізної руди становлять понад 12 млрд тонн, або понад 80% запасів залізної руди в Україні. У Дніпропетровській області є й інші перспективні залізорудні родовища, такі як Оріхово-Павлоградська та Чортоницька магнітні аномалії, Жовтянське родовище у П'ятихатському районі. На Нікопольський і Великотокмацький басейни припадає 100% запасів марганцевих руд в Україні. Всі ці запаси є потужною базою для розвитку чорної металургії району. Руди кольорових металів представлені

родовищами титану (Самотканське родовище Дніпропетровської області), бокситів (Високопільське родовище Дніпропетровської області), рутило-ільменітових руд, цирконію, кобальту. На їх основі розвивається кольорова металургія району.

Промислове значення мають нерудні корисні копалини, передусім будівельні матеріали - граніти (Бородаївське, Нікопольське, Кудашівське родовища), каоліни (Просянське родовище), вогнетривкі глини, вапняки (Криворіжжя), графіт, польовий шпат, діабаз, кварцеві піски тощо.

Клімат району помірно-континентальний з тривалим вегетаційним періодом, жарким посушливим літом та малосніжною нехолодною зимою. Основна частина території розташована на Придніпровській низовині. Вздовж морського узбережжя простягаються довгі, вузькі піщані коси, намиті морем. Серед зональних типів грунтів переважають чорноземи: на півночі - чорноземи звичайні, на півдні - південні та південні солонцюваті. Рівнинний характер рельєфу і високоврожайні грунти в поєднанні з сприятливими агрокліматичними умовами створюють передумови для розвитку інтенсивного багатогалузевого землеробства, а в цілому сприятливі для проживання та господарської діяльності населення даного регіону. Землі району майже повністю розорані.

Водні ресурси району представлені водами Дніпра та його приток (Орелі, Самари з Вовчою, Інгульця та ін.). Для них характерна незначна кількість стоку в річкові басейни, що свідчить про невисоку обводненість території. Для регулювання водних ресурсів створено цілий ряд водосховищ Дніпровського каскаду ГЕС - Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське. У вододефіцитні частини району здійснюється магістральна подача води за допомогою каналів Дніпро-Кривий Ріг, Дніпро-Донбас. В цілому Придніпровський СГР є вододефіцитним районом у зв'язку з дуже інтенсивним використанням водних ресурсів як у галузях промисловості (на підприємствах чорної, кольорової металургії, хімічної промисловості), так і для зрошувального землеробства.

Лісові ресурси району дуже обмежені. Деяке господарське значення мають тільки ліси в долині Дніпра (Чорний ліс та ін.) і лісосмуги в степах району.

Рекреаційні ресурси Придніпровського СГР представлені сприятливими кліматичними умовами, морськими пляжами, лікувальними грязями лиманів і озер, джерелами мінеральних вод. Найбільший рекреаційний потенціал мають долина Дніпра з унікальними лісовими масивами в плавнях та узбережжя Азовського моря. Приморська частина району багата на мінеральні води та лікувальні грязі (Мелітополь, Бердянськ).

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічна ситуація в районі характеризується такими показниками: високою смертністю, яка перевищує середній показник в Україні, низькою

народжуваністю, значним природним скороченням населення, що перевищує середньодержавне значення.

У статевй структурі населення жінки значно переважають (на 1000 жінок припадає 865 чоловіків). Вікова структура характеризується таким співвідношенням: діти і підлітки складають понад 20%, населення працездатного віку - 57%, пенсіонери - майже 23%.

В цілому для Придніпровського СГР характерна висока густота населення - 98 чол./ км^2, у тому числі в Дніпропетровській області - 118 чол./км^2, а в Запорізькій - 75 чол./км^2. Найгустіше заселені придніпровські райони Дніпропетровської області (понад 120 чол/км^2) та північно-західні райони Запорізької області, найменше - східна частина Дніпропетровської області (25-30 чол./км^2).

У Придінпровському районі знаходиться 34 міста, серед яких місто-мільйонер та вісім з населенням понад 100 тис. Тут найнижча в Україні питома вага малих міст. Найбільшими містами району є Дніпропетровськ (1120 тис.чол.), Запоріжжя (860 тис.чол.), Кривий Ріг (715 тис.чол.), Дніпродзержинськ (275 тис.чол.), Мелітополь (170 тис.чол.). В цілому частка міських жителів висока - 81%. Це високурбанізована територія. В межах району сформувалась Придніпровська регіональна система міського розселення з кількома потужними агломераціями: Дніпропетровсько-Дніпродзержинською, Запорізькою, Криворізькою, Нікопольсько-Марганцівською.

Для сільського розселення характерний яружно-балковий тип великих сільських поселень, що зосереджені вздовж річок.

В Придінпровському районі зосереджено 12% трудових ресурсів України. В структурі трудових ресурсів частка осіб післяпрацездатного віку є невисокою. В районі найнижчий рівень зайнятості населення, особливо у Запорізькій області (55%), і відповідно один з найвищих рівень безробіття (10%).

Структура зайнятості населення свідчить про те, що район відноситься до групи високорозвинутих промислових районів. В матеріальному виробництві району зайнято 75%, у невиробничій сфері - 25% зайнятого населення.

Для національного складу Придніпровського району характерне переважання українців - 67%. Частка росіян - 28%. Такий високий показник викликаний тим, що високорозвинуті Дніпропетровська і Запорізька області були центрами міграційного тяжіння різних галузей промисловості. В національній структурі населення району по 1% припадає на білорусів, євреїв, болгар, близько 0.5% - татари і німці, проживають представники інших національностей.

Переважна більшість віруючого населення Придніпровського району є християнами, більша половина яких православні, менша - протестанти. У Запорізькій області частка православних нижча за рахунок доволі високої порівняно з іншими регіонами частки прибічників неохристиянських

віросповідань (6%). Рівень релігійності населення нижчий за середньоукраїнський показник.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

За загальним рівнем соціально-економічного розвитку район відноситься до групи з досить високим рівнем розвитку. Про це свідчать високі показники виробництва валової продукції на душу населення, що перевищує середньоукраїнський на 50%, національного доходу на душу населення, що майже на 30% вище за середньоукраїнський показник. За показниками виробництва валової продукції на душу населення та валової продукції промисловості на душу населення район займає перші місця в Україні. Придніпровський СГР характеризується як район потужного розвитку галузей важкої промисловості з недостатньо розвинутою легкою і харчовою. Тут сконцентровано 15% основних виробничих та 12% невиробничих фондів України, виробляється сьома частина національного доходу, шоста частина валової продукції та п'ята частина валової продукції промисловості.

За розміром середньомісячної оплати праці робітників і службовців Придніпровський район поряд з Донецьким відноситься до групи, де оплата вище середнього рівня і є найвищою серед районів України. З 1991 року для району характерний дуже значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера. *Металургійний комплекс* Придніпровського СГР включає видобуток і збагачення залізної, марганцевої руд та руд кольорових металів, чорну та кольорову металургію. Металургійний комплекс району має завершений цикл виробництв.

Залізорудна промисловість працює на базі Криворізького та Білозерського басейнів. Тут діють ряд гірничозбагачувальних комбінатів - Новокриворізький, Центральний, Північний, Південний, Інгулецький Криворізького басейну, Запорізький залізорудний комбінат Білозерського басейну. Використовуючи криворізьку залізну руду, працює чорна металургія не лише Придніпров'я та Криворіжжя, але й Донбасу та частково Приазов'я. Крім того, значну кількість криворізької руди експортують.

Ініціатором дослідження покладів Криворізького залізорудного басейну був поміщик Верхньодніпровського повіту А.Н.Поль, який у 1871-73 рр. придбав 500 десятин землі, де проводив розвідувальні роботи. У 1881 р. на орендованих землях акціонерне товариство, засноване Полем, відкрило перший у Кривбасі рудник - саксаганський. Добуток вівся кар'єрним способом, примітивними засобами, з використанням значної кількості працівників. У 90-х рр. XIX ст. відкриті Перенський, Лихманівський, Галковський, Шмоковіський, Ростковський, Олександрівський, Брянський рудники. На початку XX ст. діяло 79 рудників, більшість з яких належала іноземцям.

Марганцеворудна промисловість району представлена Марганцівським і Орджонікідзевським гірничозбагачувальними комбінатами Нікопольського родовища та Таврійським марганцеворудним комбінатом

Великотокмацького родовища. Як і у залізорудній промисловості, руду видобувають шахтним і відкритим способами.

Чорна металургія історично склалася в районі на основі винятково сприятливих ресурсів: значних покладів залізних і марганцевих руд, близькості Донецького вугільного басейну з великими покладами коксівного вугілля, забезпеченості нерудною металургійною сировиною (вогнетривкими глинами, флюсовими вапняками), доброю енерго- та водозабезпеченістю, наявності споживача (металоємного машинобудвання), величезним виробничим і науково-технічним потенціалом, кваліфікованими кадрами. Тут знаходиться більше третини підприємств галузі.

Чорна металургія повного циклу представлена двома металургійними комбінатами у Дніпропетровську, комбінатами "Криворіжсталь" у Кривому Розі, Дніпровським у Дніпродзержинську, "Запоріжсталь" у Запоріжжі.

Також в районі працюють переробні металургійні заводи: Дніпропетровські з виробництва труб і коліс для залізничних вагонів та трубопрокатний, Нікопольські трубопрокатний та феросплавів, Новомосковський трубний, Запорізькі електрометалургійний "Дніпроспецсталь" та феросплавів. Центрами коксохімічного виробництва є Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, виробництва вогнетривів - Запоріжжя.

На початку 30-х рр XX ст. був створений Дніпровський промкомбінат, що об'єднав металургійні підприємства Запоріжжя, серед них - завод листової сталі (створений у 1933 р.; нині - комбінат "Запоріжсталь"), алюмінієвий комбінат (1933; нині - Дніпровський алюмінієвий завод), завод інструментальних сталей (1932; нині - "Дніпроспецсталь"), а також коксохімічний, феросплавів, ремонтно-механічний заводи.

Видобуток та переробка руд кольорових металів здійснюється Верхньодніпровським гірничометалургійним комбінатом. Кольорова металургія представлена титано-магнієвою (Запорізький металургійний та Верхньодніпровський гірничометалургіний комбінати), алюмінієвою та електродною (Дніпровські алюмінієвий та електродний заводи у Запоріжжі) промисловістю, виробництвом вторинних кольорових металів (Дніпропетровськ). Дніпровський алюмінієвий завод працює на довізних бокситах і нефелінах та місцевій електроенергії.

Паливно-енергетичний комплекс району представлений вугільною промисловістю та електроенергетикою. Видобуток кам'яного вугілля здійснюється на території Новомосковського, Павлоградського та Петропавлівського районів Дніпропетровської області.

Гідроелектроенегретика району працює на базі місцевих гідроенергетичних ресурсів Дніпра. На території району діють три ГЕС - Дніпрогес-1, Дніпрогес-2, Дніпродзержинська. Теплова електроенерегтика базується на використанні довізного донецького вугілля, шебелинського газу і місцевого кам'яного і бурого вугілля. В районі діють п'ять потужних теплових електростанцій - Придніпровська, Дніпродзержинська, Криворізька-1, Криворізька-2 та Запорізька ДРЕС. Також в районі розвинена

атомна електроенергетика, представлена Запорізькою АЕС (Енергодар). В районі П'ятихаток добувають уранові руди, а у Дніпропетровську виробляють з них паливо для АЕС.

Машинобудівний комплекс району базується на потужній металургійній базі, добрій забезпеченості кваліфікованими трудовими ресурсами, значній внутрірайонній потребі в продукції машинобудування (особливо важкого машинобудування для гірничодобувної промисловості та чорної металургії), вигідному економіко-географічному положенні щодо основних районів споживання, високорозвиненій науково-технічній і проектно-конструкторській базі. З цим пов'язані особливості машинобудівного комплексу району, що характеризується розвитком матеріалоємних виробництв, військово-промислового комплексу та ракетокосмічної індустрії.

Основними центрами галузей машинобудівного комплексу Придніпровського СГР є:

- виробництва металургійного та гірничого устаткування, металоконструкцій - Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Марганець, Запоріжжя;
- верстатобудування - Дніпропетровськ, Нікополь, Мелітополь;
- транспортного машинобудування - Запоріжжя (виробництво легкових автомобілів /АвтоЗАЗ-Daewoo/, авіадвигунів /Запоріжжя/), Дніпропетровськ (виробництво електровозів, тролейбусів), Дніпродзержинськ (виробництва вагонів);
- виробництва ракетнокосмічної техніки - Дніпропетровськ (Південний машинобудівний);
- виробництва сільськогосподарських машин - Дніпропетровськ (виробництво бурякозбиральних комбайнів), Павлоград, Нікополь, Бердянськ;
- підйомно-транспортного машинобудування - Нікополь, Верхньодніпровськ, Бердянськ;
- електротехнічного машинобудування - Запоріжжя;
- виробництва радіо-, телеапаратури - Дніпропетровськ (концерн "Весна").

У 1863 р. німецький підприємець А.Копп заснував у Олександрівську майстерні з виготовлення соломорізок і деталей для вітряків, які згодом перетворилися на завод сільськогосподарських машин. Після першої світової війни завод націоналізований та переведений на виробництво жниварок. На ньому був виготовлений перший вітчизняний зернозбиральний комбайн "Комунар". З часом підприємство реорганізоване у автомобільний завод "Комунар" з випуску малолітражних автомобілей "Запорожець". Нарощуючи потужності завод став головним підприємством виробничого об'єднання "АвтоЗАЗ", до складу якого також ввійшли три мелітопольські заводи. У 1998 році на основі залучення корейського капіталу виробниче об'єднання перетворено на закрите акіонерне товариство "АвтоЗАЗ-Daewoo". Нині підприємство виробляє автомобілі "Таврія" та дороблену за участю Daewoo модель "Таврія-NOVA", збирає корейські моделі "Ланос", "Нубіра" та "Леганза". На заводі працює 18.5 тис.чол.

Хімічна промисловість району має сприятливі умови для свого розвитку: потужну сировинну базу (нерудні ресурси, відходи металургійного

виробництва), споживача та достатній кваліфікований трудоресурсний потенціал. Тут розвинуті виробництво азотних мінеральних добрив ("Дніпроазот" у Дніпродзержинську), лакофарбове (у Дніпропетровську, завод сурикових фарб у Кривому Розі), шинне ("Дніпрошина" у Дніпропетровську), пластмас (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Вільнянськ), хіміко-фармацевтичних виробів (Дніпропетровськ).

Будівельна промисловість району розвивається на базі місцевих покладів різноманітної сировини: пісків, глин, гранітів, каолінів тощо. Крім того для виготовлення залізобетону, шлакоблоків, цементу використовуються відходи металургійного виробництва. Найбільшими центрами виробництва залізобетонних виробів є Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, Новомосковськ, Запоріжжя, стінових матеріалів - Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Приморськ, цементу - Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, керамзіту - Марганець.

Деревообробна промисловість району представлена меблевою (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Марганець, Новомосковськ, Павлоград, Мелітополь, Молочанськ, Токмак тощо) та паперовою (Дніпропетровськ) промисловістю.

Харчова промисловість. Борошномельно-круп'яні, хлібопекарські, макаронні, кондитерські підприємства функціонують в Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі та багатьох інших містах району. Центрами олійної промисловості є Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Верхньодніпровськ, Нікополь, Запоріжжя, Мелітополь, Гуляйполе. Потужні плодоовочеві комбінати розміщені в Мелітополі, Апостоловому, Бердянську, Кам'янці-Дніпровській. Виноробна промисловість розвинена в Бердянську. У Запоріжжі діє пиво-безалкогольний комбінат "Славутич". Центрами м'ясної, молочної, маслосироробної промисловості району є Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Бердянськ, Токмак, Пологи, Нікополь тощо. Рибна промисловість розвинена в Бердянську, Запоріжжі, Дніпропетровську, Нікополі.

Легка промисловість району представлена підприємствами текстильної (Дніпропетровськ, Кривий Ріг), швейно-трикотажної (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Жовті Води, Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь), шкіряно-взуттєвої (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Павлоград, Запоріжжя, Бердянськ) та хутрової (Дніпропетровськ) промисловості.

Агропромисловий комплекс. АПК Придніпровського району має спеціалізацію Степової агропромислової зони, яка представлена м'ясо- і молокопромисловим, зернопродуктовим, олійнопродуктовим та плодоовочеконсервним спеціалізованими підкомплексами. В районі сформувався один з найпотужніших Придніпровський приміський АПТК, що задовольняє щоденні потреби населення великих - господарських вузлів (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя). Господарства району реалізують понад 25% насіння соняшника, по 10% зерна, овочів, м'яса, яєць, молока і молокопродукції, вовни від загальної їх реалізації в Україні. Тут

виробляється 1/3 загальнодержавного виробництва олії, 1/10 - продукції з незбираного молока, хліба і хлібобулочних виробів, м'ясопродуктів.

Основу АПК району складає сільське господарство. Загальна земельна площа району становить 5910 тис.га. Сільськогосподарські угіддя займають майже 80%, з них рілля 85%, сіножаті і пасовища 10%. Тобто територія району характеризується надмірною розораністю.

Майже 55% посівної площі сільськогосподарських культур припадає на зернові культури, 14% - технічні (у т.ч. соняшник - 12%), кормові - 26%, овочі і картполю - 5%. Агрокліматичні та соціально-економічні чинники зумовили вирощування в районі зернових культур, соняшника, овочів, овочебаштанних, плодових культур, картоплі, розвиток скотарства, свинарства, птахівництва, вівчарства тощо.

В Придніпровському районі функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, молоко-, м'ясо-, птахо-, вовнопромислові, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Сфера послуг. Придніпровський район в цілому добре забезпечений об'єктами соціальної інфраструктури, зокрема побутовими, торгівельними та об'єктами громадського харчування. Обсяги платних послуг і товарообігу на душу населення значно перевищують середні показники в Україні і є найвищими серед районів України. Тут недостатня кількість дошкільних закладів і шкіл.

В районі знаходиться 29 вузів (10%), в яких навчається 12% студентів України. Зокрема Дніпропетровський і Запорізький університети. Функціонують науково-дослідні заклади Придніпровського наукового центру НАНУ.

У 1971 р. організований Дніпропетровський, а з 1981 р. - Придніпровський науковий центр АН УРСР. Він об'єднав наукові установи Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей з центром у Дніпропетровську.

На території Придніпровського СГР діють такі НД та ПКТІ: чорної металургії, трубної промисловості, технології машинобудування геотехнічної механіки, кукурудзи у Дніпропетровську, трансформаторо-будування, титану, спецсталей, сплавів і феросплавів, сільськогосподар-ського машинобудування у Запоріжжі, Гіпробудмаш у Кривому Розі тощо. В районі працює гігант ракетобудування "Південний машинобудівний завод" з потужними дослідними і конструкторськими бюро.

Забезпеченість району закладами культури в цілому є недостатньою. Рівень забезпеченості клубами і бібліотеками досить низький. Тут знаходиться всього 7% загальної кількості музеїв і театрів України. Театри розміщені у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі. Відомими музеями району є історико-культурний заповідник Хортиця (Запоріжжя), будинки-музеї Д.Яворницького (Дніпропетровськ), П.Шмідта (Бердянськ), комплекс "Церква на Запоріжжі" (Нікополь). Із специфічних музеїв слід згадати музеї історії запорізького козацтва (Запоріжжя), морського торгівельного порту

(Бердянськ). Тут знаходяться заповідники Дніпровсько-Орільський, Український степовий (Кам'яні Могили), а також державний орнітологічний заповідник Великі і Малі Кучугури (13 островів Каховського водосховища).

Об'єктами туризму є скіфські кургани (серед них найбільший, що зберігся донині, Нечаєва могила у Нікополі), козацькі фортеці, Нижньобердянський Маяк (1838 р.) тощо. В районі значна кількість місць паломництва (колоній) меннонітів.

Забезпеченість жителів району лікарями та лікарняними ліжками перевищує середньоукраїнські значення. Порівняно з іншими район досить добре забезпечений закладами охорони здоров'я.

На території району широко експлуатуються значні запаси мінеральних вод і лікувальних грязей. Найвідоміші джерела мінеральних вод розташовані на півдні Запорізької області - Акимівське, Приазовське, Приморське, Бердянське тощо. Води малої мінералізації використовуються для промислового розливу (Мелітопольська, Запорізька, Веселівська). Використовуються лікувальні грязі приморських лиманів (Молочного, Утлюгського) та озер Великого, Красного (поблизу Бердянська), Солоний Лиман (у Новомосковському районі). На їх базі працює понад 7% санаторіїв і пансонатів з лікування України. Найвідоміший кліматичний і грязевий курорт - Бердянськ.

Транспорт. Транспортний комплекс представлений залізничним, водним, автомобільним, повітряним, трубопровідним видами транспорту. З них міжрайонне і міжнародне значення мають залізничний і водний, що пов'язане з матеріаломісткістю виробництва і масовістю перевезень.

Провідна роль у транспортному комплексі макрорайону належить залізничному транспорту. Довжина залізниць становить 2.6 тис.км. За густотою залізниць Придніпровський СГР поступається лише Донецькому. Через територію району проходять Московсько-Кримська (Москва - Харків - Запоріжжя - Мелітополь - Сімферополь), Криворізько-Донецька (Кривий Ріг - Запоріжжя - Волноваха) магістралі, які зв'язують район з іншими регіонами країни. Важливе значення також мають залізниці Харків - Дніпропетровськ - Нікополь - Херсон, Харків - Синельникове - Мелітополь - Джанкой, Кривий-Ріг - Цвіткове - Фастів. Найбільші залізничні вузли району - Дніпропетровськ, Запоріжжя, Павлоград, Кривий Ріг, П'ятихатки, Синельникове, Верхівцеве, Чаплине, Пологи, Апостолове тощо.

Розвиток водного транспорту пов'язаний передусім з наявністю значної водної артерії Дніпра (Дніпровський водний шлях). Найбільшими річковими портами на Дніпрі є Запоріжжя (значний перевалочний пункт у залізнично-водному сполученні ряду районів країни з Придніпров'ям і Донбасом), Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, Енергодар, Дніпрорудне. На узбережжі Азовського моря розташований морський порт Бердянськ.

Довжина автошляхів з твердим покриттям становить 14.9 тис.км. Серед них виділяються дуже важливі автомагістралі Москва-Харків-Сімферополь-

Ялта, Ростов-Мелітополь-Одеса, Київ-Дніпропетровськ-Донецьк, Дніпропетровськ-Кривий Ріг-Одеса та ін.

Аеропорти розташовані в Запоріжжі, Дніпропетровську, Бердянську.

Через територію району проходять нафтопровод Кременчук - Херсон, газопроводи Шебелинка - Дніпропетровськ - Одеса з відгалуженням на Запоріжжя, Кременчук - Кривий Ріг - Кіровоград, аміакопровод Тольятті - Одеса.

6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.

На території Придніпровського СГР виділяється два ***мезорайони*** – Дніпропетровський і Запорізький.

Дніпропетровський мезорайон сформувався на основі Дніпропетровсько-Дніпродзержинського та Криворізького господарських вузлів, Нікопольсько-Марганцівського та Павлоградського районоформуючих центрів. Він спеціалізується на гірничозбагачувальній промисловості, чорній металургії, електроенергетиці, важкому, сільськогосподарському і транспортному машинобудуванні, виробництві приладів і верстатів, лакофарбовій, гумотехнічній промисловості, виробництві мінеральних добрив, цементу, продуктів харчування.

Запорізький мезорайон сформувався на базі Запорізького господарського вузла та Мелітопольського і Бердянського районоформуючих господарських центрів. Його спеціалізацією є транспортне, сільськогосподарське, електротехнічне машинобудування, чорна і кольорова металургія, електроенергетика, хімічна, легка і харчова промисловість.

● - господарські вузли ○ - районоформуючі господарські центри

ДД - Дніпропетровсько-Дніпродзержинський
К - Криворізький
З - Запорізький
П - Павлоградський
НМ - Нікопольсько-Марганцівський
М - Мелітопольський
Б - Бердянський

Рис.8. Опорний каркас території Придніпровського СГР

Господарські зв'язки. Частка Придніпровського СГР в експортних поставках з України є найвищою і складає майже третину, в імпорті - п'яту частину. Іноземних інвестицій на даний район припадає 10%, тобто він має значну інвестиційну привабливість. Придніпровський район бере суттєву участь і міжрайонному обміні. Зокрема з нього вивозять залізні і марганцеві руди, кольорові метали (алюміній, титан, магній), гірниче устаткування, легкові автомобілі, бурякозбиральні комбайни, шини, лаки, фарби, продукти харчування тощо. До району ввозять вугілля, кокс, різноманітні машини і обладнання, продукти харчування, одяг тощо.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

Найактуальнішими проблемами Придніпровського СГР і можливостями розвитку на перспеткиву є:

1. Проблема охорони навколишнього середовища, гострота якої посилюється тим, що в районі знаходяться великі міста-забруднювачі -

Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ (розміщений на відстані 45 км від Дніпропетровська), Кривий Ріг (151 км), Верхньодніпровськ (73 км), Запоріжжя, Бердянськ. Висока територіальна концентрація потужних металургійних, хімічних та машинобудівних виробництв загострює проблему охорони атмосфери, водних ресурсів, земельних угідь.

Так, наприклад, кількість джерел, що здійснюють викиди шкідливих речовин в м.Кривий Ріг становить 4562, кількість підприємств - 88. Сумарні обсяги забруднюючих речовин, що відходять від стаціонарних джерел міста становлять 2.3 млн тонн, у т.ч. в атмосферу викидається без очищення 650 тис.тонн. В струкутрі викидів в атмосферу 84% припадає на газоподібні та рідкі і 16% - на тверді. Головними забруднювачами навколишнього середовища м.Кривий Ріг є такі підприємства: ВО "Криворіжзалізобетон", Північний гірничозбагачувальний комбінат, гранітний кар'єр, Центральний гірничозбагачувальний комбінат, силікатний завод, ТЕЦ, шахти "Гвардійська", "Глибока-Гігант", ім.Артема, цементний завод, металургійний комбінат "Криворіжсталь", Південний гірничозбагачувальний комбінат та інші. Кривий Ріг є найзабрудненішим містом України.

Проведене спеціалістами зонування району за ступенем гостроти екологічної ситуації дало можливість виділити такі ареали з кризовою екологічною ситуацією - Дніпропетровсько-Дніпродзержинський, Криворізький, Запорізький, Нікопольський та Павлоградський та території з небезпечною екологічною ситуацією в районах видобутку корисних копалин, їх збагачення і транспортування.

Основні напрями розв'язання проблеми - впровадження безвідходних технологій на виробництві, зокрема на підприємствах чорної металургії, гірничодобувної, хімічної промисловості, широке використання відходів, рекультивація земель тощо.

2. Проблема раціонального використання зрошених земель і гідротехнічних меліоративних споруд, забезпечення оптимального розподілу засобів і ресурсів, які спрямовуються на освоєння осушених земель, їх гіпсування.

Дуже гостро в макрорайоні постає проблема реконструкції існуючих меліоративних систем, поліпшення їх водозабезпеченості, ліквідації засоленості і підвищення кислотності грунтів. Цього можна досягти будівництвом на заболочених і підтоплених землях дренажних систем, закритих зрошувальних систем з автоматизацією водорозподілу і поливу тощо. Особливої уваги потребує ліквідація негативних наслідків роботи Каховської зрошувальної системи - підняття рівня грунтових вод, підтоплення земель тощо.

Кар'єрний спосіб видобування залізної руди в районі призводить до порушення міцності грунтів, зникнення підземних вод, осідання газово-димчастих твердих часток на десятки кілометрів навколо гірничозбагачувальних комбінатів. Внаслідок цього забруднюються грунти і знижується на 15-20% урожайність сільськогосподарських культур.

Щороку на території Придніпровського району спостерігаються пилові бурі, посухи і суховії, що знищують посіви сільськогосподарських культур, видувають верхній шар грунту і, таким чином, завдають значної шкоди агропромисловому виробництву. В окремі, дуже посушливі роки орний шар

грунту повністю висихає, гинуть посіви, на 40% менше за норму випадає опадів. Усе це призводить до зменшення урожайності окремих сільськогосподарських культур майже на 50%.

3. Проблема павливно-енергетичного комплексу. У зв'язку з підвищенням собівартості видобутку вугілля постає питання про закриття деяких нерентабельних шахт. Доцільно оснастити діючі шахти газовловлювачами для подальшого використання зрідженого газу метану як палива на транспорті та в електроенегретиці. Перспективним є використання бурого вугілля Дніпровського буровугільного басейну як енергетичного палива, в металургійній промисловості тощо. Воно придатне для напівкоксування і газифікації з одержавнням різних смол, напівкоксу, горючого газу тощо. В Запорізькій і Дніпропетровській областях зосереджено 50% загальних запасів Дніпровського буровугільного басейну, значну частину яких можна видобувати відкритим способом.

Основним завданням зниження напруги паливно-енергетичного балансу є обмеження нарощування потужностей енергоємних виробництв, технічне переоснащення тощо.

4. Проблема металургійного комплексу. Основними напрямами розвитку металургійного комплексу Придніпровського СГР є перепрофілювання окремих металургійних комбінатів на випуск електросталі, вдосконалення технологій, підвищення якості виплавленої сталі тощо.

5. Проблема оптимізації виробничої структури господарства району. Придніпровському району доцільно спеціалізуватись не лише на виробництві чавуну, сталі, прокату, матеріаломістких галузей машинобудування, але й на виробництві продукції точного машинобудування та інших науко- і трудоємних галузей. Необхідною передумовою комплексного розвитку району також є заохочення розвитку легкої і харчової промисловості, сфери обслуговування, туристичного комплексу. Суттєвим для району є більш раціональне використання місцевих рекреаційних ресурсів - узбережжя Азовського моря, дніпровських ландшафтів, лісових масивів, джерел лікувальних вод та грязей.

Перелік проблем функціонування Придніпровського району включає також цілий ряд демографічних, соціальних, політичних, економічних та інших, характерних для всієї держави.

Розроблені проекти створення на території району спеціальних економічних зон "Кривбас", "Дніпроавіа" (Дніпропетровська область), "Бердянський морський торгівельний порт", "Курорт Бердянськ" (Запорізька область).

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте оцінку значення рудних ресурсів для розвитку господарства Придніпровського району.
2. Охарактеризуйте історичні особливості розвитку господарства району.

3. Визначте особливості територіальної організації металургійного комплексу Придніпровського району.
4. Розкрийте суть екологічних проблем району.
5. Проаналізуйте основні інвестиційні та інноваційні проектирайону.

Тема: ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

До складу Північно-Східного району входять Харківська, Полтавська і Сумська області. Площа району 84.0 тис.км^2, що дорівнює території Австрії, Нідерландів і Швейцарії разом взятих. За цим показником він займає третє місце в Україні після Причорноморського і Столичного. Частка району до загальної площі України 13.9%.

В районі проживає понад 6.1 млн чол. або 12.1% населення України.

Спеціалізацією району є:

- машинобудування, а саме сільськогосподарське, енергетичне і електротехнічне, верстато- і приладобудування, транспортне, виробництво устаткування для легкої і харчової промисловості (I_c=1,6);
- легка промисловість (I_c=1,2);
- харчова промисловість (I_c=1,3);
- газова, нафтова і нафтопереробна промисловість (I_c=2,7);
- хімічна промисловість (I_c=1,3), а саме виробництво мінеральних добрив, кіно-, фотоплівки, магнітних стрічок, хімреактивів;
- видобуток та збагачення залізної руди (I_c=1,0).

Вигідність суспільно-географічного положення району визначають:

- наявність значних покладів корисних копалин, особливо паливних та рудних, що сприяє розвитку різноманітних галузей промисловості;
- розміщення поблизу потужних паливно-металургійних баз (Донбасу, Промислового Придніпров'я) і великих промислових вузлів, що стимулює розвиток різноманітних міжрайонних зв'язків;
- густа транспортна мережа. По території району проходять важливі транзитні залізничні, автомобільні магістралі, трубопроводи;
- район розташований у Лісостеповій фізико-географічній зоні (лише північна його частина в зоні мішаних лісів, південна - у степовій) із сприятливими агрокліматичними умовами для розвитку сільського господарства;

- прикордонне положення, сусідське положення щодо Росії. Області району підтримують тісні соціально-економічні зв'язки, а також пов'язані етнічними, економічними, культурно-побутовими відносинами з сусідніми областями Росії.

Територія району охоплює кілька історико-етнографічних земель: Слобідську Україну (назва виникла внаслідок одержання переселенцями, що тікали сюди від гноблення польськими магнатами, певних пільг - "слобод"), Полтавщину, а також частину Полісся, що мають різну історію господарського освоєння.

У X-XI ст. більша частина земель району входила до складу Київської Русі, а в часи роздробленості (з XII ст.) - Переяславського та Чернігівського (з XIII-XIV ст. - Глухівського, Путивльського) князівств. Для захисту південно-східних кордонів Переяславської землі у X-XI ст. була закладена Посульська оборонна лінія, що включала близько 40 острогів і городків, серед яких - Лубни, Говтва, Хорол, Пирятин, Лтава, Лохвиця, Ромен.

В середині XIV ст. ці землі були захоплені Великим Князівством Литовським, а після 1569 р. перйшли до Польщі, де входили до складу Київського воєводства. У 1503 р. територія сучасної Північної Сумщини була приєднана До Росії, а 1618 р. відійшла до Польщі.

На Полтавщині в кінці XVI - на початку XVII ст. тривало будівництво польських фортець, зокрема у Кременчуці, Полтаві, Лохвиці, Зінькові, Хоролі, Лубнах, Пирятині тощо.

В часи визвольної війни 1648-54 рр. землі Полтавщини та Північної Сумщини входили до складу Миргородського, Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Кропивнянського, Ніжинського, Чернігівського полків.

З кінця XVI ст. розпочалося інтенсивне освоєння північної частини Слобожанщини, що перебувала у складі Росії. Тут переселенцями з Правобережної України засновані фортеці для захисту від нападів татар - Суми, Харків, Ізюм, Охтирка, які згодом стали полковими центрами, а також ряд козацьких слобід.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. всі землі району відійшли до Росії, зберігаючи полковий адміністравтино-територіальний устрій.

У XVI-XVII ст. на території Північно-Східного району відбувалось формування спеціалізованих центрів ремесел та промислів. Такими центрами зокрема стали: гончарного - Зіньків, селітроваріння - Миргород, металообробки - Лубни, виробництва зброї - Суми, виготовлення виробів з міді - Глухів. Слобожанщина була важливим районом селітроваріння. Для заохочення переселення та промислового розвитку цього регіону ряд міст отримали право безмитної торгівлі (окрім меду, а до 1688 р. - тютюну та горілки), зокрема Суми, Ізюм.

В часи Північної війни (1700-21 рр.) на території району відбувались значні бойові дії. В Сумах знаходилась ставка головнокомандуючого військами та російського імператора Петра I, в Ромнах - штаб-квартира швецького короля Карла XII. Після відомої Полтавської битви 1709 р. Полтава стала "містом перемоги Росії та смерті української державності".

У 1709-22 та 1727-34 рр. Глухів був резиденцією гетьманів Лівобережної України (у 1709-50 рр. - столиця гетьманської держави).

У 1764 р. як військовий округ для оборони від турецько-татарської агресії була створена Новоросійська губернія з центром у Кременчуці. До неї ввійшли частини Полтавського, Миргородського полків. У 1765 р. слобідські полки були обєєднані у Слобідсько-Українську губернію. З остаточною ліквідацією полкового устрою (1781 р.) територія району входила одночасно до п'яти різних намісництв - Харківського, Катеринославського, Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського.

Після адміністративної реформи 1796 р. землі району ввійшли до Слобідсько-Української (з 1835 р. - Харківської) та Малоросійської (після її поділу у 1802 р. - Полтавської та частково Чернігівської) губерній.

У XVIII ст. на території району найрозвиненішими були винокурний, медо-, пивоварний промисли, селітроваріння (особливо на території Гадяцького, Полтавського, Миргородського полків), виробництво скла та скляного посуду, цегли, а також килимів (на Слобожанщині), тютюну (на Сумщині) тощо. Важливим центром суднобудування став Кременчук (суднобудівна верф заснована ще у 1556 р.), а у 1791 р. тут збудований збройний завод.

Серед найперших на території України була створена Путивльська суконна мануфактура (яка на той час разом з Рашківською виробляли 82% сукна в Україні). Згодом засновані тютюнова фабрика в Охтирці, пороховий завод у Шостці, шовковий завод у Новій Водолазі та ін.

Основними галузями сільського господарства у XVIII ст. були зернове господарство (в основному вирощування жита, а у південній частині пшениці), вівчарство, скотарство. Поступово зростало значення вирощування технічних культур. Найважливішими торгівельними (передусім хліботоргівельними) центрами у той час були Глухів, Полтава, Харків; найбільші ярмарки - Харківський, Полтавський, Кролевецький, Сорочинський, а також у Сумах, Ромнах, Охтирці.

Сорочинські ярмарки (у с.Великі Сорочинці) відомі з другої половини XVII ст. Тут відбувалося щороку п’ять ярмарків, які тривали один - три дні: Василівський (на початку січня), Похвальний (у березні), святодухівський (у травні), Здвиженський (у вересні) та Пилипівський (в листопаді). На них здійснювалась як оптова, так і роздрібна торгівля. торгували кримською сіллю, донською рибою, мануфактурними виробами, “колоніальними товарами”, вовною та вовняними тканинами, сукном, посудом, папером, цукром, медом, воском, кіньми, худобою тощо. У кінці XIX ст. у зв’язку із розвитком залізничного транспорту ярмарки почали занепадати. Лише останнім часом розпочалося відновлення Сорочинського ярмарку, який традиційно проводиться у с.Великих Сорочинцях Миргородського району в останні вихідні серпня.

Кролевецькі ярмарки (у м.Кролевець) проводились з середини XVII ст. Щороку відбувалось три ярмарки, найбільший з яких - Воздвиженський - відбувався у другій половині вересня і тривав два тижні. Торгували хлібом, худобою, тканинами, промисловими, гончарними та ін. ремісничими виробами. Сюди приїздили купці з Росії, Польщі, Прусії, різних регіонів України. Кролевецький ярмарок займав за обсягами товарообігу четверте місце в Україні і мав мільйонні операції. Але після будівництва південних портів в останній чверті XVIII ст. почав поступово втрачати своє значення.

У 1707 р. в Лубнах засновано ботанічний сад з лікарськими рослинами та першу в Україні польову аптеку. У 1738 р. в Глухові відкрита перша в Російській державі школа підготовки співаків для придворного хору.

Харківський колегіум (переведений з Бєлгорода у 1727 р.), найбільший на той час в Україні за кількістю учнів, став основним освітнім центром Слобожанщини.

У 80-х рр. XVIII ст. найнаселенішими містами на території району були Охтирка (13 тис.чол.), Харків (11 тис.чол.), Суми (10 тис.чол.), Лебедеин (9 тис.чол.), Полтава (7 тис.чол.), Зіньків (7 тис.чол.).

В кінці XIX ст. найбільшим містом району, економічним, науково-освітнім, банківським регіональним центром став Харків (на той час третє за чисельнстю населення місто України - 174 тис.чол., 1897 р.). Значно зросли Кременчук (63 тис.чол.), Полтава (54 тис.чол.).

У XIX ст. дальший розвиток отримали галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподасрької продукції - спирто-горілчана, борошномельна, олійна, цукрова, кондитерська, а також шкіряна, суконна. Були відкриті ряд заводів штучних мінеральних вод (зокрема у Гадячі, Зінькові, Кобеляках); зберігав своє значення промисел лікарських рослин у Лубнах. Також розвивалось цегельне виробництво.

Важливе значення на території району отримало машинобудування, особливо у другій половині століття. У Харкові відкриті заводи сільськогосподарського машинобудування (згодом - "Серп і молот"), паровозобудівний (нині завод транспортного машинобудування імені В.Малишева), а до кінця XIX ст. місто стало одним з найзначніших машинобудівних центрів Російської імперії. Функціонували також ряд невеликих машинобудівних, механічних, чавуноливарних заводів по всій території.

В селах Полтавської, Харківської губерній певного значення набуло торгівельно-промислове садівництво.

З другої половини XIX ст. тривало значне залізничне будівництво. Відкриті магістральні залізниці: Курсько-Харківсько-Азовська (через Лозову), Харківсько-Миколаївська (через Полтаву, Кременчук), Київсько-Харківська (через Гребінку, Полтаву).

Найбільшими центрами оптової торгівлі в цей час були Харків та Суми. Поряд з традиційними з'явились спеціалізовані ярмарки з торгівлі вовною у Полтаві, Ромнах, Харкові, Кременчуці, а у Харкові відкрито Товариство сприяння вівчарству.

У Харкові діяли філія Держбанку Росії, торгівельний, міський банки, у Кременчуці - комерційний банк, Полтаві - товариство взаємного кредиту.

Всі вищі навчальні заклади були зосереджені у Харкові: університет (перший на Лівобережній Україні, заснований у 1805 р.), технологічний (перший технічний вуз на території України, 1885 р.) та ветеринарний інститути, а також численні наукові товариства - філотехнічне, дослідників природи та університетські історико-філологічне, фізико-математичне, юридичне, хірургічне тощо.

Спеціальну фахову підготовку здійснювали сільськогосподарські училища в Харкові та Полтаві, учительський інститут у Глухові.

У 1917 р. на базі джерела мінеральних вод засновано курорт Миргород.

Після встановлення радянської влади в Україні Харків став столицею Української РСР (у 1919-34 рр.).

Після адміністративної реформи 1925 р. окружними центрами стали Глухів, Конотоп, Ромни, Суми, Полтава, Кременчук, Лубни, Харків, Куп'янськ та Ізюм. У 1932 р. утворена Харківська область; у 1937 р. з неї виділено Полтавську, а у 1939 р. з частин Харківської та Чернігівської утворено Сумську область.

В часи індустріалізації 20-30-х рр. XX ст. на території району збудовано ряд машинобудівних підприємств у Харкові (тракторний, авіаційний, велосипедний, турбінний, електротехнічний, верстатобудівний), хімкомбінат у Шостці (з 1975 р. - НВО "Свема"), а також значну кількість підприємств харчової та легкої промисловсоті, зокрема м'ясокомбінати у Полтаві та Лубнах, Лохвицький, Весело-Подолянський цукрозаводи на Потавщині, коноплепереробні заводи у Глухові, Миргороді, бавовнопрядильну фабрику в Полтаві, Миргородський завод мінеральних вод. В післявоєнні роки збудовано кілька машинобудівних заводів у Харкові, автомобільний (нині "АвтоКрАЗ") у Кременчуці, суперфосфатний у Сумах тощо. У 1959 р. завершено будівництво Кременчуцької ГЕС.

У 50-60-х рр. на території району відкрито ряд нафто- та газопромислів; розпочато експлуатацію Шебелинського родовища газу на Харківщині (з 1956 р.), від якого прокладені газопроводи до Харкова, Полтави, Кременчука, Києва, Дніпропетровська, Одеси; збудований Кременчуцький нафтопереробний завод. У 60-х рр. розпочато і промислове освоєння Кременчуцького залізорудного басейну, збудовано Дніпровський (нині Полтавський) гірничозбагачувальний комбінат у Комсомольську.

Перші лінії повітряного сполучення в Україні відкриті у 1923 р.: Харків - Київ та Харків - Москва. У 1975 р. запрацювали перші станції Харківського метрополітену, другого міста в Україні, де з'явився цей вид транспорту.

До кінця 30-х рр. тривало інтенсивне утворення нових вузів, зокрема організовані педінститути в Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, інститути інженерів залізничного транспорту, комунального господарства у Харкові. Для підготовки керівних кадрів у тодішній столиці відкриті агроіндустральна та промислова академії. У 50-х рр. найбільша кількість вузів серед міст України була зосереджена саме у Харкові (24 із 140).

2. Природні ресурси.

Головним багатством району є мінеральні ресурси.

З паливних ресурсів в районі знаходиться більше 20 родовищ природного газу. Найпотужніші з них Шебелинське, Єфремівське, Західно-Сосновське, Кегичівське Харківської області. В районі є більше 15 родовищ нафти і природного газу, найпотужніші - це Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Машівське Потавської області та Качанівське, Рибальське, Артюхівське Сумської області. Кам'яне і буре вугілля мають місцеве значення. Запаси кам'яного знаходяться на півдні Харківської області, бурого - у Роменському районі Сумської та на півночі Полтавської областей. У північній частині району є запаси торфу, ща також мають місцеве значення.

Рудні ресурси представлені запасами залізної руди Кременчуцького басейну.

Нерудні ресурси представлені запасами кам'яної солі і крейди в Сумській та Харківській областях, фосфоритів і вогнетривких глин на Харківщині, гранітів на півдні Полтавської області. По всій території району

є запаси глини, пісків, вапняків, мергелів. Скляні піски розробляються у Новоселівському кар'єрі.

Рельєф території рівнинний: район розташований в межах Придніпровської низовини, яка на сході переходить у відроги Середньорусьої височини, а на південному сході - Донецької височини.

Клімат помірно-континентальний з теплим літом і досить холодною зимою. Територія належить до недостатньо вологої, теплої, а на крайньому південному сході посушливої агрокліматичної зони.

Район добре забезпечений водними ресурсами. Тут знаходиться понад 370 річок довжина яких більше 10 км. Головною річкою є Сіверський Донець з притоками Уда, Мож, Оскол та ін.; протікають Десна, Сула, Псел, Самара тощо. Територію району омивають Кременчуцьке і Дніпродзержинське водосховища.

Більше 50% території займають чорноземи типові середньогумусні і чорноземи звичайні (в Полтавській області понад 70%), до 10% - сірі лісові і ясно сірі грунти. На півночі розташовані дерново-підзолисті грунти, у заплавах - лучні, болотні. Еродованість земель 10-12%.

В цілому рельєф, клімат, грунтовий покрив є сприятливими чинниками розвитку АПК і транспорту, життєдіяльності населення.

Розміщення лісів і чагарників по території району, витягнутого з півночі на південь, має значні відміни. Так, на півночі Сумської області ліси складають понад 17%, а в Полтавській лише 7%.

Рекреаційні ресурси представлені поліськими та лісостеповими ландшафтами (діброви, бори, широколистяні ліси), Печенізьким водосховищем, мальовничими річковими ландшафтами Сули, Ворскли, Хоролу, Аксютинським соляним куполом на березі р.Сула неподалік Ромен, що являє собою величезний соляний стовп (шток), який утворив горб-гору Золотуху висотою 60 м тощо.

На території району багато джерел лікувальних мінеральних вод. Насамперед, Миргородське. Відомі також Великобагачанське, Новосанжарське, Хорольське в Полтавській області, Дергачівське (Березівські мінеральні води) - в Харківській.

В цілому, аналізуючи ПРП району, можна зробити такі висновки:

- інтегральний ПРП району складає 10.5% ПРП України;
- за компонентною структурою ПРП район належить до забезпечених земельними ресурсами з високою часткою мінеральних ресурсів (виключення становить Сумська область, де абсолютне перважання земельних ресурсів);
- забезпеченість ПРП на душу населення нижча за середній показник в Україні.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічні ситуація в районі характеризується тим, що він відноситься до найнесприятливішого типу. В районі дуже низька

народжуваність та дуже висока смертність. Ці показники є гіршими за середні в Україні. В районі дуже високе природне скорочення населення (-9 чол./1000 жит.).

За статевою структорою населення район характеризується як такий, де частка чоловіків одна з найнижчих. Тут вкрай несприятлива вікова структура населення: діти і підлітки складають 20%, населення працездатного віку - 55%, пенсіонери - 25%. Ще гіршою вона є в сільській місцевості, де частка пенсіонерів найвища в Україні - 34%. Це свідчить про те, що відтворювальна база сільського населення звузилась до неможливого. В районі один з найвищих показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів - 316 чол.

Густота населення в районі 73 чол./км^2. При цьому висока вона у Харківській області (96 чол./км^2) і нижчка в Сумській та Полтавській (бл.60 чол./км^2).

В Північно-Східному районі знаходиться 47 міст, у тому числі одне місто-мільйоне, чотири з населенням понад 100 тис. В цілому по території переважають малі міста, які складають 75% кількості всіх міст. Найбільшими містами району є Харків (1520 тис.чол.), Полтава (315 тис.чол.), Суми (300 тис.чол.), Кременчук (240 тис.чол.), Конотоп (97 тис.чол.). В цілому міські жителі складають 70%. Рівень урбанізації території достатньо високий. В межах району сформувалась Харківська регіональна система міського розселення, ядром якої є однойменна агломерація.

Для сільського розселення характерне те, що в поліській частині району переважають малі села на підвищених вододільних ділянках, в лісостеповій долинно-яружний тип сільських поселень з густою мережею середніх і великих сіл, в степовій - яружно-балковий з великими поселеннями.

В Північно-Східному районі зосереджено понад 12% трудових ресурсів України. В їх структурі значна частка осіб післяпрацездатного віку (10%). Рівні зайнятості та безробіття населення відповідають середнім показникам в державі. Але для району характерна значна їх диференціація (у Харківській області ці показники найгірші).

Структура зайнятості населення району свідчить про його промислово-аграрну спеціалізацію. В галузевій структурі зайнятості частка зайнятих в промисловому виробництві району висока - 32%. Харківська область є промислово високо розвинутою, в ній підвищена частка зайнятих у невиробничій сфері щодо решти областей - 27%, частка зайнятих в промисловості - 36%, а в сільському господарстві - лише 6%.

В цілому, аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення району, можна зробити такі висновки:

- Харківська область є потужною, історично сформованою, високо розвинутою господарською базою району. Місто Харків є притягуючим громадським центром;

- Полтавська і Сумська області є молодими промислово-аграрними територіями.

Район є мононаціональним за виключенням Харківської області як одного з центрів міграційного тяжіння працівників промислового виробництва. Українці складають майже 75%, росіяни - понад 21%. В районі поширені доволі компактні ареали розселення росіян, особливо в сільській місцевості. Проживають представники інших національностей.

Домінуюча більшість віруючого населення Північно-Східного району (до 95%) християни. У Полтавській та Сумській областях досить висока частка православних (понад 65% віруючих) порівняно з протестантами, у Харківській - деща нижча (58%). Рівень релігійності населення найнижчий серед районів України.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

Північно-Східний район за рівнем економічного і соціального розвитку відноситься до групи вище середнього рівня розвитку. В районі сконцентровано по 13% основних виробничих та невиробничих фондів України, виробляється по 14% валової продукції і національного доходу країни. Їх виробництво на душу населення перевищує середні показники в Україні. За рівнем розвитку промислового виробництва, вартістю основних виробничих фондів та чисельність промислово-виробничого персоналу Північно-Східний СГР займає третє місце в Україні після Донецького і Придніпровського.

Середньомісячна оплата праці робітників і службовців у районі відповідає середньому рівню в державі. З 1991 року для району характерний значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва.

Основу господарського комплексу району складають машинобудівний, хімічний, агропромисловий комплекси, паливна і легка промисловість.

Виробнича сфера. *У машинобудівному комплексі* району зайнято понад 60% всього промислово-виробничого персоналу. Тут розвинуті ті його галузі, які вимагають наявності висококваліфікованої праці, значної науково-технічної бази:

- енергетичне та електротехнічне машинобудування (Харків /"Турбоатом", "Серп і Молот"/, Суми /"Насосенергомаш"/, Полтава, Конотоп, Шостка);
- сільськогосподарське (Харків, Суми, Охтирка) та тракторне (Харків) машинобудування;
- приладо- і верстатобудування (Харків, Полтава, Лубни, Суми, Глухів);

У 1930 розпочато будівництво Харківського тракторного заводу, а вже наступного року він став до ладу. На заводі налагоджено виробництво колісних та гусеничних тракторів, а також запчастин до них, лиття, гарячих штамповок тощо. У 1982 р. ним випущений 2-мільйонний трактор. У 1974 р. на базі підприємства створено виробниче об'єднання "Харківський тракторний завод". Нині ВАТ Харківський тракторний завод ім.С.Орджонікідзе спеціалізується на випуску гусеничних, колісних, рільничо-пропашних, фермерських, міні-тракторів, бульдозерів, фронтальних навантажувачів.

- виробництво електронно-обчилювальної техніки, теле- та радіоапаратури (Харків);

- транспортне, зокрема вагонобудування і виробництво вантажних автомобілей (Кременчук), літаків, мотоциклів, велосипедів (Харків);

- виробництво устаткування для легкої, харчової, хімічної та поліграфічної промисловості (Суми, Полтава, Харків, Ромни)

- виробництво військової техніки (Харків /завод імені В.Малишева/).

У 1945 р. в Кременчуці створені мостовий і механічний заводи для відбудови зруйнованих під час війни мостів та інших інженерних споруд. З 1956 р. завод переорієнтовано на випуск кукурудзозбиральних і буряконавантажуючих комбайнів та іншої сільгосптехніки. У 1958 р. завод реконструйований на випуск дизельних великовантажних автомобілів, а у 1976 р. створено Кременчуцьке виробниче об'єднання з випуску великовантажних автомобілів "АвтоКрАЗ", що включило до свого складу шість спеціалізованих заводів. Нині це відкрите акціонерне товариство.

Харчова промисловість займає друге місце в районі за обсягами виробництва. Найбільші підприємства цукрової промисловості розміщені у Лохвиці, Куп'янську, Орільці, м'ясної - у Полтаві (м'ясокомбінат має безвідходне виробництво), Харкові, Сумах, Охтирці, Ворожбі, Конотопі, Глухові, Чугуєві, Кременчуці, Лубнах. Також в районі розвинуті молочна і маслосироробна, плодоовочеконсервна, олійна, спиртова, тютюнова, борошномельно-круп'яна, кондитерська та інші галузі харчової промисловості, які забезпечують щоденні потреби населення у продуктах харчування. Відомі Куп'янський (Харківська область) та Кобеляцький (Полтавська область) молочноконсервні заводи, Роганьський пивзавод (Харківська область) та завод мінеральних вод у Миргороді.

З галузей *легкої промисловості* розвинуті текстильна, зокрема бавовняна (Полтава, Харків) та вовняна (Лубни, Харків, Глухів); швейна і трикотажна, підприємства яких зосереджені у містах району та окремих смт і великих селах; шкіряно-галантерейна і взуттєва (Харків, Кременчук, Полтава, Суми тощо) промисловість. В Харкові функціонують відомі підприємства конопле-джутової та хутрової промисловості.

В районі розвинуті художні промисли, особливо у Полтавській області. Нариклад, вишивка у Полтаві, Решетилові, Зінькові, Миргороді, Крменечуці, виробництво керамічних виробів у Миргороді, Обішні, виробництво вовняних ковдр у Кременчуці та Лубнах тощо. У Кролевці розміщено підприємство "Художнє ткацтво".

На базі місцевих природного газу і нафти та довізного кам'яного вугілля Донбасу, а також гідроенергії Дніпра функціонує *паливно-енергетичний комплекс* району. Тут розвинуті газова, нафтова промисловість та електроенергетика. Найпотужнішою є Зміївська ДРЕС. У Кременчуці здійснюється нафтопереробка.

Хімічна промисловість. В районі виробляється кінофотоплівка, магнітні стрічки (ВО "Свема") та хімічні реактиви в Шостці, фосфатні мінеральні добрива, гумотехнічні вироби у Сумах, лаки і фарби у Харкові, Полтаві,

Кременчуці, а також пластмаси, синтетичні миючі засоби, отрутохімікати тощо. Місто Харків є одним з найпотужніших в Україні центрів хіміко-фармацевтичної та медичної промисловості. Тут функціонують фармацевтична фірма "Здоров'я", хімфармзавод "Червона Зірка", "Точмедприлад". Центром хіміко-фармачевтичної промисловості є і Лубни.

Промисловість будівельних матеріалів. Найпотужніші підприємства району з виробництва цементу, залізобетонних виробів, черепиці, кераміки розміщені у Харкові, Полтаві, Сумах та Кременчуці. Значним центром виробництва цементу є Балаклія. Домобудівні комбінати знаходяться у Харкові, Полтаві, Кременчуці і Куп'янську. Центрами скляної промисловості є Полтава, Мерефа, Кременчук; порецеляно-фаянсової - Полтава і Буди.

Чорна металургія району працює на базі Кременчуцького залізорудного басейну та довізного коксу з Донбасу. Тут знаходиться такі металургійні підприємства: Кременчуцький сталеливарний, Полтавський гірничозбагачувальний (Комсомольськ) та Полтавський ливарно-механічний комбінати. Центром коксохімії є Харків.

Деревообробна і меблева промисловість. Підприємства даної галузі розміщені у великих промислових вузлах - Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці. Меблеві фабрики є у Вовчанську, Ізюмі, Чугуєві, Шостці, Лубнах тощо. В місті Рогань функціонує картонна фабрика, в Зміїві - паперова.

Місто Харків є одним з потужних центрів *поліграфічної* і *книжкової промисловості*.

Агропромисловий комплекс. АПК Північно-Східного району має таку спеціалізацію: м'ясо-, молоко-, льонопромисловий картоплепродуктовий з виробництовм зерна у поліській частині району; бурякоцукровий, зерно-, м'ясо-, молокопромисловий та плодоовочеконсервний у лісостеповій; зерно-, м'ясо-, молокопромисловий, олійнопродуктовий та плодоовочеконсервний в степовій частині району. Навколо великих міст - Харкова, Сум, Полтави, Кременчука сформувалися АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують п'яту частину цукрових буряків, молока, м'яса, яєць, олійних культур, шосту частину картоплі і зерна загальної їх реалізації в Україні.

Основу АПК району складає сільське господарство. Загальна земельна площа Північно-Східного району 8400 тис.га. Сільськогосподарські угіддя складають 73%, з них 82% - рілля, 17% - сіножаті і пасовища. Така структура сільськогосподарських угідь свідчить про досить високий ступінь розораності території району в цілому. Виключення становить лише північна поліська частина Сумської області. В районі сприятливі передумови для розвитку скотарства, свинарства, птахівництва, вівчарства, бджільництва, шовківництва, рибальства. У Харківській області знаходяться звіринницькі господарства, в яких розводять норки і нутрії. Тут поширені озима пшениця, ячмінь, жито, кукурудза, просо, гречка, цукрові буряки, соняшник тощо. Розвинуті садівництво і ягідництво.

В структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 48%, кормові - 31%, технічні - 14%, овочі і картопля - 7%.

В районі функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: зерно-, м'ясо-, молоко-, птахопромислові, бурякоцукровий, олійнопродуктовий, плодоовочеконсервний та коноплепромисловий. В Сумські області розвинене коноплепереробне виробництво, в Полтавській - вирощування і переробки м'яти та коріандра.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Сфера послуг. Побутові послуги на душу населення, що надаються в районі, перевищують середній показник в Україні. Вартість платних послуг та товарообіг продовольчих і промислових товарів на душу населення близькі до середньоукраїнських показників. Кількість закладів торгівлі, громадського харчування, дошкільних, шкіл, клубів, бібліотек в цілому є достатньою для задоволення потреб населення. Забезпеченість житлом жителів району відповідає середьому показнику в Україні.

В районі знаходиться 51 вуз (19%), з яких у Харківській області - 38. Місто Харків є другим за значенням науковим та навчальним центром України. Зокрема тут функціонують відомі Харківський університет, юридична, фармацевтична академії, авіаційний інститут тощо.

Харківський університет заснований у 1805 р. До першої світової війни в його складі діяло чотири факультети - фізико-математичний, історико-філологічний, медичний та юридичний, а також вісім наукових товариств, астрономічна обсерваторія, фундаментальна бібілотека. У 1920 р. університет розформований. У 1920-21 рр. на його базі діяла Академія теоретичних знань; у 1921-30 рр. - інститут народної освіти; у 1930-33 рр. - інститут професійної освіти, фізико-хіміко-математичний інститут. Медичний та юридичний факультети перетворені на самостійні інститути. У 1933 р. Харківський університет відновлено, а через три роки йому присвоєно ім'я О.М.Горького.

Нині на геолого-географічному факультеті Харківського університету зокрема функціонує кафедра соціально-економічної географії, природоохоронного менеджменту та геоінформатики.

Наукові заклади району об'єднані в Північно-Східний науковий центр НАНУ.

У 1971 р. створений Харківський, а з 1981 р. - Північно-Східний науковий центр АН УРСР. Він об'єднує наукові установи Харківської, Сумської та Полтавської областей з центром у Харкові.

На території Північно-Східного СГР діють такі НД та ПКТІ: фізико-технічний, низьких температур, радіофізики та електроніки, технології електромашинобудування, проблем кріобіології, кріомедецини, екологічних проблем, основної хімії, організації і механізації шахтного будівництва, рослинництва, селекції і генетики, експериментальної ветеринарії у Харкові; компресорного машинобудування, атомного і енергетичного насособудування в Сумах, магнітних носіїв у Шостці, емальованого хімобладнання, свинарства в Полтаві, луб'яних культур в Глухові, Автоматвуглерудпром у Конотопі, овочівництва і баштанництва в Мерефі. Також наукові розпробки здійснюються астрономічної обсерваторією в Харкові, гравіметричною обсерваторією у Полтаві, дослідними станціями лікарських рослин поблизу Лубен та бджільництва в Гадячі; НВО "Укрплемгрена" в Мерефі тощо.

В Північно-Східному районі зосереджено майже 14% музеїв України. Відомі літературно-меморіальні музеї І.Котляревського, В.Короленка,

П.Мирного (Полтава), А.Чехова (Суми), художньо-меморіальний І.Рєпіна (Чугуїв), А.Макаренка (Кременчук) тощо. На території району знаходяться садиби І.Котляревського (Полтава), родини Драгоманових (Гадяч), Кочубея (Диканька) та ін. Тут розміщений національний музей-заповідник українського гончарства (Зіньківський район, Обішня), історико-культурний музей-заповідник "Поле Пролтавської битви", що входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО. Із специфічних в районі знаходяться музей авіації і космонавтики в Полтаві, аерокосмічний, води у Харкові. Тут розташований відділ Українського степового заповідника - Михайлівська Цілина з єдиною в країні нерозроаною ділянкою степу в лісостеповівй зоні (Сумська область).

Об'єктами туризму є палац князів Голіциних у Тростянці, "міста-історії" - Полтава, Глухів, Суми, Охтирка. Серед об'єкти паломництва - православні Мгарський (поблизу Лубен), Святогірський (Ізюмський район), Молчанський (Путивль), Гамаліївський (Шосткинський район) та інші монастирі, Благовіщенський собор у Харкові.

Театри розміщені лише в обласних центрах.

В районі знаходиться майже 15% загальної кількості готелів в Україні, які мають досить високий коефіцієнт використання місткості.

Рівень розвитку закладів медичного обслуговування є середнім. Виключення складає Харків як високорозвинутий центр медичного обслуговування.

Рекреаційний комплекс району включає санаторії і пансіонати з відпочинку та лікування. Тут знаходиться відомий далеко за межами України бальнеологічний курорт Миргород. Популярний бальнеологічний курорт Березівські мінеральні води (Харківська область) та центр мануальної терапії у Кобеляках, де працює народний лікар М.Касьян.

Транспорт. Транспортний комплекс району представлений залізничним, автомобільним, річковим, повітряним та трубопровідним видами транспорту.

Довжина залізниць району 3198 км. Їх густота дуже відрізняється в межах району: від 48.5 км/1000 км^2 у Харківській області до 29 км/1000км^2 у Полтавській. Основними залізничними магістралями є Київ - Донецьк, Москва - Донбас, Москва - Харків - Сімферополь, Київ - Харків, Харків - Кременчук. Переважають транзитні вантажоперевезення (нафта, вугілля, мінеральні добрива, зерно, будівельні матеріали). Місто Харків є найпотужнішим в Україні залізничним вузлом, що має 8 залізничних променів-магістралей. Потужними залізничними вузламии є Лозова, Куп'янськ, Гребінка, Кременчук, Полтава, Ворожба, Конотоп, Суми, Ромодан, Красноград, Хутір-Михайлівський.

Довжина автомобільних доріг складає 24 тис.км. Основні автомагістралі району: Москва - Харків - Сімферополь, Київ - Харків - Ростов-на-Дону, Київ - Полтава - Харків, Київ - Полтава - Суми.

Річковий транспорт розвинутий на Дніпрі і його притоках - Сулі, Ворсклі, Пслі. Основний річковий порт - Кременчук.

Аеропорти розміщені у Харкові, Сумах і Полтаві.

В районі діють цілий ряд газо- та нафтопроводів. Зокрема газопроводи Шебелинка - Харків, Шебелинка - Полтава, з Шебелеинки до Кременчука, Києва, Одеси, Дніпропетровська тощо. По території району проходять газопроводи "Союз", Уренгой - Помари - Ужгород. Нафтопроводи підходять до Кременчука, де розміщене нафтопереробне підприємство.

6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.

На території Північно-Східного району знаходиться три мезорайони - Харківський, Полтавський і Сумський.

Харківський мезорайон сформувався на основі Харківського господарського вузла. Його ядро складає Харківська агломерація з містами Богодухів, Дергачі, Люботин, Чугуїв, Мерефа. Спеціалізацією мезорайону є металоємне і трудоємке машинобудування (сільскогосподарське, електротехнічне, приладо- і верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, сфери послуг), легка (текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва, хутрова, конопле-джутова, хутрова), харчова, паливна (газова та електроенергетика), хімічна (виробництво предметів побутової хімії та отрутохімікатів), будівельна (виробництво цементу і цегли) промисловість.

Полтавський мезорайон сформувався на основі Полтавського і Кременчуцького господарських вузлів та Лубенського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування (важке, енергетичне, транспортне /виробництво вантажних автомобілів та вагонів/, електротехнічне, верстатобудування), нафтопереробна і нафтохімічна промисловість, хімічна промисловість, чорна металургія, легка і харчова промисловість.

Сумський мезорайон сформувався на основі Сумського господарского вузла та важливого Шосткінського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацією є машинобудування (важке, приладобудування, сільськогосподарське, виробництво обладнання для хімічної, легкої і харчової промисловості), хімічна промисловість (виробництво кіно-, фотоплівки, магнітних стрічок, хімреактивів, гумотехнічних виробів), легка і харчова промисловість.

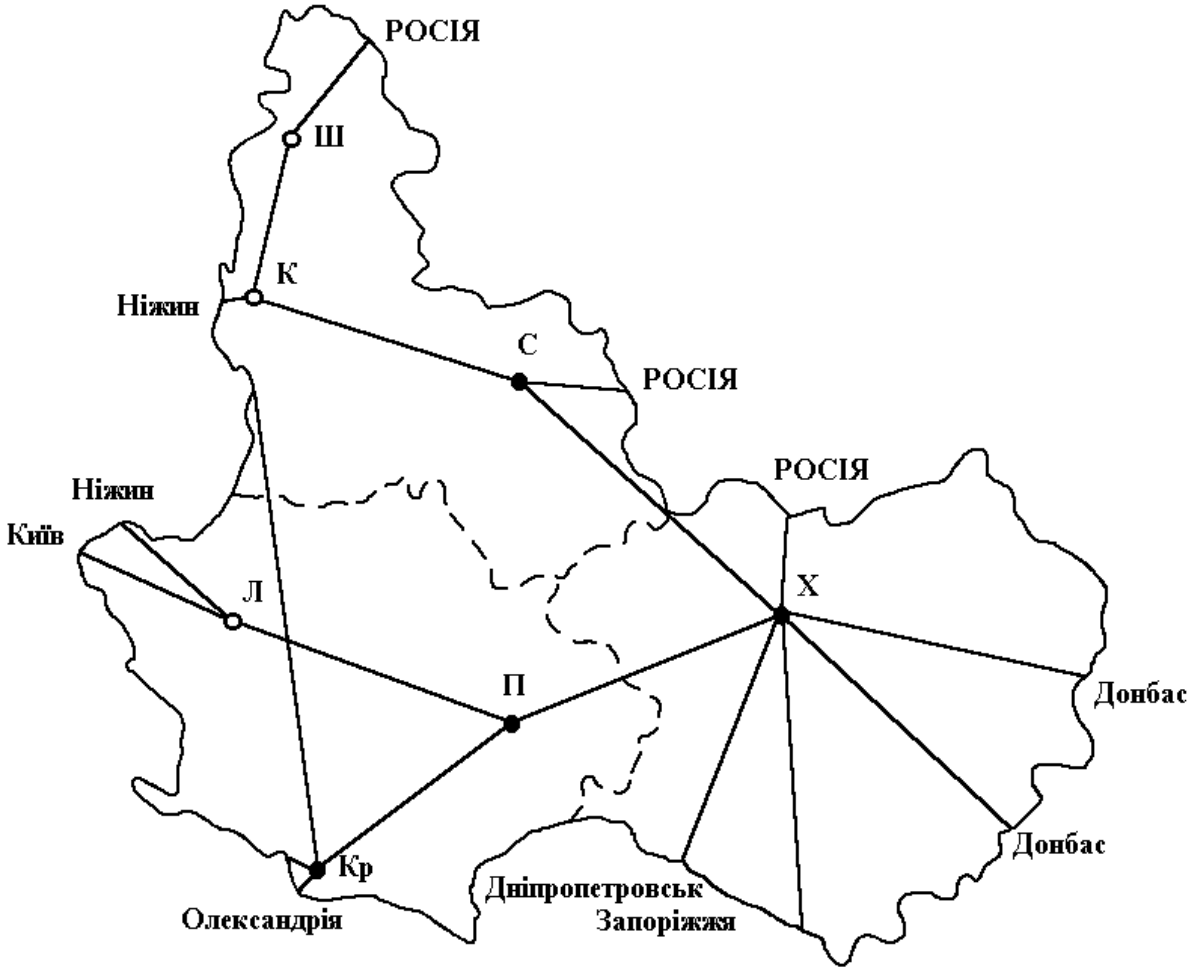

Рис.9. Опорний каркас території Північно-Східного СГР

Господарські зв'язки. Район має вагоме значення у міжрайонних зв'язках. З Північно-Східного району в основному вивозять готову продукцію обробної промисловості (сільськогосподарські, вантажні машини, прилади, електротехнічні вироби, кіно-, фотоплівку, магнітні стрічки, взуття, хутрові вироби, цукор, олію, масло, молоко- і молококонсервні вироби тощо), що свідчить про досить високий рівень розвитку економіки району. Довіз по тоннажу значно перевищує вивіз, оскільки до району ввозять в основному сировину (кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат, сіль, будівельні матеріали, ліс тощо).

Частка району в експортних поставках України значна - майже 8%, імпорті - 7%.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

1. Зміна територіальної структури господарства. В районі територіально нерівномірний розвиток господарства: слаборозвинуті Сумська і Полтавська області і високорозвинута Харківська. До речі, Харківська область є єдиною в Україні, де фактично найбільш наближена до оптимальної територіальна організація виробництва. Харківський мезорайон має майже класичний радіально-кільцевий тип територіальної структури. Харківські підприємства сторювали свої філіали у населених пунктах (у т.ч. і малих містах) по колу, по окраїні.

2. Нерівномірна територіальна концентрація промислового виробництва, яка недопустимо висока у Харкові, Кременчуці, Полтаві, Сумах.

3. Раціональне використання сировини і охорона природи в місцях видобутку нафти, природного газу і залізної руди. В районах інтенсивного добування природного газу і залізної руди часті провали, труси землі.

4. Демографічні проблеми.

5. Проблема водопостачання у Харкові.

6. Проблема раціонального використання земиельних ресурсів.

7. Проблема значного фізичного зносу основних виробничих фондів (до 75%).

8. Проблеми рекреаційної сфери. Так, внаслідок геологічних особливостей Донецько-Придніпровської западини утворились соляні куполи потужністю 100-150 м. Поблизу Миргорода, Лубен їх перетворили на сховища, в кожному з яких знаходяться сотні тонн пального, але це призвело до проблем по таких двох напрямках: якщо вже й обирати територію для сховищ, то тільки не поблизу Миргорода, який є відомим рекреаційним центром; зберігнання нафти у соляних куполах - це не найкращий спосіб їх використання, адже соляні куполи найкраще використовувати як рекреаційні об’єкти (наприклад, зробити футбольні поля як це практикують у Польщі).

В перспективі у Північно-Східному районі будуть функціонувати інтелектоємні виробництва, основними чинниками розвитку яких є наукові дослідження, проектно-конструкторська і дослідна справа. Будуть розвиватись електроника, радіо- і робототехніка, екологічно безпечні хімічні виробництва, галузі легкої і харчової промисловості. На території району створений технопарк “Інститут монокристалів” у Харкові, розроблені проекти СЕЗ “Кременчук” (Полтавська область) та “Технокрай” (Харківська область). З метою використання потенціалу прикордонного географічного положення розробляється проект створення єврорегіону “Слобожанщина” (Харківська область України та Білгородська область Росії).

Серед найцікавіших інвестиційних та інноваційних проектів: створення і організація серійного виробництва літака АН-140 на Харківському державному авіаційному виробничому об’єднанні; освоєння виробництва міських автобусів на Харківському авторемонтному заводі; створення нових моделей вантажних автомобілей вантажопідйомністю 8-18 тн на ВАТ

“АвтоКрАЗ”; організація виробництва пасажирських вагонів на Крюківському вагонозаводі у Кременчуці; розробка і впровадження у виробництво виробів велотехніки, конкурентноздатних на світовому ринку на Харківському велосипедному заводі; виробництво нових тракторів з двигунами потужністю 125-155 кВт на Харківському тракторному заводі; організація серійного виробництва дизелей, дизель-генераторів, тепловозних, суднових, стаціонарних двигунів на заводі імені В.А.Малишева у Харкові; будівництво цехів з виробництва сірчаної кислоти та двоокису титану на ВАТ “Сумихімпром”; створення виробництва активованого вугілля на Харківському коксохімічному заводі; технічне переоснащення та реконструкція Полтавського ГЗК у Комсомольську.

Запитання для самоконтролю:

1. Вкажіть визначальні чинники спеціалізації Північно-Східного району.
2. Дайте оцінку демографічної ситуації району.
3. Визначте особливості територіальної організації АПК району.
4. Охарактеризуйте Харківський машинобудівнийц вузол.
5. Перерахуйте основні напрями господарського розвитку Північно-Східного району.

Тема: ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

До складу Причорноморського СГР входять Одеська, Миколаївська та Херсонська області, Автономна Республіка Крим. За площею район є найбільшим в Україні – 113,4 тис.км^2 або 18.8% її території.

В ньому проживає майже 7,3 млн чол. або 14.4% населення України. За кількістю жителів район займає друге місце після Донецького.

Спеціалізацією району є:

- рекреаційний комплекс, що включає курортне господарство, масовий відпочинок і туризм;
- вирощування сільськогосподарських культур та їх промислова переробка (I_c=1,3)
- машинобудування, а саме сільськогосподарське, транспортне, приладо- і верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, сфери обслуговування (I_c=1,1);
- легка промисловість, а саме вовняна, бавовняна, конопле-джутова тощо (I_c=1,0);
- хімічна промисловість, а саме нафтохімічна, лако-фарбова промисловість тощо (I_c=1,0);
- будівельна промисловість (I_c=1,0);
- портове господарство.

Вигідність ***суспільно-географічного положення*** району визначають:

- приморське положення щодо Чорного і Азовського морів. Як відомо, приморські зони мають значне притягання, вони є особливим, специфічним ресурсом. Адже найпотужніші транспортно-розподільчі комплекси (порти, термінали), об'єкти інфраструктури, найпопулярніші рекреаційні зони, найактивніші регіони зовнішньоекономічної діяльності тяжіють до морських узбережь. За даними світової статистики, цей процес продовжується, а в багатьох регіонах і посилюється. Крім того, приморське положення СГР дає

можливість розвивати портово-промисловий комплекс, суднобудування і судноремонт, морський транспорт, курортно-туристичне господарство тощо;

- зручне транспортно-географічне положення: вихід до морів, густа сітка судноплавних річок (Дніпро, Дунай, Південний Буг), залізниць, автомобільних шляхів, трубопроводів. Зокрема наявність великої річкової магістралі - річки Дніпро - забезпечує транспортні сполучення з Промисловим Придніпров'ям, Столичним районом, а Дунаю - дешеве річкове сполучення з державами Європи;

- сусідське положення з Придніпровським і Донецьким районами, які є потужними промисловими базами України;

- розміщення у степовій зоні із сприятливими агрокліматичними умовами, що дає можливість району бути однією з головних баз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Заселення і господарське освоєння території Причорноморського району має дуже давню історію.

З VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї формувалось скіфське політичне об'єднання (так звана Велика Скіфія), яке після появи тут сарматів у III ст. до н.е. розпалось. В Криму та Нижньому Подніпров'ї з кінця III ст. до н.е. до III ст. н.е. існувало Скіфське царство (так звана Мала Скіфія) зі столицею в Неаполі (територія сучасного Сімферополя). Сарматські племена (найвпливовіше з яких алани) на території району перебували також до III ст. н.е.

З кінця VII ст. до н.е. одночасно розпочалась і грецька колонізація Північного Причорномор'я. Виникали грецькі міста-держави, зокрема Тіра (територія Білгорода-Дністровського), Ольвія (територія Очаківського району), Херсонес (територія Севастополя), Керкінітіда (територія Євпаторії), Пантікапей (територія Керчі), Феодосія. Згодом територія Керченського півострова входила до складу Боспорського царства зі столицею в Пантікапеї. У I ст. до н.е. всі причорноморські держави (Боспор, Ольвія, Тіра, Херсонес) об'єднало Понтійське царство, а з перших століть н.е. вони підпали в залежність від Риму.

Значні руйнації на території району залишило нашестя готів у III ст. н.е., а у IV ст. майже всі міста, що зціліли, були зруйновані нашестям гуннів. В Раннє Середньовіччя ці землі підпали під владу Візантії. У VI ст. були збудовані візантійські фортеці Алустон /Алушта/, Горзувіт /Гурзуф/. Важливими торгівельно-ремісничими центрами були Сугдея (Сурож) та Херсонес (Корсунь). З кінця VII ст. до середини X ст. частина Північного Причорномор'я та Криму перебували під владою Хазарського каганату.

В IX ст. у межиріччі Прута і Південного Буга сформувалось слов'янське племінне об'єднання тіверців та уличів з економічним і торгівельним центром у Білгороді.

Протягом X ст. причорноморське узбережжя західніше Дніпра ввійшло до складу Київської Русі; Керченський півострів входив до залежного від Давньоруської держави Тмутараканського князівства (господарський центр - Корчев - колишній Пантікапей). З кінця IX до XI ст. печеніги, а з XI до початку XIII ст. половці кочували у причорноморських степах.

За часів Київської Русі по території Причорномор'я пролягали торгівельні шляхи "із варяг у греки" (від Балтійського моря по Дніпру і Чорному морю до Константинополя) та "золотий шлях" (з Нижнього Придніпров'я через Перекопський перешийок), що сприяло економічному розвитку регіону.

З XIII ст. розпочалося вторгнення татар на територію району, де утворився Кримський улус Золотої орди. Центром їх володінь став Солхат /Старий Крим/, а у 1449 р. утворилося Кримське ханство, після чого із Солхата до Кирк-Єра було перенесено резиденцію хана, а поблизу фортеці збудована нова столиця - Бахчисарай.

З кінця XIII ст. на півдні Криму також існували князівство Феодоро, а вздовж усього південного узбережжя генуезькі факторії: від Балаклави (Чембало) до Керчі (Черкіо),

найважливіші серед яких - Херсонес, Судак, Кафа /Феодосія/. Через ці факторії до Європи вивозили пшеницю, сіль, рибу, віск, дорогоцінне каміння тощо.

У 1475 р. Османська імперія захопила усе південне та південно-східне узбережжя Криму (у тому числі Кафу, Судак) та узбережжя між Дністром і Дунаєм (райони Білгорода та Кілії), а Кримське ханство стало її васалом. Решта земель між Дністром, Дунаєм і Прутом входили до складу Молдовського князівства; землі між Дністром і Дніпром - Великого Князівства Литовського, на схід від Дніпра - Кримського ханства.

У XVI ст. володіння Османської імперії простягались по чорноморському узбережжю на захід від Південного Буга, Кримського ханства - на схід. У васальній залежності від турків перебували також кочові ногайські орди - Єдисанська (центр - Очаків), Буджакська (центр - Білгород), Ємбулуцька (центр - Перекоп), Єдичкульська.

У XV-XVII ст. найбільшими містами Кримського ханства були Бахчисарай, Гезлев /Євпаторія/ та Карасубазар /Білогірськ/. Провідними галузями господасртва були скотарство, а також табунне конярство. З другої половини XVI ст. відбувався повільний перехід населення до осідлості, але землеробство відігравало лише допоміжну до тваринництва роль. Основні ремесла були пов'язані з обробкою продуктів скотарства (виготовлення войлоку, виділка шкір, саф'яну, виробництво сідел, ножів тощо). З Криму вивозили сіль, мед, продукти рибальсва, мисливства; транзитом - хліб.

Важливими опорними пунктами турецьких володінь були фортеці Ізмаїл, Акерман /Білгород-Дністровський/, Ачі-Кале /Очаків/, Кизикермен /територія Берислава/, Хаджибей /Ені-Дунья, територія Одеси/. Кефе /Феодосія/ була резиденцією турецького паші.

У 1774 р. до Росії було приєднано узбережжя Чорного моря в межиріччі Південного Буга і Дніпра (ввійшли до складу Новоросійської губернії, згодом - Катеринославського намісництва), а також фортеці на сході Керченського півострова; Кримське ханство отримало незалежність, а у 1783 р. також приєднано до Росії (де утворено Таврійську область). У 1791 р. Росія приєднала узбережжя в межиріччі Дністра і південного Буга (так звану Очаківську область, що ввійшла до складу Катеринославського намісництва). У 1812 р. до Росії приєднано і узбережжя в межиріччі Прута, Дунаю і Дністра (де створена Бесарабська область).

У 1796 р. з переходом до губернського устрою майже всі землі району були включені до Новоросійської (з 1802 р. - Миколаївської /з 1803 р. - Херсонської/ і Таврійської) губернії.

Після Кримської війни 1853-56 рр. Росії було заборонено мати військовий флот і бази на Чорному морі та будувати на узбережжі укріплення; при цьому вона втратила Південну Бесарабію (Ізмаїльщину), яку повернула у 1878 р.

З середини XVII ст. в Причорномор'ї з'являється нова територіальна одиниця - Новоросія, для якої головним завданням було створення тут фонду державних земель. Для реалізації цього дворянам роздавали великі земельні наділи (1200-1500 десятин) за умови, що власник заселить територію із розрахунку 13 дворів на 1500 десятин. За 12 років було роздано 4.5 млн десятин землі, але заселення йшло повільно. Тому для прискорення цього процесу тут почали селити іноземців (німців, болгар, молдован, греків), надаючи в користування землі з певними пільгами. Заселення території і освоєння земель сприяло економічному піднесенню регіону.

У другій половині XVIII ст. на приєднаних до Росії землях розпочалось активне будівництво нових міст, серед яких Херсон (1778 р.), Севастополь (1783 р.), Сімферополь (1784 р.), Миколаїв (1789 р.), Очаків (1792 р., на місці зруйнованої турецької фортеці), Одеса (1794 р.). Водночас зростали і старі міста - Керч, Феодосія, Євпаторія. До другої половини XIX ст. Одеса стала найбільшим містом на території України (403.8 тис.чол., 1897 р.), основним

економічним, торгівельним, банківським, науково-освітнім регіональним центром. Серед інших великих міст району - Миколаїв, Херсон, Севастополь, Сімферополь, чисельність населення яких становила 50-60 тис.чол.

З отриманням Росією виходу до Чорного моря після перемоги у війні з Туреччиною (1768-74 рр.) виникла необхідність захисту її південних кордонів. У 1778 р. за наказом Катерини II під керівництвом генерал-губернатора Г.Потьомкіна було знайдено в гирлі Дніпра місце для улаштування міста з фортецею та адміралтейською верф'ю - Херсон, який став першою базою Російського Чорноморського Флоту. Але місце виявилось невдалим (мілководдя Дніпровського лиману і особливо гирла Дніпра заважало підходу великих морських суден), тому після заснування Миколаєва та Одеси Херсон втратив значення головного торгівельного порту і верфі Півдня Російської імперії. З 90-х рр. XVIII ст. адміралтейство було переведено до Миколаєва, а з 1804 р. головним військовим портом Чорноморського флоту став Севастополь.

Основними промислами на землях району у другій половині XVIII ст. були млинарство, винокуріння, шкіряне виробництво (в Криму - провідна галузь). Із будівництвом верфей у Херсоні та Миколаєві зародилась нова галузь господарства - суднобудування. Потреби військово-морського флоту сприяли будівництву потужного Херсонського ливарно-гарматного заводу. З XVIII ст. інтенсивно розвивався соляний промисел в районі Сак, Перекопського перешийку. У першій половині XIX ст. були створені перші підприємства для промивки і сортування вовни у Херсоні, згодом в Одесі.

Значне промислове піднесення території припадає на XIX ст., хоча район залишався аграрним до кінця другої світової війни. В цей час збудовані заводи сільськогосподарських машин в Одесі (на той час один з найбільших в країні), Херсоні, Сімферополі, машинобудівні в Одесі, Миколаєві, ряд чавуноливарних тощо. Функціонувала значна кількість підприємств харчової промисловості - виноробні (зокрема у Судаку /перший в Російській державі завод з виробництва шампанських вин/, Ялті), тютюнові (особливо в Криму), рибні, консервні, штучних мінвод і льоду (у Ялті). Додаткову роль в господарстві регіону відігравали канатні, вапняні заводи.

На початку XX ст. тривав інтенсивний розвиток суднобудування (лише протягом 1910-13 рр. збудовано шість нових суднобудівних заводів та верфей, у тому числі найбільше - завод Руського акціонерного суднобудівного товариства "Руссуд" в Миколаєві), відкритий бромний завод в районі Сак (1916 р.).

На початку XX ст. найбільшим промисловим підприємством на території району за кількістю зайнятих був Миколаївський суднобудівний завод "Наваль" (понад 9 тис.чол.).

Спеціалізацію сільського господарства у XIX ст. визначали зернове господарство (передусім вирощування пшениці-арнаутки), а також галузі тваринництва - тонкорунне вівчарство, скотарство, конярство. На Дніпрі, Південному Бузі, морському узбережжі розвивалось рибальство.

Важливе значення для розвитку портових міст мало надання їм статусу порто-франко (дозволу на вільний неоподаткований продаж і зберігання

іноземних товарів та вивіз власних): у 1794-1828 рр. - Феодосії, 1819-59 рр. - Одесі.

Чорноморські порти були базою зовнішньої торгівлі країни. Через найбільший торгівельний порт Одесу вивозилися пшениця (за що Одесу називали "пшеничним містом"), а також вовна, шкіри, сало тощо. В Миколаєві функціонувала спеціалізована хлібна біржа. В цілому на території району розвивалася транзитна торгівля, основними товарами були хліб (80-90% загальнодержавного експорту хлібу у другій половині XIX ст. здійснювалися через Азово-Чорноморські порти), цукор, спирт, тютюн, лляне насіння, кукурудза, худоба, сукно, канат, мило тощо.

До будівництва залізниць важливе значення мало чумацтво (звідси вивозили рибу, сіль). Значним пунктом чумацької торгівлі була Каховка.

У XIX ст. на території району значно розвинувся транспорт. У 1824-26 рр. прокладена шосейна дорога Сімферополь - Алушта, а у 30-х рр. продовжена до Ялти; у 1828 р. відкрита перша комерційна пароходна лінія Одеса - Севастополь - Ялта. З 1860-х рр. розпочалося будівництво першої залізниці Одеса - Балта. Згодом збудовані важливі магістральні залізниці Одеса - Київ, Харків - Миколаїв, Харків - Лозова - Севастополь (через Джанкой, Сімферополь), Бахмач - Одеса.

У другій половині XIX ст. в Одесі діяли філії Держбанку Росії та інших столичних банків, місцеві комерційний, обліковий, торгівельно-промисловий банки; в Миколаєві та Херсоні функціонували комерційні банки.

Ще з кінця XVIII ст. функціонував Сакський курорт (найдавніший і найвідоміший грязевий курорт на території України), з другої половини XIX ст. - курорти Ялта, Євпаторія, Алушта, Судак та ін.

При Магарачському винопідвалі (Ялта) з 1870 р. діяла енохімічна лабораторія, де створювались еталони високоякісних десертних вин.

У 1877 р. в Одесі збудована перша в Російській імперії каналізація.

У другій половині XVIII ст. були відкриті перші професійні школи на території району - сільськогосподарське (1790 р., перше в Російській державі), артилерійське (1794 р.), штурманське (1798 р.) училища у Миколаєві. Їх кількість значно збільшилась у XIX ст. Так, в першій половині століття відкриті училища торгівельного мореплавства, канцелярських службовців у Херсоні, Магарачське училище виноробства при Нікітському ботсаду, училище виноробства і виноградництва у Судаці, морська школа в Севастополі, в другій - електромеханічне, комерційне (перше на території України), борошномельно-технічне училища в Одесі, механіко-технічне в Миколаєві, соляних майстрів поблизу Сак; учительські семінарії в Херсоні, Сімферополі, учительський інститут у Феодосії. Кадри для Чорноморського торгівельного флоту готували мореходні класи в Севастополі, Миколаєві, Херсоні, Керчі, Феодосії.

У 1817 р. в Одесі відкрито перший на території району вищий навчальний заклад - Рішельєвський ліцей (реорганізований у 1865 р. у Новоросійський університет); на початку XX ст. - Вищі жіночі курси, консерваторія.

Тут діяли наукові товариства сільського господарства Південної Росії, історії і давностей, дослідників природи, філія Російського технічного товариства тощо. В Сімферополі функціонували Кримське товариство долідників і любителів природи, Таврійське медично-фармацевтичне товариство.

У 1918 р. ліквідована Таврійська губернія (північна частина приєднана до Катеринославської та Херсонської губерній, а в південній створена Кримська АРСР в складі

РРФСР). Цього ж року Акерманщина та Ізмаїльщина були захоплені Румунією. У 1921 р. замість Херсонської губернії утворені Одеська та Миколаївська, знов об'єднані у 1923 р. в Одеську губернію. З ліквідацією губерній у 1925 р. окружними центрами стали Херсон, Миколаїв, Первомайськ, Одеса, а також Балта - адміністративний центр Молдавської АРСР. У 1932 р. була утворена Одеська область, а у 1937 р. з її складу виділена Миколаївська. У 1940 р. до УРСР була приєднана Південна Бесарабія як Ізмаїльська область (у 1954 р. приєднана до Одеської). У 1944 р. з частин Миколаївської та Дніпропетровської областей утворена Херсонська. У 1954 р. зі складу РРФСР передана Кримська область (з 1992 р. - АР).

В 20-30-ті рр. XX ст. важливе господарське значення мало будівництво на базі експлуатації місцевих запасів залізних руд металургійного заводу в Керчі, нафтопереробного у Херсоні, налагодження бромного виробництва у Красноперекопську.

В часи перебування придунайських земель в складі Румунії було закрито ряд промислових підприємств, Ізмаїльський та Ренійський порти, а їх обладнання демонтоване і вивезене до Румунії. Після їх приєднання до УРСР тут відкрилися ряд нових рибзаводів (Ізмаїл, Рені, Вилкове, Акерман), відремонтовані порти Ізмаїл, Рені, Кілія, Вилкове, Акерман, збудована залізниця Арциз - Ізмаїл.

У 40-50 рр. на території Причорноморського району відкриті Одеський суперфосфатний завод, Херсонський бавовняний комбінат (найбільше підприємство текстильної промисловості), Каховська ГЕС, налагоджено виробництво кукурудзозбиральних комбайнів у Херсоні; в Ізмаїлі засноване Дунайське пароплавство тощо. На 60-80-ті рр. припадає створення Херсонського целюлозно-паперового комбінату, відкриття та промислова експлуатація покладів газу поблизу Джанкоя, будівництво Іллічівського та Білгород-Дністровського портів, організація паромної переправи Іллічівськ - Варна, будівництво Південно-Української АЕС тощо.

У 70-х рр. здійснювалась інтенсивна меліорація земель в Криму, на Одещині, Херсонщині; збудований Північно-Кримський канал.

У 1918 р. заснований другий університет на території рйону - Таврійський у Сімферополі.

До 30-х рр. відкритий ряд нових вузів - народногосподарський, індустріальний, педагогічний, сільськогосподарський в Одесі, педагогічний, сільськогосподарський у Херсоні та ін. У 50-х рр. Одеса стала третім за кількістю вузів містом України (16 вузів).

2. Природні ресурси.

Більша частина району розміщена в межах Причорноморської низовини із сприятливими умовами для господарської діяльності людини. На Кримському півострові знаходяться Кримські гори, що в комплексі з Південним берегом Криму утворюють значний і своєрідний господарський потенціал.

Клімат території помірно континентальний з м'якою малосніжною зимою і жарким посушливим літом. Район знаходиться у межах двох агрокліматичних зон: на півночі - посушливої дуже теплої, на півдні - дуже посушливої, помірно жаркої з м'якою зимою. Клімат Південного берегу Криму субтропічний середземноморського типу.

Водними ресурсами район забезпечений недостатньо. Вони є лімітуючим фактором розвитку виробництва. По території району протікають річки Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Інгулець тощо. Тут знаходяться Каховське водосховище, Каховський, Північно-Кримський, Інгулецький канали. Важливе значення мають Куяльницький, Хаджибейський, Тилігульський лимани. На Кримському півострові річки маловодні. Найбільша з них - Салгір.

Майже вся територія Причорноморського СГР розорана. Тут знаходяться чорноземи південні малогумусні, чорноземи південні солонцюваті, каштанові солонцюваті грунти і солонці, на Південному березі Криму - червоноземи. Для Кримських гір характерна висотна поясність грунтового покриву. В цілому агропромисловий потенціал земель дуже високий.

Лісові ресурси району дуже обмежені. Вони представлені лісонасадженнями і чагарниками, що займають 5% території і зосереджені в горах Криму.

В районі спостерігаються природні і природно-антропогенні процеси, несприятливі для сільського господарства: ерозія, засолення грунтів, зсуви, дефляція, замулювання водойм, абразія (особливо на берегах Каховського водосховища, де охоплює 100 га щорічно). Для боротьби з ними вживаються такі заходи - комплексна меліорація, контурне землевпорядкування, насадження полезахисних, водоохоронних і протиерозійних лісосмуг, залісення пісків. В Цюрупинську працює Нижньодніпровська науково-дослідна станція залісення пісків і виноградарства на пісках.

Мінеральні ресурси у Причорноморському районі представлені:

- паливними, зокрема нафтою і природним газом Причорноморського басейну з відомими родовищами Джанкойським, Глібівським, а також ресурсами місцевого значення - кам’яним вугіллям в районі Бахчисараю, бурим вугіллям Миколаївської та Одеської областей;

- рудними, зокрема запасами залізної руди Керченського басейну та невеликих родовищ в Одеській і Херсонській областях, що не мають промислового значення;

- нерудними, зокрема флюсовими вапняками Херсонської області та АРК, які складають майже 60% запасів України, графітом Миколаївської і Одеської областей, бокситами Високопільського родовища Херсонської області, вапняками, ракушняком АРК, каолінами Миколаївської області, глинами, кварцевими пісками, гранітами, гнейсами, мергелями, мармуром, що розміщені по всій території району. Особливе значення для району мають мінеральні солі Сиваша і прибережних солоних озер (Сакське, Сасик-Сиваш, Старе, Красне тощо). В районі знаходиться 100% українських запасів діоритів.

Рекреаційні ресурси представлені джерелами мінеральних вод, з яких лише в АРК знаходиться більше ста, лікувальними грязями лиманів і ропою (Куяльницький та Хаджибейський лимани Одеської області, солоні озера Криму), термальними водами Тарханкутського півострова, піщаними пляжами на узбережжях Чорного і Азовського морів, м’яким кліматом, ландшафтами Кримських гір тощо.

Особливим видом ресурсів району є енергетичні та біологічні ресурси морів (риби, водорості, молюски, мідії тощо.

Аналізуючи природно-ресурсний потенціал району, можна зробити такі висновки:

- інтегральний ПРП району складає 15.5% ПРП України. Тут зосереджено 27% рекреаційних та 20% земельних ресурсів України;

- в компонентній структурі ПРП найвища частка земельних, водних та рекреаційних ресурсів. В районі спостерігаються значні відміни серед областей. Так, в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях на земельні реусрси припадає майже 70%, тоді як в АРК питома вага земельних ресурсів невисока (40%), а рекреаційних - найбільша в Україні (30%);

- забезпеченість ПРП на душу населення в цілому в районі перевищує середній показник в Україні.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічна ситуація в Причорноморському районі характеризується порівняно з іншими районами відносно сприятливими тенденціями у демографічних процесах. Народжуваність в районі майже така, як і в середньому по Україні. Показником смертності населення нижчі, ніж в середньому в Україні, особливо в сільській місцевості. Відповідно природне скорочення населення є меншим, ніж в середньому в країні (-5.5 чол./1000 жит.).

Для населення району характерна висока мобільність. Тут високий міграційний приріст, передусім за рахунок повернення депортованих народів.

Вікова структура населення відносно сприятлива: діти і підлітки складають 22%, населення працездатного віку - 57%, пенсіонери - 21%. Відповідно тут один з найнижчих показників кількості пенсіонерів на тисячу жителів - 264 чол.

Густота населення 69 чол./км^2. Найбільша вона на Південному березі Криму (500 чол./км^2), найменша - в Херсонській (44 чол./км^2) та Миколаївській (54 чол./км^2) областях. Густота населення в АРК (94 чол./км^2) підвищилась протягом останніх десятиліть, а особливо - років (репатріація кримських татар). Слід відмітити, що в Херсонській області найменша в Україні густота сільського населення (17 чол./км^2).

В районі знаходиться 54 міста, у тому числі одне місто-мільйонер та сім з чисельністю населення понад 100 тис. Найбільшими містами району є Одеса (1025 тис.чол.), Миколаїв (518 тис.чол.), Херсон (360 тис.чол.), Севастополь (355 тис.чол.), Сімферополь (340 тис.чол.). За винятком Сімферополя всі великі міста розміщені вздовж морської берегової лінії та по Дніпру. Міські жителі складають 64%. Рівень урбанізації території невисокий. Тут сформувалась Південна регіональна система міського розселення з Одеською та Херсонсько-Миколаївською агломераціями. В

АРК 75% міських жителів зосереджено у шести великих містах: Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті, Євпаторії і Феодосії.

Для сільського розселення характерний яружно-балковий тип сільських поселень. В Кримських горах сіла розташовані вздовж річок, на крутих гірських схилах.

В Причорноморському районі зосереджено 15% трудових ресурсів України. Щодо їх структури, то частка осіб післяпрацездатного віку є невисокою. За рівнями зайнятості та безробіття район належить до групи із середніми показниками в Україні. Галузева структура зайнятості населення району свідчить про його індустріально-аграрну спеціалізацію. Водночас АРК і Одеська область є відомими рекреаційними регіонами.

Населення району поліетнічне. Українці складають 52.5%, росіяни - 37.5%. АРК є єдиною адміністративною одиницею в Україні, де переважають росіяни (67%) над українцями (25%).

У Миколаївській, Одеській та Херсонській областях переважна більшість віруючого населення є християнами - православні (60-65%) та протестанти (25-30%). В Кримській АР другий за чисельністю прибічників після православних (понад 40% віруючих) релігійний напрям - іслам (приблизно 30%), частка протестантів нижча, ніж в середньому по країні (до 20%). В Одеській області найвища в Україні частка старообрядців (2-3%). В цілому рівень релігійності населення Причорноморського району відповідає середньоукраїнському показнику.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

Рівень економічного і соціального розвитку Причорноморського району оцінюється як середній. Тут виробляється валової продукції та національного доходу на душу населення стільки, як і в середньому по Україні. В районі сконцентровано 16% основних виробничих і 15% невиробничих фондів України. З 1991 року для району характерний значний спад промислового і сільськогосподарськогоь виробництва. Середньомісячна оплата праці робітників і службовців значно нижча середнього рівня в державі.

Основу господарського комплексу району складають агропромисловий, рекреаційний, машинобудівний комплекси, паливна, хімічна, будівельна промисловість, електроенергетика.

Виробнича сфера. *Машинобудування.* Факторами розвитку і розміщення галузей машинобудівного комплексу є приморське положення, близькість до металургійних баз, наявність науково-дослідних і конструкторських установ, кваліфікованих кадрів, значної кількості споживачів. Розвиваються неметалоємні його галузі.

Центрами суднобудування і судноремонту є Миколаїв, Херсон, Одеса, Ізмаїл, Керч, Севастополь, Херсон, Іллічівськ, Кілія.

Причорноморський район - найбільший виробник суден в Україні. Проте суднобудівні підприємства мають різноманітну спеціалізацію. Так, завод ім.61 Комунара (Миколаїв) випускає

спеціальні та рефрежераторні судна, Чорноморський суднобудівний (Миколаїв) - траулери, танкери, суднобудівний завод “Океан” (Миколаїв) - рефрежератори, обладнання для суден, Севастопольський морський завод ім.С.Орджонікідзе - плавучі крани, промислові судна, Керченський морський завод “Фрегат” - мотоботи, патрульні катери, човни, Херсонський суднобудівний - танкери, судна-лісовози, бурові судна, судна арктичного постачаання, доки, ілюмінатори. Спеціалізація судноремонтних підприємств теж різноманітна: Херсонського - судна типу “річка-море” , санітарно-технічні, баржі, буксири, плавучі доки, Іллічівського - пасажирські катери.

Сільськогосподарську техніку виробляють в Херсоні (кукурудзо-, зернозбиральні комбайни, жниварки, іригаційне устаткування), Одесі (тракторні плуги, борони тощо), Джанкої (тракторні самоскиди), Первомайську (дощувальні машини), Сімферополі (запчастини для комбайнів).

Центром верстатобудування є Одеса, приладобудування - Сімферополь і Севастополь. Електротехнічна промисловість розвинута в Новій Каховці, Херсоні, телевізори (“Фотон”) виробляють у Сімферополі, кіно- і медапаратуру - в Одесі.

Технологічне устаткування для легкої і харчової промисловості випускають в Миколаєві (машини для млинів), Одесі (холодильне обладнання), Сімферополі (устаткування для виноробства).

Центрами важкого машинобудуваннння є Одеса (важкі крани /”Краян”/, преси, автогенне устаткування, поліграфічні машини тощо), Первомайськ (дизельні двигуни для суден), Миколаїв (бульдозери, асфальтоукладачі) тощо.

Харчова промисловість. Серед галузей харчової промисловості особливе місце належить таким: плодоовочеконсервній (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Сімферополь, Джанкой та ін.), виноробній (Ялта /виробничо-аграрне об’єднання “Масандра”/, Сімферополь /”Діоніс”/, Одеса /заводи шампанських вин, коньячний/, Судак /завод шампанських вин “Новий Світ”/, Алушта, Херсон, Севастополь), тютюново-ферментаційній (Ялта, Сімферополь, Одеса, Феодосія), ефіроолійній (Сімферополь, Бахчисарай, Алушта, Судак), олійній (Одеса, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ), цукровій (Котовськ, Одеса, Первомайськ), м’ясній, молочній та молочноконсервній тощо. В Одесі розміщені підприємства з розфасовки кави, чаю. Центрами рибної промисловості є Одеса, Керч, Севастополь, Очаків, Білгород-Дністровський, Ялта, Кілія, Вилкове, Генічеськ.

Більшість виробничих господарств Масандри збудовані у XIX ст., що пов’язане з іменем поміщика М.С.Воронцова. В урочищі Магарач він висадив виписані з Італії, Іспанії, Франції найкращі виноградні лози. Розквіт виноробства припадає на 90-ті рр. XIX ст., коли князь Л.С.Голіцин значно розширив виноградники Масандри, збудував підвали, створив унікальну колекцію вин. Нині територія винокомбінату “Масандра” складає близько 5 тис.га, де вирощується до 30 тис.тонн винограду високої якості, діє дев’ять заводів первинного виноробства, дослідно-виробнича база “Магарач”. 65% вироблених вин - марочні. Всесвітньо визнані вина - Мускат Білий, Чорний доктор, Херес, Мадера.

Легка промисловість. В Причорноморському районі розвинута текстильна промисловість, насамперед бавовняна (Херсон) та вовняна (Одеса, Татарбунари); швейна, трикотажна, взуттєва. В Миколаєві, Одесі працюють підприємства з виготовлення хутрових виробів, в Одесі - конопле-джутова фабрика, Котовську - перопухова.

Хімічна промисловість. Використовуючи місцеву і довізну сировину, в Причорноморському районі працюють підприємтства основної хімії, що випускають суперфосфатні, азотні добрива (Одеса), соду, бром (Красноперекопськ, Саки). Пластмаси виробляються у Сімферополі, лаки і фарби, хіміко-фармацевтичні вироби - в Одесі, парфюмерно-косметичні - у Миколаєві ("Червоні вітрила"). В Одесі здійснюється виробництво з морських водоростей агари, що використовується у хлібопекарській промисловості для запобігання черствінню хліба.

Будівельна промисловість представлена видобутком і виробництвом будівельних матеріалів (вапняк-черепашник, граніти, мармуровидний вапняк, бетон, цегла, черепиця тощо). В Одесі виготовляють лінолеум та лінкруст. Одеса, Бахчисарай та Вільшанськ Миколаївської області є значними центрами виробництва цементу.

Металургійний комплекс представлений лише первинною сировинною ланкою. Поблизу Керчі працює Комиш-Бурунський залізорудний комбінат з агломераційною фабрикою, звідки залізна руда, а також флюсові вапняки з Балаклави поставляються в Маріуполь. В Миколаєві знаходиться потужний глиноземний завод, в Одесі - сталедротовий.

Паливно-енергетичний комплекс функціонує на базі власного природного газу та довізного вугілля з Донбасу, нафти з зарубіжжя, природного газу з Шебелинки. В районі працюють Південно-Українська АЕС, Каховська ГЕС, три малопотужні ГЕС на Південному Бузі та ряд ТЕЦ. В Херсоні і Одесі діють нафтопереробні комбінати. В районі використовують нетрадиційні види енергії, зокрема сонячну (в Щолкіно на Кримському півострові), вітрову.

На довізній сировині в Причорноморському районі функціонує *деревообробна та меблева промисловість* з основними підприємствами в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сімферополі, Севастополі. Тут знаходяться два целюлозно-паперові підприємства: Цюрупинський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозно-картонний комбінати, які використовують осику та очерет плавнів Дніпра і Дунаю як сировину.

Агропромисловий комплекс. АПК Причорноморського району має спеціалізацію Степової і Субтропічної агропромислових зон. Спеціалізацію Степового АПТК визначають м'ясо-, молоко-, зернопромислові, олійнопродуктове та плодоовочеконсервне виробництва; Субтропічного АПТК - виноградопродуктове, плодоовочеконсервне, тютюново-ферментаційне та ефіроолійне. Навколо Одеси, Миколаєва і Херсона, Сімферополя та цілого ряду рекреаційних центрів функціонують АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують 1/3 зерна, 1/4

плодів, ягід, овочів, насіння соняшника, 1/7 яєць, 1/8 м'яса, молока від їх загального виробництва в Україні.

Основу АПК району складає сільське господарство. Причорноморський район має найбільшу загальну земельну площі, яка становить 11331 тис.га. Сільськогосподарські угіддя займають 72%, з них рілля - 83%, сіножаті та пасовища - 14%.

Структура посівних площ сільськогосподарських культур така: зернові мають найвищу питому вагу серед всіх СГР України - 58%, технічні - 11%, овочебаштанні в картопля - 5%, кормові - 26%.

Причорноморський район є однією з житниць України. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, ячмінь, просо. В районі Північно-Кримського каналу знаходяться посіви рису. Найбільша концентрація соняшника в Одеській і Миколаївській областях. З технічних культур вирощують також ефіроолійні (троянду, лаванду, шавлію, рицину у передгірних та гірських районах Криму), тютюн, а також цукрові буряки в північній частині Одеської і Миколаївської областей. В Херсонській і Миколаївській областях та степовій частині Криму вирощують баштанні культури. Район є виноградною базою України. Серед галузей тваринництва поширені скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво та шовківництво.

В районі сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, виноградно-виноробний, плодоовочеконсервний, олійнопродуктовий, ефіроолійний, тютюново-ферментаційний, м'ясо-, молоко-, птахо-, вовнопромислові тощо.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Сфера послуг у Причорноморському районі є досить розвинутою. Вартість побутових і платних послуг на душу населення, товарообіг продовольчих і непродовольчих товарів в цілому дорівнюють середнім показникам в Україні. Виключення складає АРК, де всі ці показники значно вищі. Район добре забезпечений об'єктами громадського харчування, торгівлі, дошкільними закладами, школами, бібліотеками, клубами.

Тут знаходиться 15% вузів України, серед яких Одеський та Таврійський (Сімферополь) університети.

Одеський університет. У 1817 р. на базі Дворянського інституту (створеного у 1805 р.) заснований Рішельєвський ліцей, згодом (1865 р.) перетворений на Новоросійський університет. У 1920 р. університет розформований, а на його основі створені кілька інститутів, у томі числі Гуманітарно-суспільний інститут, який з часом об'єднаний з Вищими жіночими курсами та Українським вчительським інститутом в Інститут народної освіти. У 1930 р. замість останнього створено три нових - соціального виховання, професійного виховання, фізико-хіміко-математичний. Лише у 1933 р. на базі двох останніх відновлений Одеський університет. У 1942-44 рр. діяв "Університет Трансністрії".

Нині в складі геолого-географічного факультету Одеського університету зокрема діє кафедра економічної і соціальної географії.

Науково-дослідні та проектно-конструкторські установи формують Південний науковий центр НАНУ.

В районі зосереджена значна кількість театрів, зокрема відомий за межами України Одеський театр опери та балету. Тут знаходяться Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів.

В районі висока концентрація музеїв. Зокрема літературно-меморіальні музеї А.Гріна (Феодосія), С.Сергєєва-Ценського (Алушта), А.Пушкіна (Одеса), будинки-музеї А.Чехова (Ялта), О.Суворова (Ізмаїл) тощо. Із специфічних слід відмітити музеї суднобудування та флоту (Миколаїв), морського флоту (Одеса), Чорноморського Флоту (Севастополь), іхтіологічний (Керч), музей-акваріум (Севастополь). В Кримській АР відвідуваність музеїв вдвічі первищує середньоукраїнський показник.

Південний науковий центр НАНУ створений у 1971 р. Він охоплює наукові заклади Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та АР Крим з центром в Одесі.

На території Причорноморського Сгр діють такі НД та ПКТІ: виноградарства і виноробства, селекційно-генетичний, проблем ринку та еколого-економічних досліджень, морського флоту, очних хвороб і тканевої терапії, вірусології і епідеміології, стоматології, курортології в Одесі, мінеральних ресурсів, машинобудування для легкої та харчової промисловості, нафтопромислових споруд на континентальному шельфі у Сімферополі, морський гідрофізичний, біології південних морів у Севастополі, фізметодів лікування та медичної кліматології, ефіроолійних культур в Ялті, зрошуваного землеробства у Херсоні, степових районів "Асканія-Нова", технології машинобудування, електрогідравлики у Миколаєві, Азово-Чорноморський морського рибного господарства і океанографії в Керчі тощо. Також функціонують Кримська астрофізична обсерваторія поблизу Бахчисарая, астрономічні обсерваторії в Одесі, Миколаєві, сейсмічна станція у Сімферополі, Нижньодніпровська науково-дослідна станція заліснення пісків та виноградарства на пісках у Цюрупинську, дослідно-виробнича база виноробства і виноградництва "Магарач". При хімзаводі у Саках діє потужна наукова частина "Йодобром".

На території району знаходиться значна кількість природоохоронних територій - заповідники Дунайські плавні, Мис Мартьян, Карадазький, біосферні Асканія-Нова, Чорноморський (пташині острови), Ялтинський гірсько-лісовий, а також відомий Нікітський ботанічний сад.

Об'єктами туризму є залишки стародавніх міст - Ольвії, Борисфена (Очаківський район), Неаполя Скіфського (Сімферополь), Херсонеса Таврійського (Херсонеський історико-археологічний заповідник, Севастополь), фортеці і печерні міста (зокрема Чуфут-Кале у Бахчисараї, Мангуп-Кале (найбільше печерне місто Криму) у Бахчисарайському районі), генуезькі фортеці в Судаці, Ялті, Феодосії, цілий ряд палаців (зокрема Воронцовський, Лівадійський, ханський у Бахчисараї), курганів, катакомби (Одеса, Керч), Аю-Даг (Гурзуф) тощо. Окреме місце займають "міста-історії" Одеса, Ізмаїл, Бахчисарай, Севастополь.

На території району зосереджена значна кількість сакральних об'єктів різних релігійних напрямків - праволсавних (зокрема в Одесі, Сімферополі), мусульманських (передусім в Криму - Бахчисарай, Старий Крим, Євпаторія та ін.), а також важливих центрів старообрядництва, іудаїзму, лютерансвта. В Одесіфункціонує православна духовна семінарія.

Рівень медичного обслуговування в районі є середнім. За забезпеченістю лікарями та лікарняними ліжками район належить до групи середньозабезпечених. Виключення складають АР Крим та Одеса, де ці показники значно вищі.

Рекреаційний комплекс Причорноморського СГР включає курортне господарство, засноване на природних лікувальних засобах (клімат, лікувальні грязі, мінеральні джерела тощо); туризм; масовий відпочинок. Тут знаходиться 35% санаторіїв і пансіонатів з лікування та 65% будинків і пансіонатів відпочинку України, з яких 17% - це турбази. На території Причорноморського СГР виділяється два рекреаційні райони:

- Кримський, що включає Південний берег Криму (відомі курорти Ялта, Алушта, Алупка, Форос, Гурзуф, Місхор), Західний берег (провідний дитячий курорт Євпаторія, грязевий курорт Саки) та Південно-Східне узбережжя (Судак, Феодосія, Планерське). Головними чинниками його розвитку є морський клімат, пляжі, наявність лікувальних грязей озер Сакське, Мойнакське, Аджи-Голь, Сиваш і мінеральних вод, велика кількість туристичних об'єктів тощо;

Ялта розвивається як курорт з 60- рр. XIX ст., коли тут розпочалося будівництво розкішних палаців та віл. У 1812 р. на мисі Мартьян вченим Х.Стевеном заснований економіко-ботанічний сад, згодом - Нікітський ботанічний. Нині "Велика Ялта" об'єднує Алупку, Лівадію, Ореанду, Гаспру, Кореїз, Сімеїз, Паркове, Форос на захід від Ялти, Масандру, Ботанічне, Гурзуф - на схід. Тут функціонує цілий ряд відомих санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку. Положення на березі теплого незамерзаючого моря, захищеність горами від північних ваітрів зумовлюють середземноморські риси клімату. Вздовж морського узбережжя розташована майже суцільна смуга пляжів. Купальний сезон триває з червня до жовтня. Важливий лікувальний фактор - численні паркові насадження, зокрема Гурзуфський, Масандрівський, Алупкінський, Фороський парки.В цілому рекреаційні ресурси ефективні при лікуванні захворювань органів дихання, серцево-судинної та нервової систем. Серед архітектурно-історичних пам'яток - Алупкінський палац-музей, Великий палац у Лівадії.

- Одеський, що включає такі курорти як Аркадія, Великий Фонтан, Куяльник тощо. Глловними факторами його розвитку є морський клімат, пляжі, лікувальні грязі Куяльницького і Хаджибейського лиманів тощо.

Окремими рекреаційними центрами району є Скадовськ, Генічеськ, Очаків, Керч та ін.

Для вивчення дії природних лікувальних факторів і наукового обгрунтування показань до їх застосування створені два спеціалізованих науково-дослідні інститути - Ялтинський фізичних методів лікування і медичної кліматології ім.І.М.Сеченова та Український медичної реабілітації і курортології в Одесі. На території району знаїходиться відомий Міжнародний молодіжно-дитячий центр "Артек".

Транспорт. Транспортний комплекс Причорноморського СГР представлений всіма видами морського, наземного і повітряного транспорту.

Винятково важливу роль для району відіграє морський транспорт. Найбільші порти зняходяться в Іллічівську, Південному, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Рені, Севастополі, Керчі, Ізмаїлі, Генічеську, Скадовську,

Очакові. Функціонує міжнародна морська залізнична паромна переправа Іллічівськ - Варна (Болгарія), діє залізничний паром через Керченську протоку між Кримом і Кавказом.

Річковий транспорт функціонує на Дніпрі, Дністрі, Дунаї, Південному Бузі, Інгульці та Інгулі. Найбільшими річковими портами є Херсон, Миколаїв, Нова Каховка, Рені, Вознесенськ, Гола Пристань, Кілія.

Довжина залізничних колій району 3 тис.км. Їх густота дорівнює середньому показнику в Україні. Найважливішими залізничними магістралями є: Одеса - Київ - Москва, Одеса - Санкт-Петербург, Миколаїв - Харків, Севастополь - Сімферополь - Київ, Севастополь - Сімферополь - Харків, Одеса - Львів. Окремо слід згадати залізничну магістраль, що об'єднує промислові центри Півдня: Ізмаїл - Одеса - Миколаїв - Херсон - Джанкой - Керч. Важливими залізничними вузлами є Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Джанкой, Роздільна.

Довжина автомобільних доріг 25.4 тис.км. Найважливішими є автомагістралі Миколаїв - Одеса - Київ, Одеса- Кишинів, Сімферополь - Запоріжжя та тролейбусна лінія Сімферополь - Алушта - Ялта.

В районі діють аеропорти в Одесі (два), Сімферополі, Миколаєві, Херсоні.

По території району проходять як внутрішні (Глібівка - Сімферополь - Севастополь, Джанкой - Сімферополь), так і транзитні (Шебелинка - Дніпропетровськ - Одеса - Кишинів) газопроводи. Нафтопроводи починаються за межами району і підходять до центрів нафтопереробки: Гнідинці - Прилуки - Кременчук - Херсон, Самара - Лисичанськ - Кременчук - Херсон - Одеса тощо. Район перетинає аміакопровід Тольятті - Одеса.

6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.

В складі Причорноморського СГР чотири мезорайони - Одеський, Миколаївський, Херсонський та Кримський.

Одеський мезорайон сформувався на основі Одеського господарського вузла та Ізмаїльського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацією є портове та рекреацйне господарство, машинобудування (транспортне, сільськогосподарське, енергетичне, приладо- і верстатобудування, важке машинобудування), хімічна промисловість, нафтопереробна, легка і харчова промисловість.

Миколаївський мезорайон сформувався на основі Миколаївського господапрського вузла та Первомайського районоформуючого господарського центру. Його спеціалізацію визначають машинобудування (суднобудування, важке, сільськогосподарське, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості), харчова (насамперед, цукрова, виноробна, м'ясна, молочна, плодоовочеконсервна), легка промисловість, портове та рекреаційне господарство, електроенергетика.

Херсонський мезорайон сформувався на основі Херсонського господарського вузла та Каховсько-Бериславського районоформуючого

господарського центра. Його спеціалізацією є машинобудування (суднобудування, сільськогосподарське і електротехнічне), нафтопереробка, харчова (передусім виноробна, рибна і рибоконсервна), легка промисловість, портове і рекреаційне господарство.

Кримський мезорайон сформувався на основі Сімферопольського і Севастопольського господарських вузлів. Він спеціалізується на рекреаційній діяльності, машинобудуванні (сільськогосподарському, електротехнічному, судноремонті), харчовій, легкій промисловості, виробництві будівельних матеріалів, хімічній промисловості, чорній металургії, газовій промисловості, портовому господарстві.

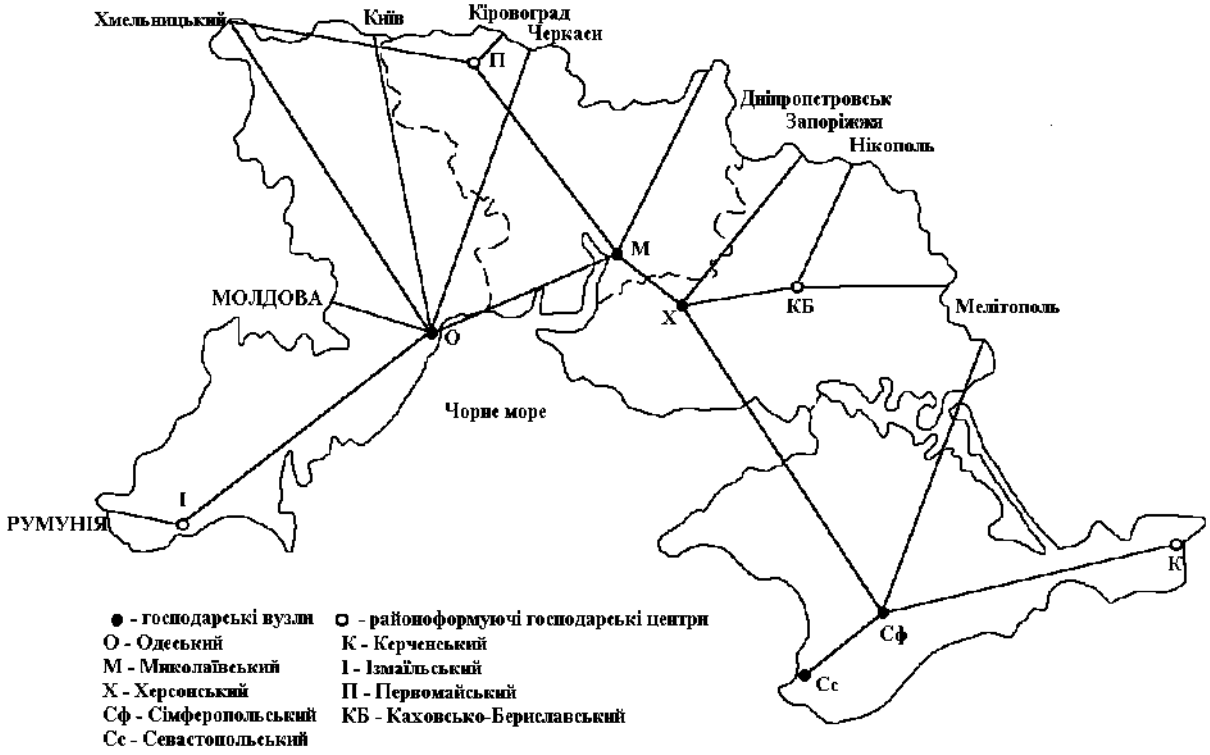

Рис.10. Опорний каркас території Причорноморського СГР

Господарські зв'язки. Для Причорноморського району характерні інтенсивні міжрайонні зв'язки. З району в основному вивозять продукцію харчової, хімічної промисловості, машинобудування, зокрема річкові катери, судна, зерно, рибопродукти, овочі, олію, виноград, кавуни, вина, кукурудзозбиральні комбайні, тракторні плуги, кіноапаратуру, фосфатні добрива, а також залізну руду, флюсові вапняки тощо. Сюди довозять нафту і нафтопродукти, природний газ, вугілля, лісоматеріали, метал, цукор, картоплю тощо.

Частка району в експортних поставках з України невисока - 8%. Вона є вагомою, але значно меншою потенційних можливостей Причорномор'я. Частка імпорту - 7%.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

1. Проблеми природокористування, що пов'язані:

- з недостатньо ефективним використанням природних умов і ресурсів. Наприклад, підвищення ефективності використання агрокліматичних умов дасть можливість поглибити спеціалізацію на виробництві зерна, олійних культур, продукції виноградарства, овочівництва, баштанництва;

- з поліпшенням природокористування за рахунок впровадження нових ресурсозберігаючих технологій, нетрадиційних видів енергії тощо;

- з охороною природи. Збереження орних земель можливе при правильній організації меліоративних робіт, проведенні лісонасаджень, використанні різноманітних прийомів обробітку грунту. Забруднення повітря, води, земель можливо значно зменшити при наявності очисних споруд, скороченні використання пестицидів і мінеральних добрив в сільському господарстві, контролі за роботою автомобільного транспорту, наявності ефективних водоканалізаційних об'єктів в приморських містах. На сьогоднішній день, наприклад, в Одеській області 64% промислових підприємств та інших об'єктів не мають санітарно-захисних зон, розімри яких відповідали б нормативам.

2. Соціальні проблеми, що пов'язані з підвищенням реальних доходів населення, розвитком соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, вивільненням частини працюючих з галузей промисловості та сільського господарства для роботи у сфері послуг тощо.

3. Проблема кримсько-татарської частини населення АРК повєязана з відсутністю чіткої осмисленої політики щодо реінтеграції кримських татар. Через зменшення фінансування практично згорнуто програму облаштування депортованих кримських татар і представників інших національностей, що повернулися до Криму.

4. Вдосконалення спеціалізації району. Останні 20 років тут неоправдано віддавалась перевага розвитку важкої індустрії. Це при тому, що наефективніше в районі рощзвивати рекреаційне і приморське господарство, АПК.

5. Проблема формування морегосподарського комплексу, що включає портово-промислове, морепромислове і транспортно-торгівельне господарства.

6. Енергетична проблема.

7. Проблема використання ресурсів Чорного моря.

8. Проблема забезпеченості населення району прісною водою. Сьогодні проект Дунай-Дніпро притпинений, оскільки несе складні екологічні наслідки.

9. Удосконалення територіальної структури господарства з урахуванням ЕГП та наявності всіх видів ресурсів.

10. Проблеми рекреаційного комплексу, який має застарілу інфраструктуру, що кількісно і якісно не задовольняєж потреб рекреантів (наприклад, недостатня кількість аеропортів, залізничних магістралей тощо).

В районі до недавнього часу розвивася фактично лише відомчий туризм, тому необхідно впроваджувати різноманітні нові форми відпочинку, зокрема кемпінги тощо.

11. Проблеми Сивашу.

Крім вищеперерахованих для району характерні цілий ряд загальнодержавних економічних, соціальних та екологічних проблем.

На перспективу в Причорноморському районі виділяються три групи рівноправних пріоритетних галузей розвитку - морегосподарський, агропромисловий комплекси та комплекс наукоємких галузей.

Тут надалі розвиватиметься портово-промислове господарство, що забезпечує зовнішні економічні зв'язки України. Саме портово-промисловий комплекс дасть можливість найефективніше використати ресурси моря, природні резерви та трудові ресурси. Для цього необхідне впровадження нових форм активізації експортно-імортних операцій, прикордонної торгівлі, створення умов для залучення інвестицій і передових технологій тощо. На території району створені СЕЗ "Порто-франко", "Рені" (Одеська область), "Порт Крим" /Керч/, "Сиваш" (АР Крим), "м.Миколаїв" (Миколаївська область), а також розроблені проекти створення СЕЗ "м.Севастополь" (АР Крим), "Аджалик" та "Антарктика" (Одеська область). Частина території району разом з прикордонними територіями Молдови та Румунії входить до єврорегіону "Нижній Дунай".

Особливе місце займає питання будівництва Одеського терміналу. Україна добуває 3.5 млн тонн нафти в рік, а потребує 35 млн тонн нафти, тобто в 10 разів більше. За висновками Держкомнафтогазу Ірак є найвигіднішим експортером нафти в Україну. Проти: техногенне навантаження в Одесі і так високе; нафтопереробний завод необхідно винести за межі міста; будівництво терміналу поблизу судохідних шляхів загрожує можливими зіткненнями суден, катастрофами;

Серед найцікавіших інвестиційних та інноваційних проектів: технічне переоснащення і реконструкція суднобудівного виробництва на Чорноморському суднобудівному заводі у Миколаєві; завершення будівництва першої черги нового суднобудівного комплексу на заводі ім. 61 Комунара у Миколаєві; освоєння виробництва рибопромислових і транспортних суден для оновлення риболовецького флоту на Севастопольському морському заводі; створення виробництв з випуску хлористого кальцію та харчової соди на Кримському содовому заводі у Красноперекопську; завершення будівництва першої черги гірничо-збагачувального комплексу на базі Балаклавського родовища вапняків у Севастополі; впровадження нової технології отримання збагаченого агломерату на Камиш-Бурунському залізорудному комбінаті в Керчі; створення першого в Україні промислового комплексу з виробництва листового прокату з алюмінію та виробів з нього на Каховському дослідно-механічному заводі; виробництво зернозбиральних комбайнів "Славутич" ВАТ "Херсонські комбайни".

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте оцінку приморського СГП і його впливу на спеціалізацію господарства району.
2. Дайте оцінку земельно-ресурсного потенціалу Причорноморського району.
3. Розкрийте особливості територіальної організації курортного господарста району.
4. Проаналізуйте перспективи портово-промислового господарства району.
5. Визначте чинники спеціалізації господарства Кримського мезорайону.

Тема: ПОДІЛЬСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.

До складу Подільського СГР входять Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області. Його площа 60.9 тис.км^2, що складає 10.1% території України.

В Подільському районі проживає понад 4.5 млн чол. або 8.9% населення України. Якщо за площею район займає четверте місце в Україні, то за кількістю населення лише сьоме, не поступаючись Центральному і Північно-Західному.

Спеціалізацією району є:

- сільськогосподарське виробництво, а саме зернове, буряківництво, тваринництво, та харчова промисловість (I_c=1,4);
- машинобудування і металообробка, а саме сільськогосподарське і електротехнічне (I_c=1,1);
- легка промисловість, а саме текстильна, трикотажна, швейна (I_c=1,1);
- промисловість будівельних матеріалів, а саме виробництво цементу (I_c=1,3);
- хімічна промисловість, а саме виробництво фосфатних добрив (I_c= 1,0);
- електроенергетика (I_c= 1,3).

Вигідність ***суспільно-географічного положення*** району визначають:

- розташування в центральній частині Правобережної України, що є сприятливим для розвитку господарства, економічних і культурних зв'язків з іншими районами держави;
- розміщення в сприятливих для розвитку сільського господарства агрокліматичних умовах Лісостепової зони;
- розміщення між розвиненими господарськими центрами Київ - Львів, що мають досить тісні різноманітні зв'язки;
- розташування поблизу Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну та індустріального Передкарпаття;
- прикордонне положення з Молдовою;

- розміщення на перетині залізничних і автомобільних магістралей міжнародного значення, траси магістральних газопроводів, міжнародної лінії електропередачі Вінниця - Альбертірша (Угорщина).

В складі Подільського СГР об'єднані різні історико-етнографічні землі - Південна Волинь, Західне та більша частина Східного Поділля, що суттєво відбивається на історії господарського освоєння його території.

З початку XI ст. землі району входили до складу Київської Русі, а у період роздробленості (з XII ст.) - Галицького (найбільше місто на цих землях - Теребовль), Волинськоьго, Луцького (Кременець, Ізяслав), а з XIII ст. - об'єднаного Галицько-Волинського князівства.

З 60-х рр. XIV ст. Південна Волинь (Кременеччина) та Східне Поділля (Брацлавщина) були включені до Великого Князівства Литовського, Західне Поділля (Кам'янеччина) - Польщі, а після 1569 р. всі землі району об'єднані під польською владою, де утворили Подільське (Західне Поділля, центр - Кам'янець-Подільський), Брацлавське (Східне Поділля, центр - Брацлав) та частково Волинське (Південна Волинь) і Руське (Тернопільщина) воєводства.

У XIV-XV ст. відбувалось значне будівництво фортець та замків для захисту від нападів татар литовських корднів (зокрема збудовані фортеці у Вінниці, Летичеві, Бершаді, Хмільнику та ін.; кам'яні замки у Кам'янці, Меджибожі), а у XVI ст. - польських кордонів (зокрема у Тернополі). В ці часи міста району почали отримувати магдебурзьке право - Кам'янець (1374), Кременець (1438), Хмільник (1448), згодом - Бар (1539), Тернопіль (1548), Шаргород (1581) та ін.

Здавна територію Подільського району перетинали важливі торгівельні шляхи до Чорноморського узбережжя, Волощини, Молдови, Туреччини. Основними торгівельно-ремісничими центрами у XIV-XV ст. були Кременець та Кам'янець. Основні ремесла та промисли, що набули поширення на цих землях, були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Важливу господарську роль в межах країни відігравало виробництво поташу на Брацлавщині. Західне Поділля мало один з найвищих на території України рівень розвитку землеробства, передусім зернового господарства. Також на території району були поширені садівництво та виноградництво, з галузей тваринництва - скотарство та свинарство.

У 1550 р. місто Тернопіль отримало привілей, за яким купці, що їхали з Галича, Коломиї, Коропця до Кременця та інших волинських міст через Тернопіль, мали платити мито на його розвиток, передусім на зміцнення обороноздатності.

У XVI ст. в Почаєві заснований православний монастир (згодом Лавра) - найважливіший релігійний та просвітницький центр всієї Волині. На початку наступного століття при ньому організована одна з найбільших на той час в Західній Україні друкарня.

В ці часи на території району відкрито ряд шкіл - братська у Кременці, уніатські в Барі, Шаргороді, єзуїтська в Кам'янці, протестантська у Хмільнику тощо.

За часів визвольної війни 1648-54 рр. частина території входила до Гетьманської держави, де полковими центрами стали Брацлав, Кальник, Могилів. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. землі повернулися під польську корону.

Протягом 1672-99 рр. подільські землі перебували під турецьким пануванням, де утворювали Подільський пашалик з центром у Кам'янці-Подільському.

У 1772 р. частина Західного Поділля (Тернопільщина, Збаражчина, Чортківщина) відійшли до Австрії, де важливими окружними центрами стали Тернопіль, Бережани, Заліщики. Решта земель після другого та третього поділів Польщі (1793 та 1795 рр.) були приєднані до Росії де входили до складу спочатку Брацлавського та Подільського намісництв, згодом - Подільської та

частково Волинської губерній. Протягом 1809-15 рр. в складі Росії перебувала також і Тернопільщина (так званий Тернопільський край).

В кінці XVII - на початку XVIII ст. після турецької окупації та тривалих військових дій міста на території району були значно спустошені. Найбільшим залишався Кам'янець-Подільський. У XVIII ст. основними промислами на цих землях були винокуріння, млинарство, виробництво поташу. Серед найперших мануфактур - Тульчинська суконна, Немирівська полотняна. Поряд із старими торгівельно-ремісничими центрами (Кам'янець-Подільський, Кременець) важливого значення набували нові - Бар, Могилів-Подільський, Вінниця, Шаргород, Старокостянтинів. Найбільшими ярмарковими цетрами були Ярмолинці та Проскурів. Основна їх товарна продукція - зерно, худоба, сукно, полотна.

У XIX ст. основним регіональним господарським центром залишався Кам'янець-Подільський, поступово втрачаючи при цьому своє торгівельно-економічне значення та зосереджуючись на виконанні переважно адміністративних функцій.

Значний промисловий розвиток території припадає на другу половину XIX ст. В цей час збудовано ряд нових промислових підприємств - чавуноливарних (у Вінниці, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Ізяславі та ін., що спеціалізувались на випуску обладнання для цукрових, винокурних заводів, нескладних сільськогосподарських машин та знаряддя), цукрових (у Гайсині, Калинівці, Барі та ін.), спирто-горілчаних (у Ладижині, Немирові, Могилеві-Подільському, Вінниці, Барі та ін.), шкіряних, цегельних заводів, тютюнових фабрик, парових млинів, суконних, деревообробних підприємств. Важливе значення мало будівництво у Вінниці суперфосфатного заводу. Найменш економічно розвиненою залишалась Тернопільщина - периферія Австро-Угорської імперії.

У сільському господарстві поряд із традиційними галузями значного розвитку набуло буряківництво.

Значну роль у господарському розвитку території Подільського району відіграло будівництво з кінця XIX ст. залізниць, зокрема Львів - Підволочиськ (через Тернопіль), Жмеринка - Проскурів - Волочиськ, Київ - Балта (через Вінницю, Калинівку). Суттєва роль і Дністровської водної транспортної артерії.

Важливу роль у торгівельних зв'язках території відігравали суходільні митниці на російсько-австрійському кордоні (серед найбільших - Волочиська).

Найвідомішим освітнім центром регіону залишався Кременець, де ще на початку XIX ст. відкритий ліцей (згодом - Вища Волинська Гімназія). Зростало значення й інших міст, зокрема Вінниці, де на початку XX ст. відкритий учительський інститут (згодом - педагогічний).

Після першої світової війни та подальших військових дій більша частина території району ввійшла до УРСР, де після ліквідації губерній (1925 р.) окружними центрами стали Вінниця, Тульчин, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурів та Шепетівка. У 1932 р. була утворена Вінницька область, а у 1937 р. з неї виділена Кам'янець-Подільська (з 1941 р. - центр

Проскурів, з 1954 р. - Хмельницька). Решта території відійшла до Польщі, а у 1939 р. приєднана до УРСР як Тернопільська область.

Порівняно з іншими регіонами промисловий розвиток Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст. мав значно менші масштаби. Будувались переважно підприємства легкої та харчової промисловості. До другої світової війни найважливішим господарських центром цих земель стала Вінниця.

У 20-х рр. поблизу Хмільника були відкриті мінеральні води з лікувальними властивостями, на базі яких створений перший в Україні радоновий курорт.

В 40-х - 50-х рр. значення машинобудівної галузі, підприємства якої збудовані у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому. У 60-70-х рр. відкриті бавовняний завод у Тернополі, нові машинобудівні підприємства у Хмельницькому, Вінниці, Ладижинська ДРЕС (з 1997 р. - ТЕС), ЛЕП Вінниця - Альбертірша, у 80-х рр. - Хмельницька АЕС (Нетішин).

2. Природні ресурси.

Подільський СГР знаходиться в межах Подільської височини, Придніпровської та Волинської височин відповідно у північно-східній та північно-західній частинах, Поліської низовини на крайній півночі. Рельєф території рівнинний і сприятливий для розвитку сільського господарства, транспорту.

Клімат помірно-континентальний з м’якою зимою і теплим вологим літом. Територія району належить до вологої помірно теплої агрокліматичної зони і лише на південному сході - до недостатньо вологої теплої.

Водними ресурсами район забезпечений добре. Річки належать до басейнів Дніпра (Рось, Случ), Південного Бугу (Бужок, Іква), Дністра (Збруч, Смотрич, Студениця). Озер в Подільському СГР мало. Тут розміщені Дністровське та Ладижинське водосховища.

Земельні ресурси є основним природним багатством району. Тут переважають сірі лісові грунти, на які припадає 50% території. Чорноземи опідзолені і чорноземи типові малогумусні складають 47%, поширені дерново-підзолисті грунти. Розораність території складає від 62% у Хмельницькій області до 70% у Вінницькій, тобто в районі високий рівень освоєння земель.

Ліси і чагарники займають близько 15% території Подільського району. Вони мають передусім грунтозахисне, водоохоронне та рекреаційне значення.

Мінеральними ресурсами район забезпечений недостатньо. Вони представлені такими видами:

- нерудні: каоліни (Глуховецьке, Турбівське, Великогадоминецьке родовища Вінницької області), граніти (взовж річок Случ та Південний Буг, червоні граніти в Шепетівському районі), гіпс (вздовж Дністра у Кам’янець-Подільському та Новоушицькому районах), трепел і опока (у Кам’янець-

Подільському і Ямпільському районах), що мають загальнодержавне значення і частково експортуються; мармур (поблизу Кам'янця-Подільського); вапняки і фосфорити (у Придністров'ї); мергелі (поблизу Кам'янця-Подільського, Бережан, в Жмеринському районі); крейда (центральна і північна частини Тернопільської області); різні глини і піски (цегельно-черепняні і гончарні у Вінницькій та Хмельницькій областях, які використовуються в порцеляново-фаянсовій промисловості);

- паливні ресурси, які дуже обмежені і мають лише місцеве значення: торф в долинах Іква, Горині, Південного Бугу, буре вугілля Вінницької і Тернопільської областей та горючі сланці Придністров'я, які не розробляються.

Рекреаційні ресурси представлені мальовничими ландшафтами, карстовими печерами, сприятливими кліматичними умовами, лікувальними торф'яними грязями, джерелами мінеральних вод (Полонне, Немирів, Дунаївці тощо). Радонові мінеральні води є у Хмільнику.

Район відноситься до групи середнього рівня забезпеченості ПРП. Тут знаходиться 8.4% ПРП України. В компонентній структурі ПРП абсолютне переважання земельних ресурсів (75%). Жоден район в компоненетній структурі не має такої високої їх частки. Забезпеченість ПРП на душу населення та ефективність його використання у Подільському районі нижчі за середньоукраїнські показники.

3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.

Демографічні ситуація в Подільському СГР характеризується низькою народжуваністю, яка все ж є вищою за середньоукраїнський показник, високим рівнем смертності, природним скороченням населення. В цілому показник природного скорочення населення вищий, ніж в середньому по Україні. Для населення району характена низька мобільність.

У статевій структурі населення Подільського району на 1000 жінок припадає 860 чоловіків. Вікова структура населення несприятлива. Діти і підлітки складають 22%, населення працездатного віку 52.5%, пенсіонери 25.5%. В сільській місцевості люди пенсійного віку складають 35%.

Густота населення в Подільському СГР нижча за середньоукраїнський показник і становить 74 чол./ км^2. Найменша вона у Вінницькій області, найбільша - у Придністров'ї.

На території району знаходиться 46 міст. Особливістю є те, що тут відсутні міста-мільйонери та величезні міста, а питома вага малих міст найвища в Україні - до 90% їх загальної кількості. Найбільшими містами району є Вінниця (390 тис.чол.), Хмельницький (260 тис.чол.), Тернопіль (235 тис.чол.), Кам'янець-Подільський (108 тис.чол.), Шепетівка (52 тис.чол.). В цілому міські жителі складають майже 50%. Рівень урбанізації низький. В межах району формується Подільська система міського розселення з центром у Вінниці.

Для сільського розселення характерний долиннно-яружний тип поселень з густою мережею великих і сесредніх сіл.

В Подільському районі зосереджено майже 9% трудових ресурсів України. Особливістю району є те, що в структурі трудових ресурсів найнижча частка осіб працездатного віку (87%) і найвища пенсіонерів (13%). Тут найвищий рівень зайнятості населення і, відповідно, найнижчий рівень безробіття (6%).

В структурі зайнятості населення висока частка зайнятих в сільському господарстві (28%), яка є найвищою серед районів України. В промисловості зайняті 24% населення, у невиробничій сфері - 22%. Отже, Подільський район є молодим промислово-аграрним районом.

Подільський СГР є мононаціональним. Українці складають 91%. Проживають представники інших національностей.

Цікавим є факт, що раніше у Кам'янці-Подільському проживали представники трьох національних громад - русинів (українців), вірмен та поляків. Так, наприклад, у 1575 р. в місті мешкало понад 300 вірменських родин. Діяли окремі український, польський та вірменський магістрати.

Переважна більшість населення (понад 95%) - християни. У Вінницькій та Хмельницькій областях значно переважають православні (до 70%), при цьому порівняно з іншими районами нижча частка протестантів (передусім баптисти та адвентисти - до 20%) та одна з найвищих - римо-католиків (приблизно 10%). У Тернопільській області майже половина віруючого населення - греко-католики; досить низька частка православних (до 40%), більшість яких проживає в північній частині області, та дуже низька протестантів (лише 6-7%). Рівень релігійності населення вищий за середньоукраїнський показник.

4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.

Рівень економічного і соціального розвитку Подільського СГР характеризується неоднорідністю: Вінницька область відноситься до групи нижче середнього рівня розвитку, а Тернопільська і Хмельницька області - до групи відсталих у своєму розвитку. Якщо середньоукраїнські показники прйняти за 100%, то виробництво на душу населення в районі національного доходу складає лише 85%, валового суспільного продукту - майже 90%. Тут сконцентровано більше 7% основних виробничих і невиробничих фондів України. З 1991 року для Подільського району характерний значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва.

За розміром середньомісячної оплати праці робітників і службовців район відноситься до групи із оплатою, що значно нижча середнього рівня в Україні.

Основу господарського комплексу Подільського СГР складають агропромисловий комплекс, машинобудування і металообробка, хімічна промисловість та промисловість будівельних матеріалів.

Виробнича сфера. *Машинобудування і металообробка*. Більшість підприємств даного комплексу мають середню або низьку матеріалоємкість і досить високу трудоємкість. В Подільському районі розвинені сільськогосподарське, електро- і радіотехнічне машинобудування, верстатобудування та виробництво утсаткування для харчової промисловості. Сільськогосподарське машинобудування представлене заводами з виробництва бурякозбиральних комбайнів у Тернополі, тракторних агрегатів у Вінниці, підшипників у Шепетівці, Вінниці, рядом інших підприємств у Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Могилеві-Подільському тощо. Електромеханічні і кабельні заводи розміщені в Хмельницькому, Кам'янець-Подільському та Вінниці. Центрами електронного і радіотехнічного машинобудування є Хмельницький ("Катіон") та Вінниця, електротехнічного - Кам'янець-Подільський, Тернопіль ("Ватра"). Верстати виробляють у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Городку, устаткування для цукрової промисловості у Калинівці, торгівельне обладнання - Хмельницькому, Вінниці, Тернополі, Красилові.

Харчова промисловість. Провідне місце в Подільському районі належить цукровій промисловості. Тут діє понад 60 цукрових заводів. Найпотужніші з них знаходяться в Крижополі, Гайсині, Шепетівці, Старокостянтинові, Чорткові, Кременці. У Шепетівці працює цукрорафінадний завод. На відходах цукрової промисловості та продуктах переробки картоплі і зерна в районі діють понад 30 підприємств спиртової промисловості, найпотужніші з них Барський, Немирівський та Калинівський.

В районі добре розвинута молочна і маслосирробна промисловість. Підприємства цієї галузі розміщені в обласних та багатьох районних центрах, окремих містах і смт. Відома продукція Городоцького молококонсервного заводу. М'ясна промисловість представлена потужними м'ясокомбінатами у Вінниці, Хмельницькому, Шепетівці, Тернополі тощо та птахокомбінатами в Барі, Шепетівці, Кам'янці-Подільському.

Плодоовочеконсервна промисловість району виробляє різноманітний асортимент продукції. Найпотужніші її підприємства знаходяться у Кам'янці-Подільському, Тернополі, Барі, Вінниці, Могилеві-Подільському. Місцеве значення мають тютюново-ферментаційна (Монастириська, Кременець, Жмеринка), пивоварна, кондитерська, хлібопекарська та інші галузі харчової промисловості.

Легка промисловість. В Подільському районі розвинуті всі галузі легкої промисловості. Текстильна промисловість представлена виробництвом бавовняних тканин в Тернополі (одному з найпотужніших бавовноткацьких центрів України) і Кам'янці-Подільському; суконні фабрики діють в Славуті та Дунаївцях, прядильно-ткацькі - в Кам'янці-Подільському, Хмільнику тощо. Ватин виробляють у Кременці. Швейна промисловість включає цілий ряд підприємств, що розміщені не лише в обласних центрах, але й майже в

усіх містах району. Шкіряно-галантерейні та трикотажні вироби виготовляють у Тернополі, Хмельницькому, Вінниці. У Жмеринці працює хутрова фабрика.

В Подільському районі розвинуті художні промисли. Зокрема гончарний промисел в Ямполі, ткацтво, вишивання, плетіння з рогози у Вінниці (виробничо-художнє об'єднання "Вінничанка").

У Теребовлі розміщена фабрика ялинкових прикрас.

Хімічна промисловість. В Подільському районі знаходиться один з найбільших в Україні заводів з виробництва фосфатних добрив у Вінниці. Пластмасові вироби, штучну шкіру виготовляють у Тернополі, товари побутової хімії в Тернополі, Вінниці, Хмельницькому, Могилеві-Подільському, фармацевтичні вироби у Тернополі.

Промисловість будівельних матеріалів. В районі діють потужні гранітні кар'єри (Гніваньський, Жежелівський Губниківський). Центрами виробництва будівельних матеріалів є Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Теребовля, Кам'янець-Подільський, Славута, Бережани, Ладижин, Немирів. Одним з найбільших центрів виробництва цементу в Україні є Кам'янець-Подільський.

Порцеляново-фаянсові вироби виготовляють у Тернополі та Полонному, скло і скляний посуд - в Бережанах. В Кременці працює крейдяний завод, каолінове виробництво у Глухівцях та Турбові Вінницької області.

Деревообробна і меблева промисловість. Підприємства деревообробної і меблевої промисловості розміщені у Тернополі, Хмельницькому, Вінниці, Бережанах, Кременці, Шепетівці, Ізяславі, Хмільнику, Барі тощо. Папір та картон виготовляють в смт Понінка Хмельницької області, містах Славута та Полонне. У Вінниці працює лісотарний, а у Погребищі контейнерний заводи. На території району знаходиться підприємство лісохімічної промисловості, що виробляє каніфоль і скипидар (м.Славута). Ізяслав є відомим в Україні центром виробництва музичних інструментів.

У Вінниці розміщена Державна картографічна фабрика.

Паливно-енергетичний комплекс району працює на довізних вугіллі з Донбасу, нафті та природному газі Передкарпаття та Придніпров'я, використовуються також місцеві запаси торфу і гідроресурси невеликих річок. В Подільському районі діють Хмельницька АЕС, ряд ТЕЦ, невеликі ГЕС. Електроенергія на експорт виробляється на Ладижинській ТЕС.

Агропромисловий комплекс. АПК Подільського району має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони, що визначається м'ясо, молокопромисловим, бурякоцукровим, зернопродуктовим та плодоовочеконсервним виробництвами. Тут діють приміські АПТК навколо Тернополя, Хмельницького і Вінниці. Господарства району реалізують 1/3 цукрових буряків і по 1/6 м'яса, молока, зерна від загальної їх реалізації в Україні. Тут виробляється третя частина загальнодержавного виробництва цукру цукру та п'ята частина масла.

Основною сферою АПК в районі є сільське господарство. Загальна земельна площа Подільського району 6094 тис.га. Сільськогосподарські угіддя складають 75%, з них 84% припадає на ріллю і 14% - на сіножаті та пасовища. Територія району є дуже розораною.

В структурі сільськогосподарських угідь зернові складають 47%, технічні - 11%, овочі і картопля - 8%, кормові - 34%,. У валовій продукції сільського господарства провідне місце посідає рослинництво. Основними культурами є озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза, гречка, овес, цукрові буряки, соняшник, конюшина, люцерна тощо. Важливою галуззю сільського господарства є садівництво Придністров'я. Тут вирощують яблука, груші, абрикоси, вишні, волоські горіхи, розвинуті також виноградарство та тютюнництво. Провідними галузями тваринництва є скотарство та свинарство, на які припадає майже 90% виробленої продукції тваринництва. Допоміжне значення мають птахівництво, кролівництво, бджільництво, вівчарство, рибництво, звіринництво.

В АПК Подільського району сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: зернопромисловий, бурякоцукровий, плодоовочекон-сервний, картоплепродуктовий, тютюново-ферментаційний, м'ясо-, молоко- та птахопромислові.

5. Соціальна сфера. Транспорт.

Рівень розвитку ***сфери обслуговування*** району є досить низьким. Так, вартість платних послуг і товаробігу на душу населення значно нижчі за середні показники і є найнижчими поряд з Північно-Західним районом в Україні. В Поділському районі достатня кількість об'єктів торгівлі, громадського харчування, дошкільного виховання та шкільної освіти, клубів та бібліотек. Але їх достатня кількість ще не гарантує високої якості отримання певних видів послуг. Значна кількість інфраструктурних об'єктів насьогодні не виконують своїх функцій, або не задовольняють потреби споживачів. Забезпеченість населення житловою площею перевищує середній показник в Україні, а у Вінницькій області є однією з найвищих.

В районі знаходяться 7% вузів України. Серед науково-дослідних установ слід згадати НДІ кормів (Вінниця), тваринництва, ветеинарії (Тернопіль), ПКТІ світлотехнічної промисловості (Тернопіль). Особливістю є те, що наукові заколади Вінницької і Хмельницької областей входять до Північно-Західного наукового центру НАНУ, а Тернопільської області - до Західного.

В Подільському районі сконцентрованоь майже 10% музеїв України. Зокрема літературно-меморіальні М.Коцюбинського (Вінниця), С.Руданського (Жмеринський район), М.Вовчок (Немирів), музей-садиба М.Пирогова з церквою-усипальницею (Вінниця). Серед специфічних відмітимо музей духовної культури (Почаїв). Особливе місце займає Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник.

На території Кам'янця-Подільського знаходиться понад 200 істоико-архітектурних пам'яток. У 1928 р. Кам'янецький замок був оголошений республіканським історико-культурним заповідником, а у 1977 р. на його базі створений Кам'янець-Подільський історико-архітектурний завповідник. Його основою є архітектурний ансамбль Старого замку (XI-XVIII ст.). Тут знаходяться кам'яна ратуша XIV ст. - найстаріша з тих, що зберіглися в Україні, будівля українсько-польського магістрату (найдавніша монументальна споруда міста). З 30 культових споруд міста донині збереглося лише 13, серед яких - Домініканський монастир (XIV-XVIII ст.), кафедральний Петропавлівський костьол з тріумфальною брамою (XV-XVII ст.), Петропавлівська українська (XVI ст.) та Благовіщенська вірменська (XIII ст.) церкви. Доповнюють неповторний вигляд міста "турецький міст", Руська, Польська брами, башти Кушнірська та Степана Баторія.

В районі незначна кількість театрів, які розміщені виключно в обласних центрах.

Об'єктами туризму є найбільший за площею в Україні національний природний парк Полдільські Товтри, значна кількість замків (Тернопіль, Бережани, Бучач, Збараж, Кременець, Микулинці, Меджибіж, Старокостянтинів тощо) та палацо-паркових ансамблів (Немирів, Хмільник, Тульчин, Заліщики тощо), а також "міста-історії" - Кам'янець-Подільський, Ізяслав, Вінниця, Тернопіль.

Національний природний парк Подільські Товтри, створений у 1996 р. на базі заповідника Медобори, являє собою бар'єрний риф, пасмо горбів шириною 6-12 км, висотою 380-400 м з ендемічною рослинністю, як, наприклад, тюльпанове дерево. Їх поява пов'язана з тектонічним розломом, взовж якого проходила берегова лінія Тортонського та Сарматського морів неогену. Смуги виникли з продуктів життєдіяльності водоростей разом із залишками коралів. Тут є поверхневі карстові форми (більше 60 карстових печер, шахти, гроти).

На території Подільського району зосереджена значна кількість об'єктів паломництва - передусім православні Почаївська Лавра та Кременцький монастир, ряд уніатських монастирів на Тернопільщині, а також місць поховання відомих хасидських (іудейських) проповідників та вчителів (зокрема у Меджибожі, Полонному, Ганнополі).

Рівень медичного обслуговування населення в районі є недостатнім.

Рекреаційний комплекс розвивається на базі ресурсів мінеральних вод, мальовничих ландшафтів тощо. Тут розміщені бальнеологічні курорти Хмільник та Сатанів, кліматичний курорт Заліщики на Дністрі.

Транспорт. В Подільському районі функціонують залізничний, автомобільний, річковий, повітряний, трубопровідний види транспорту.

Протяжність залізниць 2576 км, їх густота - 42 км/1000 км^2. По території району проходять такі важливі залізничні магістралі як Київ - Одеса, Київ - Львів, Київ - Чернівці, Одеса - Жмеринка - Львів. Основними залізничними вузлами є Вінниця, Жмеринка, Тернопіль, Козятин, Хмельницький, Шепетівка, Калинівка.

Внутрішні перевезення здійснюються автомобільним транспортом, протяжність автомобільних колій якого 22.1 тис.км. Територію району перетинають автомагістралі Київ - Вінниця - Хмельницький, Луцьк - Тернопіль - Чернівці.

Судноплавними в Подільському районі є Південний Буг та Дністер.

Аеропорти розміщені у Вінниці, Тернополі та Хмельницькому.

По території району проходять газопроводи “Союз” та Уренгой - Помари - Ужгород.

6. Територіальна структура району. Господарські зв’язки.

На території Подільського СГР знаходяться три мезорайони. *Вінницький мезорайон* сформувався на основі Вінницького господарського вузла. Його спеціалізацію визначають електроенергетика, сільськогосподарське, електротехнічне машинобудування, приладобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, виробництво мінеральних добрив, отрутохімікатів, продукції біохімії, легка (текстильна, швейна, шкіргалантерейна, хутрова) та харчова промисловість, інтенсивне сільське господарство.

Тернопільський мезорайон сформувався на основі Тернопільського, господарського вузла. Його спеціалізацію визначають інтенсивне сільське господарство, легка (бавовняна, швейна, шкіряна, трикотажна) і харчова промисловість, сільськогосподарське та електротехнічне машинобудування, деревообробна промисловість.

Хмельницький мезорайон сформувався на основі Хмельницького та Кам’янець-Подільського господарських вузлів, Шепетівсько-Славутського районоформуючого центру. Його спеціалізацію визначають електротехнічне, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, виробництво обладнання для легкої і харчової промисловості, виробництво цементу, легка (вовняна, швейна), меблева, лісохімічна, скляна, порцеляно-фаянсова промисловість, інстенсивне сільське господарство та харчова промисловість.

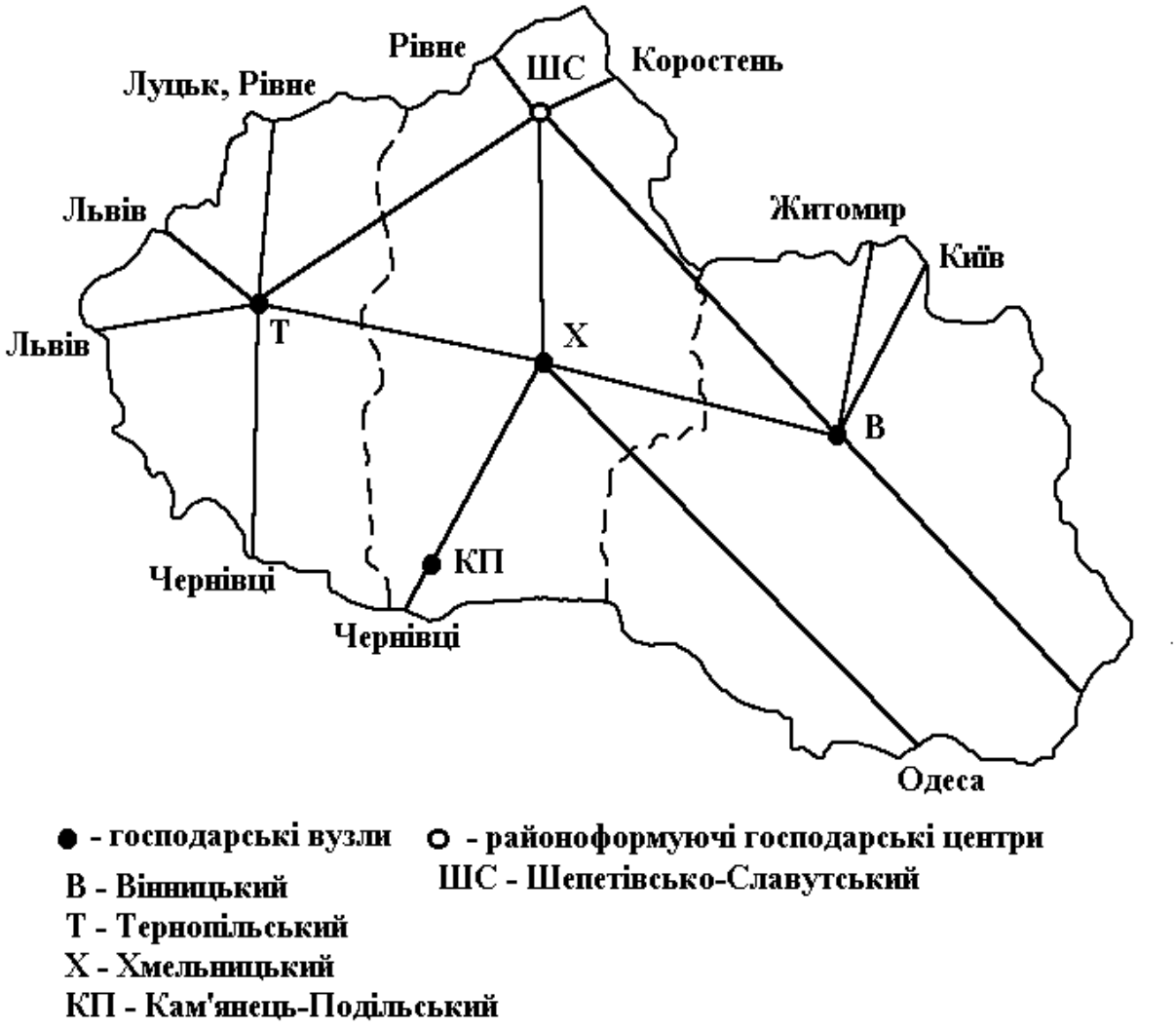

Рис.11. Опорний каркас території Подільського СГР

Господарські зв'язки. Частка району в експортних поставках з України мала і складає складає 3%, імпорті - 2%. З Подільського СГР вивозять запчастини для тракторів, комбайнів, підшипники, устаткування для цукрових заводів, радіотехнічну апаратуру, бурякозбиральні комбайни, фосфатні добрива, цукор, м'ясо-молочну і плодоовочеконсервну продукцію тощо. До району ввозять нафту, природний газ, вугілля, продукцію машинобудування, хімічної промисловості тощо.

7. Проблеми та перспективи розвитку.

Проблемами соціально-економічного розвитку Подільського СГР є:

1. Збереження і підвищення родючості сільськогосподарських угідь, насамперед ріллі. Необхідність вирішення цієї проблеми виникла у зв'язку із, насамперед, високою розораністю, порушенням агротехнічних прийомів, недотриманням сівозмін, недостатньою боротьбою з ерозією, обмеженим вапнуванням кислих грунтів тощо.

2. Зосередження в районі великої кількості малих і середніх смт, що повільно розвиваються (зокрема віддалених від великих господарських центрів). Це викликає необхідність здійснення комплексу заходів активізації в найперспективніших з них промислової діяльності за рахунок будівництва, реконструкції, технічного переоснащення переробних підприємств, створення цехів і філіалів заводів, розташованих у великих містах.

3. Проблема освоєння рекреаційних ресурсів Товтр.

4. Вінницька область є основною в Україні з вирощування цукрових буряків. Як правило, в світі наявність монокультури свідчить про залежність регіону. Вирощування цієї просапної культури призвело до значного зменшення гумусового шару ґрунту, з одного боку, а з іншого - до підвищення захворюваності населення.

5. Низький рівень розвитку промислового виробництва, соціальної сфери.

Характерні для Подільського району і проблеми загальнодержавні - економічні, соціальні, демографічні, екологічні.

В перспективі основою розвитку району має залишатися інтенсивне сільськогосподарське виробництво, харчова і легка промисловість, сільськогосподарське та електротехнічне машинобудування, деревообробна та будівельна промисловість, туристичний комплекс.

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте оцінку історичних передумов розвитку господарства Подільського району.
2. Охарактеризуйте трудоресурсний потенціал району.
3. Дайте оцінку рівня економічного і соціального розвитку району.
4. Проаналізуйте територіальну організація сільськогосподарського виробництва Подільського району.
5. Розкрийте особливості територіальної організації соціальної сфери району.

2.9. ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

1. Склад району, його спеціалізація. Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку.
2. Природні ресурси.
3. Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення.
4. Загальна характеристика господарства. Виробнича сфера.
5. Соціальна сфера. Транспорт.
6. Територіальна структура району. Господарські зв'язки.
7. Проблеми та перспективи розвитку.
Запитання для самоконтролю.

Склад району, його спеціалізація

Північно-Західний район у складі Волинської і Рівненської областей є найменшим за площею - 40.3 тис.км^2, що складає 6.7% території України.

В ньому проживає майже 2.3 млн чол. населення або 4.5% населення України. За цим показником район також є найменшим серед всіх районів.

Спеціалізацію району визначають такі галузі:

- сільське господарство і промислова переробка, насамперед, молока, м'яса, льону, картоплі та хмелю (I_c = 1.1);
- лісове господарство, деревообробка, лісохімічна та меблева промисловість (I_c=2.7);
- хімічна промисловість (I_c=1.2), а саме виробництво азотних добрив;
- машинобудування (I_c=1.0), а саме виробництво автомобілів та електротехнічних виробів;
- виробництво електроенергії (I_c=2.0).

Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку території району

Вигідність СГП району визначають:

- прикордонне положення в зоні контактної взаємодії і стику різноманітних інтересів України, Польщі та Білорусі. Прикордонне СГП району можна розглядати як особливий ресурс, в якому закладений досить великий потенціал багатоальтернативного подальшого розвитку. Слід відмітити, що до недавнього часу прикордонному розміщенню Волинської та Рівненської областей не надавалося ніякого значення. Ця територія фактично була "на задвірках" зовнішньоекономічних зв'язків;
- близькість до європейського ринку, що сприяє активній участі району в транзитному транспортному обслуговуванні експортно-імпортних перевезень України тощо;
- наявність розвинутої транспортної мережі, насамперед автомобільної та залізничної;

- розташування району в межах зон мішаних лісів та лісостепової із сприятливими агрокліматичними умовами для розвитку багатогалузевого сільського господарства.

Північно-Західний СГР охоплює незначні за масштабами території Волинської історико-етнографічної землі, що мають спільну історію господарського освоєння.

Найдавніші міста на території району - Луцьк (виник як центр племінного об'єднання лучан) та Володимир-Волинський (заснований в кінці X ст. як фортеця для захисту західних кордонів Київської Русі, в той час важливий торгівельно-ремісничий та релігійний центр).

На початку XI ст. всі землі району входили до складу Київської Русі, а в період роздробленості (з XII ст.) поділені між Волинським (центр - Володимир) та Луцьким (центр - Луцьк) князівствами, які у XIII ст. разом з іншими утворили могутнє Галицько-Волинське князвіство. У XII-XIII ст. виникли ряд нових міст - Дубно, Камінь-Каширський, Корець, Острог, Рівне. Під час монголо-татарське нашестя чимало міст було зруйновано.

З середини XIV ст. територія району опинилась під литовською владою спочатку як автономне Волинське князівство, згодом (1452 р.) як Волинське воєводство з центром у Луцьку, яке після Люблінської унії 1569 р. відійшло до Польщі.

У XIV-XVI ст. основними торгівельно-ремісничими центрами були Володимир та Луцьк. Зокрема через Володимир здійснювався експорт з українських земель збіжжя, поташу, деревини. Найважливішими промислами були залізорудний (залізодетальний), деревообробний, виробництво сукна.

У 70-х рр. XVI ст. в Острозі була відкрита перша на території України греко-слов'яно-латинська школа, а після її занепаду (XVII ст.) - Луцька та Гощанська братські школи, Володимирський колегіум - важливі освітні центри регіону.

Після другого та третього поділів Польщі (1793, 1795 рр.) волинські землі були включені до Російської держави спочатку в складі Волинського намісництва, згодом - Волинської губернії; Луцьк, Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Острог та Ровно стали повітовими центрами.

У XVIII ст. поступово найважливішим на території району торгівельно-ремісничим центром стало Дубно (що славилося контрактовими ярмарками), своє значення зберігали й Луцьк, Острог (торгівля хлібом, лісом). З початку XIX ст. почав занепадати видобуток болотних залізних руд.

В кінці XIX ст. на території району не було жодного міста з населенням понад 20 тисяч жителів. Індутріальний підйом кінця XIX ст. слабо торкнувся території Північно-Західного району - периферійних земель на кордоні з Австро-Угорщиною. Тут надалі переважали невеликі пивоварні, тютюнові, шкіряні, суконні, цегельні та ін. підприємства. Певну роль у господарському розвитку території відіграло залізничне будівництво, зокрема відкриття залізниць Київ - Брест (через Ковель), Ковель - Хелм - Люблін, Рівне - Лунинець (через Сарни), Луцьк - Львів.

Суттєву роль у торгівельних зв'язках території відігравали суходільні митниці на російсько-австрійському кордоні (серед найбільших - Радзивилівська).

Після першої світової війни ці землі були захоплені Польщею (де з 1921 р. утворювали Волинське воєводство), а у 1939 р. включені до складу УРСР в межах Волинської та Ровенської (з 1991 р. - Рівненської) областей.

В часи другої світової війни Рівне було столицею рейхскомісаріату "Україна".

До другої світової війни на території району спостерігався застій у господарському розвитку. У післявоєнні роки відкрито ряд машинобудівних підприємств у Луцьку та Рівному. З 1949-50 рр. розпочато експлуатацію Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. У 50-70-х рр. збудовано ряд нових підприємств, що певною мірою змінили виробничий профіль району, зокрема льонокомбінат, заводи азотних добрив, тракторних агрегатів у Рівному, приладо- та автомобілебудівний заводи у Луцьку тощо. З початку 70-х рр. розпочато будівництво Рівненської АЕС. На ці ж роки припадає здійснення робіт з осушення поліських боліт.

Суттєвим чинником розвитку району було відкриття пункту перестановки вагонів у Ягодині у 1995 р.

Перші вищі навчальні заклади на території району засновані у другій половині 40-х рр. - учительські (згодом - педагогічні) інститути у Рівному та Луцьку (останній з 1993 р. - Волинський університет).

Природні ресурси

Головним багатством району є агрокліматичні та лісові ресурси. Район добре забезпечений водними та рекреаційними ресурсами, і "бідний" на мінеральну сировину.

Ліси і чагарники займають 35% території. Район поряд із Карпатським є найбільш забезпеченим в Україні лісосировиною, наявність якої стала базою для формування лісопереробного комплексу завершеного циклу виробництв.

Агрокліматичні ресурси в цілому сприятливі для вирощування різних сільськогосподарських культур помірного поясу (зернових, льону, картоплі, хмелю, кормових тощо). Рельєф території рівнинний, розчленований ярами і балками. Тут знаходяться Поліська низовина, до якої приурочені заболочені ділянки, та Волинська височина. Клімат помірно-континентальний з теплим і вологим літом та м'якою зимою. Грунти дерново-підзолисті, сірі лісові та лучні, чорноземи опідзолені.

Район добре забезпеченний водними ресурсами завдяки густій річковій мережі басейну Дніпра, великій кількості озер, значним запасам підземних вод.

Рекреаційні ресурси району представлені насамперед Шацькими озерами, де знаходиться одне з найбільших озер України - Світязь, лісовими ландшафтами, мінеральними водами, лікувальними грязями карстових озер.

Запаси мінеральних ресурсів в районі незначні. Паливні ресурси представлені лише запасами кам'яного вугілля Нововолинського родовища Львівсько-Волинського басейну, запаси якого майже вичерпані, та торфу (більше 300 родовищ, найбільші з яких - Турське, Цирське, Морочне), який використовується для задоволення місцевих потреб. Рудної сировини в районі немає. Нерудні ресурси мають найбільше значення. Вони представлені будівельним камінням (рожеві й сірі граніти, лабродорити), крейдою, мергелями, каолінами, базальтами тощо. Найбільші родовища

базальтів і гранітів знаходяться поблизу Костополя, крейди та вапняків - Здолбунова, глини, мергелів та лабродоритів - на Рівненщині. Відоме Клесівське родовище кольорового каміння.

В цілому інтегральний ПРП району незначний і складає 3.5% до загальноукраїнського. В компонентній структурі ПРП значно переважають земельні ресурси (55%), велика питома вага лісових і водних ресурсів, найвища серед інших частка лісових ресурсів (16%). Питома вага мінеральних ресурсів незначна (3%), тобто Північно-Західний район є одним з найменш забезпечених корисними копалинами. За розподілом ПРП на душу населення в районі вища за середні показники в Україні забезпеченість лісовими і земельними ресурсами.

Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення

Демографічна ситуація Північно-Західного району характеризується найвищою серед усіх районів народжуваністю та найнижчою смертністю та найвищим показником природного приросту населення. Але абсолютні їх показники в цілому є несприятливими.

За статевою структурою населення район відноситься до таких, де частка чоловіків порівняно висока (на тисячу жінок припадає 905 чоловіків). У віковй структурі населення найвища в Україні частка дітей та підлітків (25%), тоді як пенсіонерів - одна з найнижчих (21%). На кожну тисячу населення приходиться 275 пенсіонерів. Для району характерна низька мобільність населення, низькі показники міграційного приросту.

Густота населення в районі складає 56 чол./км^2. Вона є найнижчою серед районів України.

В районі знаходиться 21 місто. Це єдиний район, де є лише два великих міста, чисельність населення яких менше 250 тис. Найбільшими містами є Рівне (245 тис.чол.), Луцьк (218 тис.чол.), Ковель (72 тис.чол.), Нововолинськ (55 тис.чол.), Дубно (43 тис.чол.). В цілому міське населення складає майже 50%. Рівень урбанізації низький.

Для сільського розселення характерне перевжанання малих сіл на підвищених вододільних ділянках і лише у південній чатсині долинно-яружний тип сільських поселень.

У Північно-Західному районі проживає лише 4% трудових ресурсів України. В їх структурі частка пенсіонерів невисока. Рівень зайнятості в районі нижче середнього, тому тут, відповідно, й один з найвищих в Україні показників рівня безробіття (10%). Досить цікава галузева структура зайнятості населення: в сільському господарстві зайнято більше, ніж в галузях промисловості. Це свідчить про те, що район є аграрно-промисловим.

Північно-Західний район мононаціональний. Українці складають 94% населення, росіяни - 4.5%, білоруси - 1.0%. На території району проживають болгари, поляки, греки та ін.

Домінуюча більшість віруючого населення Північно-Західного району - християни (до 98%). При цьому частка православних найвища серед районів України (приблизно 70%). Чверть віруючих - протестанти (передусім баптисти та п'ятидесятники). Рівень релігійності населення високий.

Господарство

Північно-Західний район є "молодим" аграрно-промисловим районом. В структурі господарства висока частка зайнятих в агропромисловому та лісопереробному комплексах. При цьому частка зайнятих в машинобудуванні найнижча в порівнянні з іншими суспільно-географічними районами.

За загальним рівнем соціально-економічного розвитку район відноситься до тих, що відстали у своєму розвитку. Тут знаходиться лише 3.5% основних виробничих та 3.3% невиробничих фондів України. Показник валової продукції промисловості на душу населення складає лише 70% від середнього показника в Україні, а показник національного доходу на душу населення - 85%. Середньомісячна оплата праці робітників і службовців значно нижча середньогорівня в державі. З 1991 року для Північно-Західного району характерний значний спад промислового та сільськогосподарського виробництва.

Виробнича сфера

Волинський *лісопромисловий комплекс* представлений завершеним циклом виробництв. Лісозаготівельні підприємства розміщені в поліських лісосировинних районах, деревообробні і меблеві - в Ковелі, Луцьку, Рівному, Сарнах тощо. Костопільський домобудівний комбінат виробляє стандартні житлові будинки. З 1999 р. почала працювати сірникова фабрика в Березному.

Машинобудування району спеціалізується на виробництві сільськогосподарської техніки (Ковель, Рівне, Квасилів /обладнання для ферм/), автомобілів (Луцьк), устаткування для залізничного транспорту (Ковель), устаткування для хімічної, харчової промисловості (Рівне), електротехнічних виробів (Луцьк, Рівне).

Найважливішими центрами *харчової промисловості* є: м"ясо-молочної - Рівне, Луцьк, Ковель, Нововолинськ, Дубно, Сарни, цукрової - Володимир-Волинський, Дубно, Корець, Острог, плодоовочеконсервної - Луцьк, Володимир-Волинський, Рівне, Дубно, Острог, Рожище. В Острозі здійснюється розлив мінеральних вод. В районі розвинуті всі галузі харчової промисловості, що забезпечують життєздатність людського організму, як хлібопекарська, кондитерська, круп'яна тощо.

Легка промисловість. Особливе місце займає первинна обробка льону та виробництво лляних тканин на Рівненському льонокомбінаті. В Луцьку функціонує меланжева фабрика. Швейні, панчішно-шкарпеткові та шкіряні вироби випускають в Луцьку, Рівному, Ковелі тощо.

Хімічна промисловість виробляє азотні добрива та предмети побутової хімії (Рівне), пластмасові вироби (Луцьк, Здолбунів), гумотехнічні вироби (Дубно).

Промисловість будівельних матеріалів спеціалізується на виробництві щебеню, цементу, залізобетонних виробів, облицювальних матеріалів. На Луцькому картонно-руберoїдному заводі виробляється до 40% м'яких покрівельних матеріалів в Україні. Центром виробництва цементу та шиферу є Здолбунів.

Скляні та порцеляново-фаянсові вироби випускають у Костополі та Рокитному.

Паливно-енергетична промисловість представлена вугільною, торфяною промисловістю та електроенергетикою. Вугільна промисловість розміщена в межах Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Торфобрикетні заводи функціонують в поліській частині району (Маневичі, Клесів). Основою електроенрегетики є Рівненська АЕС.

Агропромисловий комплекс. АПК Північно-Західного району має зональні Поліську і Лісостепову спеціалізацію. Поліський АПТК спеціалізується на льоно-, картопле-, м'ясо- та молокопромисловому виробництвах з вирощуванням зернових культур. В Лісостеповому АПТК, що охоплює незначну територію південної частини району, розвинуті зернопродуктовий, бурякоцукровий, м'ясо-, молокопромислові та плодоовочеконсервне виробництва. Навколо Луцька і Рівного функціонують АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують восьму частину від загальної реалізації картоплі в Україні; тут виробляється по 7% масла, м'яса та цукру.

Основу АПК району складає сільське господарство. Загальна земельна площа району 4019 тис.га. Сільськогосподарські угіддя складають лише 48% земельної площі, з них 70% - рілля і 30% - сіножаті та пасовища. Частка сільськогосподарських угідь є найнижчою серед районів України. Водночас Північно-Західний район має найвищу серед районів частку сіножатей і пасовищ в структурі сільськогосподарських угідь. Це пояснюється його розміщенням в межах Поліської фізико-географічної зони із сприятливими природними передумовами для наявності сіножатей і пасовищ, а отже, і розвитку тваринництва.

В структурі посівних площ сільськогосподарських культур зернові займають 45%, технічні - 5%, овочі і картопля - 12%, кормові - 38%. Це типова структура посівних площ для Поліської агропромислової зони.

В АПК Північно-Західного району сформувались і функціонують такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молоко-, зерно-, льонопромислові, картоплепродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний.

Соціальна сфера

Рівень розвитку сфери послуг в районі є низьким. Так, за вартістю побутових та платних послуг, товарообігу на душу населення район поряд з

Подільським займає останнє місце. Що ж до кількості об'єктів соціальної інфраструктури, то район достатньо забезпечений дошкільними закладами і школами, бібліотеками, клубами, закладами торгівлі і громадського харчування. Забезпеченість населення житловою площею нижча, ніж в середньому по країні.

В районі функціонує вісім вузів, у тому числі Волинський університет (Луцьк). В них навчається лише 3% студентства України. З наукових закладів варто згадати Сарненську науково-дослідну станцію з освоєння боліт. Наукові заклади району входять до складу Західного наукового центру НАНУ.

В Північно-Західному районі мала кількість театрів (зосереджені виключно в обласних центрах) і музеїв. Відвідуваність музеїв втричі нижча за середній показник в Україні. Особливої уваги заслуговують Луцький та Острозький історико-культурні заповідники, Сарненський архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом, парк-музей архітектури та побуту Полісся у Ковелі, літературно-меморіальний Лесі Українки в Луцьку та музей-садиба Л.Українки в Ковельському районі. Тут знаходиться музей історії книги та друкарства (Острог).

> **!** У 1985 р. створений Луцький історико-культурний заповідник республіканського значення. До його складу включений комплекс пам'яток Старого міста. Основу заповідника утворює архітектурний ансамбль Верхнього Замку (XIII-XVII ст.). На території Луцького заповідника - ряд релігійних, зокрема Троїцький собор (XVIII ст.), єзуїтський костьол Петра і Павла (XVII ст.), Покровська (XV ст.), Хрестовоздвиженська (XVII ст.) церкви, монастир тринітаріїв (XVIII ст.), синагога (XVII ст.), та громадських будівель, зокрема будинок Пузини (XIV ст.) тощо.

Об'єктами туризму є такі важливі історичні центри з багатьма архітектурними пам'ятками як Луцьк, Володимир-Волинський, Острог, Корець, Дубно. Тут розміщений Шацький національний природний парк.

Основними об'єктами паломництва на території району є православні монастирі, зокрема Корецький, Зимненський (поблизу Володимира-Волинського) та ін. У Луцьку функціонує православна духовна семінарія.

Медичне обслуговування має рівень нижче середнього.

Рекреаційний комплекс району слаборозвинений, хоч має суттєвий потенціал, зокрема рекреаційні можливості Шацьких озер, де розміщені ряд санаторіїв і туристичних баз.

Транспорт

В транспортному комплексі Північно-Західного району провідну роль відіграють залізничний та автомобільний.

Довжина залізниць загального користування становить 1.2 тис.км. Пересічна їх густота невисока (30 км/1000 км^2). Це зумовлене природними та історичними чинниками розвитку краю. Територію району перетинають залізничні магістралі Київ - Ковель - Брест, Київ - Львів, Львів - Мінськ, Київ

- Здолбунів - Луцьк тощо. Найінтенсивніші вантажоперевезення на магістралі Київ - Здолбунів - Львів. Найважливішими залізничними вузлами є Ковель (шість напрямків), Здолбунів (три напрямки), Рівне, Сарни, Ківерці.

Довжина автомобільних шляхів майже 10 тис.км. Пересічна їх густота досить значна (270 км/1000 км^2). Основні автомагістралі проходять у південній частині району.

Вантажне судноплавство, яке є малотонажним, здійснюється по річках Горині та Стиру.

Аеропорти знаходяться в Рівному та Луцьку.

В південній частині району проходить ділянка траси нафтопроводу "Дружба", газопроводи Івацевичі - Долина, Кам'янка-Бузька - Рівне.

Рис. 12. Опорний каркас території Північно-Західного СГР

Територіальна структура господарства

На території Північно-Західного СГР виділяються два мезорайони - Волинський та Рівненський.

Волинський мезорайон сформувався на основі Луцького господарського вузла та Ковельського районоформуючого господарського центру, що мають певні можливості для подальшого розвитку та урізноманітнення галузевої структури. Його спеціалізацію визначають

машинобудування, деревообробна, легка, харчова та будівельна промисловість.

Рівненський мезорайон сформувався на основі Рівненського господарського вузла. Його спеціалізацію визначають хімічна, харчова, легка, будівельна, деревообробна промисловість, машинобудування та електроенергетика.

В Північно-Західному районі відсутній чітко виражене господарське ядро. На нього "претендують" Луцьк, Рівне та Ковель, які практично не мають істотних переваг один перед одним.

Господарські зв'язки

Частка району в експортних поставках України найнижча і складає лише 1.5%, імпорті - майже 2%. Іноземні інвестиції, вкладені в господарство району, незначні (2%). Експортуються будівельні матеріали (цемент, шифер, базальт, граніт, гнейс, щебінь), тканини, лісоматеріали, азотні добрива. продукти харчування тощо. Імпортуються в значних обсягах паливо, чорні метали, продукція машинобудування та ін.

Проблеми і перспективи розвитку

Проблемами соціально-економічного розвитку Північно-Західного району є:

1. Низький рівень економічного і соціального розвитку.

2.Вичерпання запасів вугілля Нововолинського родовища Львівсько-Волинського басейну, що ставить питання переспеціалізації даного регіону.

3. Проблема занепаду малих та середніх міст.

4. Проблема радіоактивного забруднення, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС та функціонуванням Рівненської АЕС.

5. Проблема меліорації земель поліської частини району, внаслідок якої відбулось переосушення грунтів, знищення їх родючого шару і зменшення урожайності сільськогосподарських культур тощо.

Для району характерні також проблеми загальнодержавного значення, як демографічні, економічні, соціальні, екологічні.

Перспективи розвитку Північно-Західного району пов'язані передусім із використанням вигідності його прикордонного суспільно-географічного положення. Серед основних напрямів цього є розвиток різноманітних виробництв на основі спеціалізації і кооперування із сусудніми державами; створення міжнародних господарських об'єктів (спільних підприємств, банків тощо); розширення прикордонної торгівлі, інфраструктури; створення ВЕЗ. Важливе значення має проведення науковообгрунтованої агролісохімічної меліорації.

Територія Волинської області разом із Брестською областю Білорусі та Замостським, Хелмським, Люблінським і Тарнобжеським воєводствами Польщі входить до складу єврорегіону "Буг", пріоритетними напрямами функціонування якого є туристсько-рекреаційна діяльність (на базі

використання цінних рекреаційних ресурсів Шацьких озер) та охорона навколишнього середовища. Проте головна особливість єврорегіону як транзитної території пов'язана із вигідністю транспортно-географічного положення. Важливе значення має розташування міста Ковеля на перехресті важливих транспортних шляхів, що було передумовою створення спеціальної економічної зони "Інтерпорт Ковель" (Волинська область), яка має значний господарський потенціал.

Серед найцікавіших інвестиційних та інноваційних проектів: організація виробництва спеціальних автомобілей підвищеної проходимості ("Швидка допомога", кримінологічна лабораторія тощо) на Луцькому автомобільному заводі; створення виробництва аміаку за новою енергозберігаючою технологоєю ВАТ "Рівнеазот"; організація виробництва високовольтної апаратури на Рівненському радіотехнічному заводі.

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте оцінку суспільно-географічного положення Північно-Західного району.
2. Охарактеризуйте сільське розселення населення району.
3. Проаналізуйте територіальну організацію лісопромислового комплексу Північно-Західного району.
4. Охарактеризуйте транспортний комплкекс району.
5. Визначте перспективи розвитку району.

2.10. КАРПАТСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РАЙОН

Склад району, його спеціалізація

Карпатський СГР включає Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську та Чернівецьку області. Його площа 56.6 тис.км^2 або 9.4% території України.

В районі проживає понад 6.4 млн жителів або 12.7% населення України.

Спеціалізацію району визначають:

- нафтова, нафтопереробна і газова промисловість (I_c=1.2);
- машинобудування, а саме приладо-, верстатобудування, транспортне, сільськогосподарське машинобудування, випуск обладнання для нафтової і газової промисловості (I_c=1.2);
- хімічна промисловість, а саме виробництво калійних добрив, медичних препаратів (I_c=1.4);
- лісова, деревообробна, меблева, целюлозно-паперова, лісохімічна промисловість (I_c=2.9);
- харчова промисловість (I_c=1.2);
- легка промисловість (I_c=1.1);
-рекреаційне господарство.

Суспільно-географічне положення та історичні особливості розвитку території району

Вигідність СГП району визначають:

- стратегічно вигідне пограничне з країнами Європи (Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою) положення, що дає можливість розвивати культурні, наукові, економічні та інші міжнародні зв’язки;
- розташування поблизу центру Європи;
- транспортно-географічне положення на перетині міжнародних залізниць, трубопроводів, ліній електропередач;
- сприятливе положення відносно Українських Карпат із значними рекреаційними ресурсами;
- розміщення в лісостеповій фізико-географічній зоні, що сприяє господарській діяльності населення.

Водночас найрозвинутіші в економічному відношенні регіони України (Донбас, Придніпров’я, Столичний, Причорномор’я), Польщі (Краківщина, Верхня Сілезія, Варшава), Словаччини (Братислава) знаходяться на відстані близько 500 км від головного центру району - м.Львова. Це, в свою чергу, вимагає зводити до мінімуму далекі і нераціональні перевезення, розвивати внутрірайонне кооперування.

Район охоплює кілька історико-етнографічних земель - Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, частину Західної Волині, що

зумовило значне різноманіття історії господарського освоєнні його території.

У IX ст. на закарпатських землях були закладені одні з найперших міст на території району - фортеці Ужгород, Мукачеве, у X-XI ст. - Хуст, Берегове.

З початку XI ст. вся територія району була об'єднана у складі Київської Русі. Невдовзі закарпатські землі відійшли до Угорщини. В період роздробленості решта земель входили до складу Галицького, Белзького, частково Волинського (Бузьк), а з XII ст. - єдиного Галицько-Волинського князівства. З 1281 р. до нього також входило і Закарпаття, але через сорок років повурнолось до Угорщини.

З 40-х рр. XII ст. центром галицької землі став Галич, а з 70-х рр. XIII ст. - Львів, які разом з Перемишлем (нині на території Польщі) та Звенигородом були найважливішими торгівельно-ремісничими та релігійними центрами краю. Тут сформувався головний район постачання солі. Ще з XI-XII ст. солеварні Дрогобиччини забезпечували сіллю населення Наддніпрянщини.

! Львів заснований у першій половині XIII ст. і одразу став значним господарським та адміністративним центром краю. Зумовлене це передусім вигідним географічним положенням на перетині важливих торгівельних шляхів: зі сходу - з Києва (через Луцьк і Теребовлю); з півдня - з Молдови (через Коломию і Галич), Угорщини, від соляних джерел Прикарпаття; із заходу - з Австрії, Чехії, Польщі, Німеччини (через Перемишль і Ярослав); з півночі - з прибалтійських країн (через Володимир і Белз).

У XII-XIII ст. для захисту південно-західних кордонів Галицько-Волинського князівства була закладена Попрутська оборонна лінія, серед фортець якої - Коломийська, Кснятинська, Чернівецька.

У 40-х рр. XIV ст. галицькі землі захопила Польща, у 1370 р. - Угорщина, а у 1387 р. - знов Польща; у 1388 р. Польща приєднала і Бельзку землю. На цих землях були утворені Руське (центр Львів) та Белзьке (центр Белз) вєводства.

В середині XIV ст. Угорщина захопила Буковину (Шипинську землю) (1349 р.), але через десять років остання перейшла до Молдовського князівства, де в середині XV ст. остаточно втратила свою автономію (Чернівці та Хотин стали волосними центрами).

У 1526 р. закарпатські землі були розділені між Трансільванією (Східна Підкарпатська Русь) та Австрією (Західна Підкарпатська Русь).

З XIV ст. міста району почали отримувати магдебурзьке право (Львів - 1356 р., Коломия - 1405 р., Мукачеве - 1445 р., Снятин - 1448 р. тощо).

До середини XVII ст. окрім Києва лише Львів на території України мав населення понад 20 тис.чол.

У XIV - XVII ст. найважливішими торгівельно-ремісничими центрами були Львів, Коломия, Снятин в Галичині, Бузьк на Волині, Хотин на Буковині. Окрім промислів, пов'язаних і переробкою сільськогосподарської сировини, значного розвитку набуло солеваріння у Прикарпатті (райони Коломиї, Дрогобича, Галича) та Закарпатті. Провідною галуззю сільського господарства було тваринництво, передусім вівчарство (у передгірних та гірських районах Прикарпаття).

З кінця XVI ст. значно прискорився розвиток культурно-освітньої сфери. На території району були засновані братські школи у Львові, Рогатині, Городку, Комарному, єзуїтські - Львові, Ужгороді. У 1661 р.

заснований перший на території України Львівський університет. На цей час припадає і початок книгодруку у Львові.

З кінця XVII ст. територія Закарпаття потрапила під владу Австрійської імперії. А після першого поділу Польщі 1772 р. до Австрії були приєднані Східна Галичина (Руське, Белзьке воєводства), де утворено коронний край Королівство Галичини і Льодомерії, трьома роками пізніше - Північна Буковина (з 1786 р. як округ Королівства Галичини і Льодомерії, з 1861 р. - окремий коронний край Буковина). До 1812 р. Хотинщина залишалась за Туреччиною, після чого приєднана до Росії як окремий повіт Бесарабської області. У 1867 р. всі землі району (окрім Хотинщини) були об'єднані в складі Австро-Угорської імперії: Східна Галичина і Північна Буковина - в астрійській частині, Закарпаття - угорській.

У XVIII ст. найважливішими торгівельно-економічними центрами регіону були Львів та Броди, при чому з другої половини століття Львів почав втрачати значення найпершого на користь Бродів, які у 1779 р. отримали статус вільного міста і стали важливим транзитним пунком міжнародної торгівлі. Серед промислів зростало значення лісопильного (особливо на Буковині та Закарпатті), паперового, винокурного, суконного, а з кінця століття - виробництва горілки. Особливе значення мала наявність у Львові монетного двору. На розвитку солеваріння негативно відбилось встановлення австрійським урядом у 1784 р. монополії на виробництво солі. Як наслідок, всі приватні солеварні були закриті. Найбільші ярмарки проводились у Бродах, Львові, Чернівцях, Мукачеві, Ужгороді.

В XIX ст. найбільшим містом на території району, основним регіональним господарським центром був Львів, кількість населення в якому за другу половину століття зросла більше, ніж удвічі (з 70 тис.чол. у 1849 р. до 160 тис.чол. у 1900 р.). В місті зосереджувалось 34 з 50 промислових підприємств Східної Галичини. Серед інших значних міст - Стрий, Станіслав, Коломия, Чернівці.

В цілому впродовж XIX ст. землі району були відсталою у господарському відношенні окраїною Автро-Угорщини. Основою економіки залишалось сільське та лісове господарство, де в кінці століття було зайнято 75% населення Східної Галичини та Північної Буковини, 85% населення Закарпаття. На рівнинній частині розвивалося екстенсивне землеробство (передусім вирощування пшениці), в гірській - екстенсивне тваринництво (передусім вівчарство). Традиційно розвиненими були солеварне (перші солеварні на парових машинах діяли у Калуші, Косові та Стебнику) та лісопильне виробництва. Майже вся деревина вивозилась за межі району, передусім на австрійські та угорські деревообробні заводи. Лісопереробка була представлена невеликою кількістю підприємств сірникової та паперової промисловості, а також кількома меблевими фабриками (зокрема "Мундус" в Ужгороді) та лісохімічними заводами (зокрема у Сваляві). З галузей харчової промисловості найрозвиненішими були спиртогорілчана, тютюнова та борошномельна.

З середини XIX ст. на території Карпатського району отримала розвиток паливна, передусім нафтова промисловість.

Особливо високими темпами нафтова промисловість розвивалась після запровадження глибинного буріння (1887 р.). Обсяги щорічного видобутку нафти збільшились з 20.9 тис.тонн у 1874 р. до 326.3 тис.тонн у 1900 р.

На початку XX ст. століття Бориславський нафтовий басейн за обсягами видобутку нафти посів одне з перших місць в Європі. Проте на місці перероблялась лише третя частина видобутої нафти, решта - на австрійських та угорських підприємствах, а також експортувалась до Німеччини (через низьке мито на ввезення нафти та високе - нафтопродуктів). Супутно певний розвиток отримала озокеритова промисловість, але до кінця століття вона практично занепала через зменшення попиту та скорочення запасів. Невеликі буровугільні шахти діяли у Золочівському, Снятинському, Коломийському і Жовківському повітах.

Металургія та машинобудування не отримали значного розвитку через низьку якість залізної руди та неконкурентоспроможність місцевих залізовиробів.

З середини XIX ст. розпочалося будівництво залізниць, зокрема Перемишль - Львів (1861 р., перша в Україні), Львів - Чернівці, Чоп - Ужгород, Львів - Бухарест, Стрий - Станіслав, Ярослав - Сокаль тощо.

Основними банківськими центрами на початку XX ст. стали Львів у Галичині та Чернівці на Буковині, де діяли філії Австро-Угорського держбанку, багатьох приватних віденських та празьких банків, Львівський кредитний, Буковинський торгівельний банки тощо.

У XIX ст. на території Карпатського району відкрився ряд курортів, серед яких Трускавець, Моршин.

В ці часи значно розширилась мережа вищих навчальних закладів. Зокрема відкриті Технічна академія (згодом політехнічний інститут) та Академія ветеринарної медицини у Львові, університет у Чернівцях. Засноване Літературне товариство ім.Т.Г.Шевченка, на базі якого у 1892 р. створене Наукове Товариство імені Т.Г.Шевченка - провідний науково-просвітній центр Західної України.

Учителів готували Ставропігійна бурса у Львові, учительська семінарія в Ужгороді та ін. Значну наукову роботу проводив інститут Оссолінських (“Оссолінеум”) у Львові.

На початку XX ст. спостергіалась масова еміграція населення регіону до інших країн. Так, лише за 1900-10 рр. з Галичини та Буковини виїхало 300 тис.чол., за 1905-14 рр. із Закарпаття - 40 тис.чол.

Після першої світової війни галицькі землі були захоплені Польщею (де ввійшли до складу Станіславського та частково Львівського, Поліського, Краківського, Люблінського воєводств), буковинські - Румунією (провінції Буковина, частково Бесарабія, Мармарош), закарпатські - Чехословаччини (краї Підкарпатська Русь та частково Словаччина).

У 1939 р. Східна Галичина приєднана до УРСР в межах Львівської, Дрогобицької (у 1959 р. приєднана до Львівської) та Станіславської (з 1962 р. - Івано-Франківська) областей. Роком пізніше до УРСР приєднані Буковина та частина Бесарабії в межах Чернівецької області, які в часи другої світової війни були знов окуповані Румунією (до 1944 р.). Закарпатські землі у 1938-39 рр. захоплені Угорщиною, а після другої світової війни повернулися до Чехословаччини; з 1945 р. - перейшли до УРСР, де наступного року утворена Закарпатська область.

У 1951 р. в обмін на частину Дрогобицької області від Польщі до Львівської області приєднано Забужжя (центр - Белз).

В роки перебування земель району в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини до другої світової війни для їх території характерним був застій господарського розвитку (85% підприємств були дрібними), аграрне перенаселення і, відповідно, нова хвиля еміграції до країн Західної Європи та Північної Америки.

В кінці 40-х - на початку 50-х рр. XX ст. на території Карпатського району спостерігався значний підйом у розвитку промисловості. Відкриті потужні Долинське нафтове, Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське газові родовища; збудовані нафтопереробний завод у Дрогобичі, магістральний газопровід Дашава - Київ, Добротвірська ДРЕС; розпочата експлуатація Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. На цей час припадає виникнення нової для району галузі - машинобудування (Львів, Станіслав, Мукачеве, Дрогобич, Коломия, Чернівці). Дальший розвиток отримали целюлозно-паперова та легка промисловість.

З кінця 50-х рр. у Львові розпочато випуск перших телевізорів "Львів", а з кінця 60-х рр. - кольорових телевізорів "Електрон".

Значна кількість нових вищих навчальних закладів заснована у другій половині 40-х рр. - Ужгородський університет (1945 р., перший вуз Закарпаття), інститути у Львові, Станіславі, Чернівцях, Дрогобичі.

У 50-80-х рр. на базі відкритих Роздольського та Яворівського родовищ сірки створені гірничохімічні комбінати, збудовані нові підприємства хімічної промисловості (Калуш, Сокаль), Бурштинська ТЕС, магістральний газопровід Уренгой - Помари - Ужгород. На початку 60-х рр. новим явищем у вітчизняній легкій промисловості стало створення у Львові виробничих об'єднань-фірм: взуттєвого "Прогрес" та шкіряного "Світанок".

Природні ресурси

До території входять Передкарпаття, Закарпаття та гірська частина (Українські Карпати), де у Рахівському районі Закарпатської області знаходиться найвища точка України г.Говерла (2061 м).

Клімат району помірно-континентальний з м'якою і недовготривалою зимою та теплим і вологим літом. В горах клімат змінюється з висотою. На полонині Плай випадає максимальна кількість опадів в Україні - 1600 мм в рік.

В районі значні запаси водних ресурсів. Найбільш водоносними річками є Дністер, Тиса, Прут, Черемош, Буг. Вони використовуються для роботи ГЕС, судноплавства (Дністер), лісосплаву (Черемош).

Тут поширені сірі лісові, дерново-підзолисті, чорноземні грунти. Для гірської частини характерна висотна поясність у розміщенні грунтів (від сірих лісових до буроземів).

Найважливішим ресурсом району є ліси. Лістистість Гірських Карпат складає 40%. Поширені такі породи як бук, граб, смерекові.

Рекреаційні ресурси району представлені мінеральними водами типу "Нафтуся" у Трускавці, сірководневими в Немирові, Чернівцях, сульфатно-

натрієвими в Моршині і Трускавці, типу "Нарзан" в Ужгороді, Шаяні, типу "Боржомі" в Сваляві, Поляні, типу "Єсентуки" в Драгові, Квасах тощо; лікувальними грязями Івано-Франківської і Чернівецької областей; гірськими ландшафтами, гірським повітрям.

Міжрайонне значення мають паливні та нерудні мінеральні ресурси району: природний газ і нафта Передкарпатського нафтогазоносного басейну (насамперед газові родовища Дашава, Рудки, Битків та нафтові Бориславб Долина); кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну; калійні солі Передкарпаття (Калуш, Стебник); кухонна сіль (Надвірна, Рахів, Солотвин); сірка Передкарпаття (Роздол, Яворів, Немирів); вапняки (Роздол); каоліни, алуніти (Берегове); мармур (Рахів, Ділове); скляні піски, глина; золото Мужієвського родовища в Закарпатті.

! Передкарпатський нафтогазоносний басейн знаходиться на території Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей. Його площа 15 тис.км^2. Основні поклади нафти зосереджені в Бориславсько-Покутській зоні на глибині 300-5000 м, газу - 800-2900 м. Видобуток нафти почато у XVII ст. До другої половини XIX ст. його здійснювали на найстарішому в Європі Бориславському промислі колодязним способом. Промисловий видобуток газу розпочато з 1924 р. з відкриттям Дашавського газового родовища. В цілому розвідані 29 нафтових (Долинське, Орів-Уличнянське тощо) і 82 газових (Угерське, Опарське, Залужанське тощо) родовища і нафтогазові (Битків-Бабченське, Південно-Долинське, Заводнянське тощо).

Інтегральний ПРП Карпатського району складає майже 10% ПРП України. В компонентній структурі ПРП значний потенціал водних, лісових і рекреаційних ресурсів; мінерально-сировинними ресурсами добре забезпечені Львівська та Івано-Франківська області. Забезпеченість в Карпатському районі на душу населення лісовими ресурсами майже втричі вища, ніж в середньому в Україні, водними і рекреаційними - в півтора рази.

Демографічна ситуація, трудові ресурси, розселення населення

Демографічна ситуація Карпатського району характеризується вищими порівняно з іншими районами України показниками народжуваності, найнижчою смертністю. Тут низькі показники природного скорочення населення, а для Закарпатської області характерний його приріст. Мобільність населення низька, тут найнижчий його міграційний приріст.

За статевою структурою населення район відноситься до таких, де частка чоловіків найвища (на 1000 жінок припадає 912 чоловіків). Вікова структура населення одна з найсприятливіших серед районів України. Діти і підлітки складають 24%, населення працездатного віку - 55%, пенсіонери - 21%. При цьому в Закарпастькій області це співвідношення таке: 26, 57, 17%. Тобто в районі одна з найнижчих питома вага пенсіонерів і значна частка осіб працездатного віку. На тисячу жителів припадає найменше в Україні пенсіронерів (260 чол.)

Густота населення висока - 113 чол./км^2, у тому числі найвища в Львівській області 126 чол./км^2. Це пов'язане із позитивними тенденціями у природному відтворенні населення, що склались історично, густою мережею населених пунктів.

В районі знаходиться 77 міст, у тому числі чотири з чисельністю жителів понад 100 тис. Особливістю району є те, що він має одну з найвищих в Україні часток малих міст, при цьому частка міст з чисельністю жителів до 20 тис. є найвищою і складає 70%. Найбільшими містами району є Львів (795 тис.чол.), Чернівці (260 тис.чол.), Івано-Франківськ (235 тис.чол.), Ужгород (125 тис.чол.), Мукачеве (90 тис.чол.). Співвідношення міського і сільського населення однакове. Лише у Львівській області міських жителів більше (61%). В межах району сформувалась Львівська регоінальна система міського розселення, ядром якої є Львівська агломерація.

Для сільського розселення рівнинної частини характерний долинно-яружних тип сільських поселень. В Карпатах переважає тип гірсько-долинних сіл, що тягнуться вузькими смугами по долинах річок.

В Карпатському районі зосереджено 13% трудових ресурсів України. В їх структурі значна частка осіб післяпрацездатного віку (10%). Для району характерна диференціація рівнів зайнятості населення. Так, у Чернівецькій області найнижчий рівень зайнятості, у Львівській - найвищий. В районі найвищий в Україні рівень безробіття (12%).

Для території району характерна диференціація щодо етнічної структури населення. Так, Львівська та Івано-Франківська області є мононаціональними. В них українці складають більше 90%, росіяни - 4-7%, проживають поляки, білоруси, євреї та представними інших національностей. В Закарпатській області українці складають лише 78%, угорці - понад 12%, значна частка словаків, росіян, румун. В етнічній структурі населенняЧернівецької області українців 70%, румунів - понад 10%, молдован - 9%, росіян - майже 7%, євреїв - майже 2%.

В районі спостерігаються значні територіальні відмінності у релігійній структурі населення. Так, у Львівській та Івано-Франківській областях більше половини віруючого населення є греко-католиками (приблзно 55%), третя частина - православні; тут найнижча в Україні частка протестантів (до 5%). У Чернівецькій області майже 60% віруючих - православні, третя часитна - протестанти. Найбільшою строкатістю відрізняється Закарпатська область. В ній низька частка православних (35%), приблизно по 1/5 складають протестанти (у т.ч. реформати - 7% віруючих) та греко-католики, дещо підвищена частка римо-католиків (до 6%) та найвища в Україні частка прибічників неохристиянських релігій. В цілому рівень релігійності населення Карпатського району найвищий в Україні (вдвічі вищий за середній показник).

Господарство

В Карпатському районі спостерігається значна територіальна диференціація рівнів економічного і соціального розвитку. Так, Львівська область є територією вище середнього рівня економічного і соціального розвитку, Івано-Франківська і Чернівецька - нижче середнього, Закарпатська - регіоном, що відстав у своєму розвитку. В областях району, окрім Львівської, виробляється валової суспільної продукції і національного доходу на душу населення значно менше, ніж в середньому в Україні.

Відповідно Львівська область є високорозвинутою промисловою областю з підвищенною часткою зайнятих у невиробничій сфері, Чернівецька, Івано-Франківська та Закарпатська - аграрно-промисловими областями. Львівська область є потужною історично сформованою базою з розвинутим трудомістким машинобудуванням, легкою, харчовою, хімічною галузями промисловості. Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області мають високу питому вагу зайнятих в аграрному секторі, лісовому господарстві та деревообробці.

В Карпатському СГР сконцентровано 9% основних виробничих та 10% невиробничих фондів України. Тут найнижчий рівень грошових доходів населення. Середньомісячна оплата праці робітників і службовців значно нижча за загальноукраїнський показник. Для району з 1991 р. характерний значний спад сільськогосподарського і дуже значний промислового виробництва.

Виробнича сфера

Машинобудівний комплекс. В районі розвинуті неметаломісткі, але трудоємні виробництива, оскільки він значно віддалений від основних металургійних баз України і має значний працересурсний потенціал досить високої кваліфікації. Машинобудування і металообробка в Карпатському районі представлені такими галузями: приладо- і верстатобудуванням з розміщенням найпотужніших підприємств в обласних центрах, виробництвом телевізорів (концерн “Електрон”), радіоелектронної, медичної апаратури, автобусів, мопедів, автонавантажувачів у Львові, автокранів у Дрогобичі, сільськогосподарських машин у Львові, Коломиї, Чернівцях, обладнання для легкої, харчової, нафтопереробної промисловості у Чернівцях.

Лісопромисловий комплекс району має завершений цикл і представлений лісовим господарством Українських Карпат, Передкарпаття та Закарпаття, деревообробкою в районах лісозаготівлі, меблевою (Львів, Ужгород, Мукачеве, Івано-Франківськ тощо), целюлозно-пареровою (Жидачів, Рахів, Львів) промисловістю, лісохімією (Свалява, Великий Бичків, Вигода, Перечин). В районі знаходиться третина підприємств лісопромислового комплексу країни.

Виробництво музичних інструментів (бандур, гітар) зосереджено у Львові (“Трембіта”).

Хімічна промисловість представлена гірничою хімією (видобутком природної сірки в Новому Роздолі і Новояворівську та калійної і кухонної солі в Калуші, Стебнику, Солотвині); основною хімією (виробництво сірчаної кислоти, комплексних міндобрив у Новому Роздолі, калійних добрив у Калуші та Стебнику); хімією органічного синтезу (виробництво штучних волокон в Сокалі, технічного вуглецю в Дашаві, поліетилену в Калуші /концерн "Хлорвініл"/, пластмас у Львові); лако-фарбовою (Львів, Борислав, Чернівці), хіміко-фармацевтичною (Львів) промисловістю; виробництвом предметів побутової хімії.

Харчова промисловість району включає такі галузі з основними центрами виробництва: цукрову (Золочів, Радехів, Ходорів), плодоовочеконсервну (Чернівці, Львів, Коломия), виноробну і коньячну (Ужгород, Берегове, Середнє, Іршава), тютюнову (Львів, Берегове), соляну (Дрогобич, Долина, Солотвино), кондитерську (Львів /"Світоч"/) розлив мінеральних вод (Трускавець, Свалява), виробництво кави (Львів /"Галка"/), м'ясну, молочну, маслоробну, та інші що забезпечують щоденні потреби населення у продуктах харчування.

Легка промисловість. Важливе значення для району мають хутрова (Тисмениця), текстильна (льонопереробна у Стриї, Самборі, Чернівцях, Калуші), швейна, трикотажна, шкіряна, взуттєва промисловість. У Львові розміщена перопухова фабрика. В районі поширене виробництво художніх виробів, сувенірів з дерева, вовни, шкіри, килимів, художня вишивка (Чернівці, Хотин, Вижниця, Косів, Коломия, Яремче, Львів, Свалява). Місто Косів є центром гуцульських ремесел.

У Львові розміщений ювелірний завод.

Будівельна промисловість. В Карпатському районі виробляються в'яжучі та стінові матеріали, залізобетонні конструкції, цегла, облицювальні матеріали (плитка, мармур) тощо. Найпотужніші підприємства знаходяться в обласних центрах та ряді великих міст району. Закарпаття є значним постачальником будівельного каміння.

Паливно-енергетичний комплекс включає вугільну, нафтову і нафтопереробну, газову промисловість та електроенергетику. Центром вугільної промисловості є місто Червоноград, де збагачується кам'яне вугілля. В Іршавському районі Закарпаття розвинута буровугільна промисловість місцевого значення. Торфорозробки здійснюються на Львівщині.

! У 1938 р. геолог Я.Самсонович, здійснивши свердління грунту в районі Тартакова, Сокаля, Задвір'я, виявив у глибині вугленосні поклади, але нестача фондів, а згодом війна зупинили роботи. Експлуатація Львівсько-Волинського вугільного басейну розпочалась у 1949 р., коли були закладені перші вугільні шахти в Іваничівському районі на Волині. Басейн розміщений у північній частині Львівської та південній Волинської областей. Промислові запаси вугілля оцінювались у понад 1.6 млрд тонн (розраховувались на видобуток до 2000 р.).

Нафтогазова промисловість розвинута в районі Передкарпатського нафтогазоносного басейну. Нафтопереробка здійснюється на Дрогобицькому і Надвірнянському нафтопереробних заводах, у Львові, промислова переробка газу - на Бориславському газоліновому заводі. Обсяги видобутку нафти і газу в районі не забезпечують потреби його господарства.

В районі працюють Бурштинська та Добротвірська ДРЕС, ряд ТЕС і ТЕЦ, Теребле-Ріцька ГЕС.

Агропромисловий комплекс. АПК Карпатського району має дуже різноманітну спеціалізацію. Рівнинна частина Передкарпаття має спеціалізацію Лісостепової агропромислової зони: м'ясо-, молокопромислову, бурякоцукрову та зернопромислову з виробництвом плодоовочевої продукції. На півночі Львівщини сприятливі умови для вирощування льону-довгунця, хмелю, картоплі. В Гірській частині розвинуті пасовищне вівчарство, скотарство і конярство, а землеробство має підсобне значення. Спеціалізацією Закарпаття є плодоовочеконсервне, виноградно-виноробне, тютюново-ферментаційне, зерно-, м'ясо-, птахо-, молокопромислові виробництва. Навколо Львова, Івано-Франківська, Ужгорода та Чернівців діють АПТК приміської спеціалізації. Господарства району реалізують понад 8% картоплі, плодів і ягід, майже по 7% м'яса, яєць та цукрових буряків від загальної їх реалізації в Україні.

Основу АПК району складає сільське господарство. Загальна земельна площа району 5661 тис.га. Сільськогосподарські угіддя складають 46%, з них рілля 67%, сіножаті та пасовища 30%. Низька частка сільськогосподарських угідь пояснюється особливостями рельєфу території.

В структурі посівних площ сільськогосподарських культур частка зернових є найнижчою серед районів України - 40%, технічних - 5%, картоплі і овочів - 15%. кормових - 40%.

В районі сформувались такі спеціалізовані підкомплекси: м'ясо-, молокопромислові, льонопереробний, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, тютюново-ферментаційний, виноградно-виноробний, вовнопромисловий.

Соціальна сфера

В Карпатському районі низький рівень забезпеченості населення побутовими і платними послугами, незначний товарообіг продовольчих і промислових товарів на душу населення. Виключенням є лише Львів, де ці показники перевищують середні в Україні. При цьому в районі найвища частка підприємств побутового обслуговування, особливо в сільській місцевості, по відношенню до їх загальної кількості в Україні. Але на сьогоднішній день значна їх частина не працює і інфраструктура ніяк не використовується. В Карпатському районі висока частка підприємств громадського харчування, закладів торгівлі, бібліотек, клубів, шкіл при недостатній кількості закладів дошкільного виховання.

В Карпатському районі знаходиться 24 вузи, у тому числі Львівський, Чернівецький, Ужгородський та Прикарпатський (Івано-Франківськ) університети. Тут зосереджений значний науковий потенціал. Наукові установи району входять до складу Західного наукового центру НАНУ.

! Львівський університет заснований у 1661 р. у складі філософського і технологічного відділів. У 1940 р. університету присвоєно ім'я Івана Франка. Перша кафедра географії створена у 1882 р., а географічний факультет лише у 1945 р. (з 1939 р. діяло геолого-географічне відділення природничого факультету).

Нині на географічному факультеті університету зокрема діють кафедри економічної і соціальної географії, географії України.

В районі велика кількість театрів і музеїв. Театри розміщені у Львові (у тому числі опери та балету імені Івана Франка), Чернівцях, Івано-Франківську, Дрогобичі, Ужгороді, Мукачеве. Тут чимало залів органної музики (Львів, Самбір та ін.). Серед музеїв слід відзначити літературно-меморіальні І.Франка (Львів), О.Кобилянської, Ю.Федьковича (Чернівці), М.Черемшини (Снятин), "Русалки Дністрової" (Львів). Із специфічних відмітимо музеї історії релігії (Львів, Червоноград), української діаспори (Чернівці), лісу і сплаву (с.Синевир Закарпатської області), писанки (Коломия), історії солекопання (Солотвине), музей-аптека (Львів) тощо. Окрему групу утворюють історико-етнографічні музеї, як освіти Прикарпаття (Івано-Франківськ), народного мистецтва Гуцульщини і Покуття (Коломия), Бойківщини (Сколе) тощо.

! Західний науковий центр НАНУ. У 1951 р. у Львові створена філія Академії наук УРСР, яка у 1971 р. перетворена на Західний науковий центр. Нині він об'єднує наукові установи Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей.

На території Карпатського СГР функціонують такі науково-дослідні та проектно-конструкторські інститути: українознавства, регіональних досліджень, екології Карпат, фізико-механічний, геології і геохімії гірських копалин, геологорозвідувальний, поліграфічної промисловості, епідеміології і мікробіології та ін. у Львові, організації управління і економіки нафтової і газової промисловості у Івано-Франківську, галургії в Калуші, лісового господарства і агролісомеліорації в Мукачеві тощо.Також діють астрономічна обсерваторія у Львові, Закарпатська лісодослідна станція.

На території району знаходяться національні природні пакри Карпатський, Синевир, заповідники Карпатський та Розточчя.

Важливими об'єктами туризму є замки-музеї Олеський і Мукачівський та велика кількість замків, Хотинська фортеця, надзвичайно велика кількість монастирів, церков - зразків гуцульської, буковинської та ін. архітектури, ратуші, Личаківський цвинтар, парки Стрийський, Великий замок у Львові, парк-альпінарій в Ужгороді. Особливе місце займає Львівський історико-архітектурний заповідник.

! В межах давньоруської та середньовічної частини міста Львова у 1975 р. створений Львівський державний історико-архітектурний заповідник. Особливою пам'яткою є городище давньоруського міста (руїни Високого замку XIII-XIV ст.).

Тут величезна кількість релігійних споруд, серед яких собори Вірменський (XIV ст.), латинський кафедральний з каплицями Боїмів та Кампіанів (XIV-XVIII ст.), греко-католицький святого Юри (XVIII ст.); церкви П'ятницька (XVII ст.), Миколаївська (XIII-XIx ст.), Успенська з баштою Корнякта та каплицею Трьох святителів (XVI-XVII ст.), Преображенська (XIX ст.) та ін.; костьоли Марії сніжної (XIV ст.), бенедиктинок (XVI ст.), єзуїтів (XVII ст.), миколаївський (XVIII ст.) та ін.; монастирі босих кармелітів (XVII-XX ст.), бернардинців (XVII-XVIII ст.) тощо. Неповторні архітектурні ансамблі утворюють площа Ринок, Ратуша, Арсенал.

На території району зосереджена значна кількість об'єктів паломництва, передусім відомих монастирів, серед яких - уніатські Гошівський на Івано-Франківщині, Крехівський на Львівщині тощо. У Львові знаходяться всеукраїнські центри Української греко-католицької церкви, Організаціїсвідків Єгови; Біла Криниця (Чернівецька область) - історичний центр старообрядництва. У Львові, Івано-Франківську, Мукачеві, Крехові діють уніатські духовні семінарії.

Рівень медичного обслугоування в Карпатському районі є нижчим за середній в Україні, за виключенням міста Львова.

Основою розвитку рекреаційного комплексу є наявність таких ресурсів, як мінеральні води (більше 600 різних джерел), лікувальні грязі, гірські, лісові, річкові ландшафти, гірський клімат тощо. Він представлений санаторно-курортним (п'ята частина санаторіїв та пансіонатів з лікування України), туристичним (туристичні бази, екскурсійні станції) господарством, сферою відпочинку (будинки і пансіонати відпочинку). Тут сформувався Карпатський рекреаційний район. Найпопулярнішими бальнеологічними курортами району є Трускавець, Моршин (Львівська область), Поляна, Шаян, Свалявська група (Закарпатська область), грязево-бальнеологічними - Немирів, Любень-Великий (Львівська область), Синяк (Закарпатська область), Черче (Івано-Франківська область), кліматичними - Яремче, Ворохта, Косів (Івано-Франківська область). Тут знаходиться Республіканська алергологічна лікарня в Солотвині, де лікування проводиться глибоко під землею у соляних шахтах. Особливістю району є наявність тут бази гірськолижного спорту у Ворохті.

! У першій половині XVIII ст. місцевий селянин І.Конів відкрив трускавецькі мінеральні води, а з 1827 р. Трускавець став курортом. Нині - це бальнеологічний низькогірний курорт, що функціонує на базі мінеральних вод (типу нафтуся) та озокериту (теплолікування) протягом усього року. В цілому рекреаційні ресурси ефективні при лікуванні захворювань печінки, жовчних шляхів, порушеннях обміну речовин. Використовується 26 джерел радонових, соляно-глауберових, сірководневих та ін. мінеральних вод. Діє два бювети. У Трускавці - музей історії курорту, планетарій.

В районі розвивається індустрія міжнародного туризму, основними передумовами формування якого є вдосконалення інфраструктури, підготовка кваліфікованих кадрів тощо.

Транспорт

Транспортний комплекс району представлений залізничним, автомобільним, річковим, повітряним та трубопровідним його видами.

Довжина залізничних магістралей району 2.9 тис.км. Густота залізниць в районі вища ніж в середньому в Україні і складає 40 км/1000 км^2. Головна магістраль Київ - Львів - Ужгород - Чоп. Тут діють пограничні станції Чоп і Мостиська. Найважливіші залізничні вузли - Львів, Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Дрогобич, Стрий, Чоп, Рава-Руська.

Довжина автомобільних шляхів з твердим покриттям 18.5 тис.км. Густота автошляхів одна з найвищих в Україні. Головними автомагістралями є Львів - Київ, Львів - Ужгород, Львів - Чернівці.

Річковий транспорт функціонує на Дністрі.

Аеропорти розташовані у Львові, Ужгороді, Івано-Франківську, Чернівцях.

Територією району проходять нафто- та газопроводи Уренгой-Помари - Ужгород, “Дружба”, “Союз” тощо, етиленопровід з Угорщини до Калуша.

Територіальна структура господарства

В межах Карпатського району виділяють чотири мезорайони: Львівський, Івано-Франківський, Чернівецький та Закарпатський.

Львівський мезорайон сформувався на основі Львівського та Дрогобицько-Бориславського господарських вузлів. Його спеціалізацією є машинобудування (приладо-, верстатобудування, електронне, транспортне, сільськогосподарське), вугільна, газова, нафтова, нафтопереробна, лісова, деревообробна, меблева, целюлозно-паперова, хімічна, легка, харчова промисловість, рекреаційна діяльність.

Івано-Франківський мезорайон сформувався на основі Івано-Франківського господарського вузла та Калусько-Долинського і Коломийського районоформуючих господарських центрів. Він спеціалізується на виробництві продукції машинобудування (сільськогосподарське, приладо-, верстатобудування), лісовій, деревообробній, меблевій, хімічній, легкій, харчовій, нафтовій промисловості, рекреаційній діяльності.

Чернівецький мезорайон сформувався на основі Чернівецького господарського вузла. Він спеціалізується на машинобудуванні (сільськогосподарське, виробництво обладнання для нафтопереробної, легкої, харчової промисловості), легкій, харчовій, лісовій, деревообробній, меблевій промисловості.

Закарпатський мезорайон сформувався на основі Ужгородсько-Мукачівського господарського вузла. Його спеціалізацією є: машинобудування (сільськогосподарське, верстато-, приладобудування), лісова, деревообробна, меблева, целюлозно-паперова, лісохімічна, легка, харчова, будівельна промисловість, рекреаційна діяльність.

Господарські зв'язки

Частка району в експортних поставках України незначна - майже 5%, імпорті - 5%. В міжрайонному обміні район спеціалізується на виробництві автобусів, автонавантажувачів, сільськогоспродарських машин, телевізорів, приладів, калійних добрив, лісоматеріалів, меблів, паперу, винограду, вин, солі тощо. До нього завозять чавун, сталь, прокат, прилади, верстати, продукти нафтопереробки, продукцію легкої, харчової промисловості тощо.

Проблеми і перспективи розвитку

1. Проблема наближення галузевої структури господарства району до структури ПРП, тобто раціональне використання рекреаційних і лісових ресурсів.

2. Проблема розвитку рекреаційного комплексу.

3. Поглиблення переробки сировини, створення завершальних стадій виробництв, особливо у хімічній промисловості.

4. Територіальне розосередження екологічно шкідливих виробництв (особливо підприємств гірничо-хімічної промисловості, лісохімії) , що розміщені в Передкарпатті.

5. Проблема поглиблення диспропорцій в життєвому рівні населення гірської та рівнинної частин.

6. Проблема зайнятості населення, адже в районі найвищий рівень безробіття.

7. Проблема дефіциту води у великих містах.

8. Використання альтернативних джерел енергії (каскад малих ГЕС на річках.

В перспективі пріоритетними галузями розвитку господарства району будуть рекреаційне господарство (перш за все пішохідний туризм, гірськолижний відпочинок), деревообробна, хімічна промисловість, сільськогосподарське виробництво, працеємні галузі машинобудування. Важливий напрям господарського розвитку пов'язаний із використанням потенціалу прикордоного географічного положення. Територія району разом з прикордонними територіями Польщі, Словаччини і Угорщини входить до складу єврорегіону "Карпати", створення якого спрямоване на вирішення проблем раціонального використання природних ресурсів, підвищення ефективності економіки, поліпшення екологічних умов та підвищення життєвого рівня населення Карпатського регіону, а також облаштування та модернізацію прикордонної інфраструктури та інфраструктури кордону, сприяння розвиткові малого і середнього бізнесу тощо. Розробляється проект створення єврорегіону "Верхній Прут" (прикордонні території України, Молдови, Румунії).

Використання потенціалу транспортно-географічного положення та рекреаційного потенціалу району пов'язане із реалізацією проектів СЕЗ "Яворів", "Мостиська", "Жовква", "Курортополіс Трускавець" (Львівська

область), “Закарпаття” /“Європа-центр”, “Чоп-Інтерпорт”, “Рахів”/ (Закарпатська область), “Яремче”(Івано-Франківська область), “Буковина”(Чернівецька область).

Серед найцікавіших інвестиційних та інноваційних проектів: освоєння виробництва нових моделей дизельних автобусів і тролейбусів Львівським автобусним заводом; освоєння нових технологій львівським підприємством “Електрон”; модернізація і реконструкція Дрогобицького долотового заводу, зокрема організація виробництва бурового інструменту; створення виробництва сірчаної кислоти на Яворівському державному гірничо-хімічному підприємстві “Сірка”; будівництво заводу поліпропілену у Калуші; виробництво самоходних навантажувачів ВАТ “Коломиясільмаш”; освоєння виробництва компонентів целюлози на Тересвинському ДОК та Рахівській картонній фабриці; виробництво хімічних сполук з сировини унікально чистих покладів хлористого натрію Солотвинського родовища.

Запитання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте історичні передумови розвитку господарства району.
2. Виділіть особливості розселення населення Карпатського району.
3. Охарактеризуйте територіальну організацію лісопереробного комплексу району.
4. Проаналізуйте чинники розвитку рекреаційного комплексу Карпатського району.
5. Визначте перспективні напрями розвитку господарства району.

Рекомендована література:

1. Географічна енциклопедія України. - К., - у 3-х томах, - 1989, 1990, 1993.
2. Географія Української РСР. /За ред. М.Д.Пістуна, Є.Й.Шиповича/. - К.: Вища школа, 1982.
3. Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів, 1994.
4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. - К., 1998.
5. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України. - К.: НІСД, Вип.24, 1994.
6. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О., Сиротич М.Р. Аванпроект економічного районування України. - К., 1994.

7. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития. /Под ред. А.П.Голикова. - Харьков, 1994.
8. Розміщення продуктивних сил України. /За ред. Є.П.Качана/. - К.: Вища школа, 1997.
9. Соціально-економічна географія України. /За ред.О.І.Шаблія. - Львів, 1994.

ВИСНОВКИ

Суспільно-географічні райони України суттєво різняться за забезпеченістю та ефективністю використання природних, трудових ресурсів, об'єктів інфраструктури, особливостями демографічної ситуації, розселення населення, спеціалізацією господарства і мають різні рівні соціально-економічного розвитку. Це зумовлює наявність специфічних регіональних проблем, які можна розв'язати лише за умови державного регулювання. Найдієвішим його засобом є розробка і реалізація регіональних програм (соціально-економічних, науково-технічних, виробничо-економічних, інвестиційних тощо).

Регіональні програми є організаційно-економічними та інформаційно-аналітичними документами, що містять сукупність взаємоузгоджених заходів з метою створення необхідних правових, економічних та організаційних умов для стабілізації і покращення ситуації в регіоні. Вони є інструментом практичної реалізації державної політики щодо розвитку регіонів через підтримку пріоритетних секторів регіональної економіки, виходячи з особливостей їх географічного положення, ресурсного та економічного потенціалу, рівня життя населення, екологічного стану території, культурно-етнічних відмінностей населення.

На сьогоднішній день в Україні розроблені державні програми соціально-економічного розвитку *Полісся* в складі 5 областей - Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та 6 адміністративних районів Сумської області (головний виконавець - Рада з вивчення продуктивних сил НАН України, м.Київ); *Карпатського регіону* в складі 4 областей - Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької (головний виконавець - Інститут регіональних досліджень НАН України, м.Львів) на період 1996-2010 роки. В стадії розробки знаходяться регіональні програми соціально-економічного розвитку *Причорномор'я* (Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України, м.Одеса), *Поділля* (Інститут регіональних досліджень НАН України, м.Львів), *Придніпровського регіону* (Придніпровський науковий центр НАН України, м.Дніпропетровськ). Можна сказати, що в цьому напрямку проведена значна робота. Але жодна розроблена програма тимчасово не реалізується за браком коштів.

Поряд з цим, розроблені й інші державні регіональні програми, зокрема Програма розвитку меліорації земель на 1994-2000 рр.; Національна програма досліджень і використання ресурсів Азово-Чорноморського басейну, інших районів Світового океану на період до 2000 р.; Програма розвитку вугільної промисловості та соціальної сфери шахтарських регіонів на період до 2005 р.; розробляється Національна програма екологічного оздоровлення р.Дніпро тощо.

Для розв'язання господарських проблем макрорайонів важливе значення має й розробка галузевих програм. Серед розроблених - Програма

розвитку лісогосподарського і лісопромислового комплексів України на період до 2015 р.; Програма розвитку алюмінієвого виробництва на період до 2000 р.; Комплексна програма розвитку титанової промисловості України; Державна програма міжгалузевої і зовнішньої кооперації продукції виробничо-технічного призначення на 1995-2000 рр.; Програма розвитку автомобілебудування України тощо;

Нині, на нашу думку, пріоритетної розробки та реалізації регіональних програм соціально-економічного розвитку потребують такі території: *Столичний регіон* з вирішенням адміністративно-управлінських, соціальних та інших проблем; *Чорнобильський регіон* з урахуванням радіаційного забруднення території та соціально-психологічного стану населення; *Донбас* з визначенням перспектив розвитку вугільної промисловості, переорієнтації виробництва і спеціалізації регіону, вирішенням проблем зайнятості чоловічого і жіночого населення, умов праці; промислове *Придніпров'я* з визначенням перспектив розвитку чорної і кольорової металургії, врахуванням проблем, пов'язаних з надзвичайною забрудненістю території шкідливими викидами промислових підприємств, високою захворюваністю населення тощо; промислове *Передкарпаття* з метою визначення чіткої орієнтації подальшого розвитку регіону при врахуванні ресурсного потенціалу (трудо-, природноресурсного, географічного положення, рекреаційної інфраструктури тощо) та складної екологічної ситуації; *Українські Карпати* з метою створення рекреаційного комплексу національного і міждержавного значення; *Причорномор'я* з урахуванням специфічного приморського географічного положення і значних запасів рекреаційних ресурсів та визначенням основних пріоритетів розвитку регіону; *Крим* з його специфічним геополітичним положенням, рекреаційними та історичними аспектами розвитку, соціальними питаннями.